

FOLIA HISTORICA

FOLIA HISTORICA 3.

FOLIA HISTORICA 3.

Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, 1975

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő bizottság:

Bánkúti Imre
Rózsa György
Szakály Ferenc
Tamás István

Fényképezte:

Karáth József és
D. Erdőkürti Zsuzsanna

© A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum
Felelős kiadó: Fülep Ferenc
Engedélyszám: 50466
Megjelent 850 példányban, 15 A/5 ív terjedelemben,
16 oldal képmelléklettel
75.1791 Szekszárdi Nyomda
F. v.: Széll István

TARTALOMJEGYZÉK

Fülep Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum fejlődése hazánk felszabadulása óta — — — — — — — —	11
Tardy Lajos: Az első orosz útleírás Magyarországról — —	23
Bánkúti Imre: A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában, a szabadságharc elején 1703—1704 — — — — — —	31
G. Héri Vera: Kiállítási díjermék 1842 és 1848 között — —	67
Cennerné Wilhelmb Gizella: Tompa Mihály arcképei — —	81
F. Dózsa Katalin: Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867—1914 között — — — — — — — — — —	89
Berta István: A délvidéki kivándorlás problémája — — —	109
Vigh Károly: Az 1944. október 15-i sikertelen „kiugrási” kísérlet okairól — — — — — — — — — —	159
F. Gát Eszter: A tengeri trombita — — — — — — — —	219
Tamás István: A Magyar Nemzeti Múzeum 1973—74. évi munkájáról — — — — — — — — — —	223

INHALT

Ferenc Fülep: Entwicklung des Ungarischen Nationalmuseums seit der Befreiung des Landes — — — — — — — — — —	11
Lajos Tardy: Die erste russische Reisebeschreibung über Ungarn — — — — — — — — — — — — — — — —	23
Imre Bánkúti: Die Rolle der Salzregie in der Finanzpolitik von Rákóczi am Anfang des Freiheitskampfes 1703—1704 —	31
Vera G. Héri: Ausstellungsprämienmedaillen zwischen 1842 und 1848 — — — — — — — — — — — — — —	67
Gizella Cenner Wilhelmb: Die Bildnisse des Dichters Mihály Tompa — — — — — — — — — — — — — —	81
Katalin F. Dózsa: Die Brautausstattung bei der städtischen Bevölkerung zwischen 1867 und 1914 — — —	89
István Berta: Das Problem der Auswanderung im Südungarn	109
Károly Vigh: Der misslungene „Absprungsversuch“ am 15. Oktober 1944 — — — — — — — — — — — — — —	159
Eszter F. Gát: Die Trompete Marine — — — — — — — — — —	219
István Tamás: Tätigkeitsbericht des Ungarischen National- museums über die Jahre 1973—1974 — — — — — — — — — —	223

TABLE OF CONTENTS

Ferenc Fülep: Hungarian National Museum's evolution since the liberation of the country — — — — —	11
Lajos Tardy: The first Russian travel diary on Hungary — —	23
Imre Bánkúti: Regie of salt in the financial policy of Rákóczi at the beginning of the fight for independence, 1703—1704 — — — — —	31
Vera G. Héri: Prize medals of exhibitions from 1842 to 1848	67
Gizella Cenner-Wilhelmb: Portraits of Mihály Tompa — —	81
Katalin F. Dózsa: Trousseau in the circle of the citiziens between 1867 and 1914 — — — — —	89
István Berta: Problem of the emigration from the southern countries — — — — —	109
Károly Vigh: Motives of the frustrate attempt at the „break away” on the 15 th October 1944 — — — — —	159
Eszter F. Gát: Marine trumpet — — — — —	219
István Tamás: Report on the Hungarian National Museum's activity in 1973—1974 — — — — —	223

E számunk szerzői:

Bánkúti Imre, a történelemtudományok kandidátusa, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője

Berta István, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezető-helyettese

Cennerné Wilhelmb Gizella, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

F. Dózsa Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum múzeológusa

F. Gát Eszter, a Magyar Nemzeti Múzeum múzeológusa

Fülep Ferenc, a történelemtudományok (régészet) doktora, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

G. Héri Vera, a Magyar Nemzeti Múzeum múzeológusa

Tamás István, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese

Tardy Lajos, a történelemtudományok doktora, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője

Vigh Károly, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa

Fülep Ferenc:

A Magyar Nemzeti Múzeum fejlődése hazánk felszabadulása óta

Az 1802-ben megalapított Magyar Nemzeti Múzeum a XIX. sz. végére, a XX. sz. elejére nemzetközi mértékkel mérve is hatalmas gyűjteménnyé fejlődött. A múlt század folyamán egyes osztályai az önállósodás útjára léptek és a Nemzeti Múzeumból, mint anyaintézményből alakult ki az Iparművészeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum, Néprajzi Múzeum és a Természettudományi Múzeum. A Tanácsköztársaság 133 napos uralma olyan nagy célokat tűzött ki maga elé, mint az egész magyar múzeumügy korszerű átszervezését, a múzeumoknak a népművelés szolgálatába való állítását. Mindezek az eszmék csak hazánk felszabadulása után váltak valóra.

A 25 éves Horthy-rendszer kulturpolitikája a múzeumi élet pangását hozta magával, korszerűtlen szervezeti változások történtek. Létrehozták a Gyűjtemény Egyetemet, amelybe a múzeumok mellett az Országos Levéltár és a Széchényi Könyvtár is beletartoztak. A múzeumok anyagi ellátása mélypontjára jutott, amit a következő adatok jellemeznek: az egyik esztendőben a Magyar Nemzeti Múzeum ásatásra fordítható kerete 87 pengőt tett ki, ami azt eredményezte, hogy a múzeum rá volt szorulva magánszemélyek és intézmények anyagi támogatására. A másik adatot a múzeum könyvtárából nyerhetjük: a nagy folyóiratsorozatok megszakadtak, szinte soha nem pótolható hiányt okozva a múzeum könyvtárának fejlődésében. Háttérbe szorult a közművelődési szemlélet, a múzeum kiállításai nem a széles néptömegek, hanem egy szűk „múzeumpártoló” réteg igényét voltak hivatva kielégíteni. Nem tekintették feladatuknak a társadalom történeti fejlődésének bemutatását, s a kiállítások az anyag tömegével raktárszerűen hatottak.

A II. világháború után a Magyar Nemzeti Múzeum épülete súlyosan megrongálódva, kiégve állott a város közepén, gyűjtemé-

nyei nagy veszteségeket szenvedtek. A Múzeum neoklasszicista palotáját 70 belövés érte, raktárai a tűz martalékává váltak. Így érte meg tehát a Magyar Nemzeti Múzeum 1945-ben hazánk felszabadulását.

A múzeum dolgozóinak első feladata az épület újjáépítése és a gyűjtemények biztonságba helyezése volt. Dolgozóink élniakarását bizonyítja, hogy amikor hideg szobában, betörött ablakok mögött kellett dolgozniuk, és a kiégett gyűjtemények roncsait takarították el, már a jövőre gondoltak, terveket kovácsoltak. Ennek az élniakarásnak a jeleként 1947-ben megnyílt az első időszaki kiállítás, amely az új szerzeményeket mutatta be, amely azonban 1948-ban azal zárult, hogy az Esterházy-kincseket ismeretlen tettesek a kiállításból ellopják. 1948-ban országos jelentőségű, milliós tömegeket mozgató emlékkiállítás nyílt meg az 1848-as szabadságharc centenáriumára. Ez a kiállítás 8 teremben és a hozzá csatlakozó folyosón a magyar szabadságharc valós történetét mutatta be.

Az 1949. év döntő fordulatot hozott az egész magyar múzeumügy, így a Magyar Nemzeti Múzeum történetében is. Az 1949. évi 13. tvr. megfogalmazta a felszabadulás utáni első múzeumi törvényt, és lerakta a szocialista múzeumügy alapjait hazánkban. Döntő szervezeti változtatása az volt, hogy a nagy, országos múzeumok teljesen függetlenné váltak, és kettévált az 1802-ben Széchenyi által alapított Magyar Nemzeti Múzeum és Országos Széchenyi Könyvtár is. Ez a törvény meghatározta a múzeumok helyét szocializmust építő társadalmunkban, és kijelölte művelődéspolitikai feladatukat is. Kimondta a földből kikerülő régészeti leletek állami tulajdonát, intézkedett a régészeti leletek bejelentéséről, a védett területekről és védett magángyűjteményekről.

A Magyar Nemzeti Múzeum szervezetét is hozzá kellett igazítani az új feladatokhoz. Az egész intézmény számára döntő feladattá vált a felszabadulás után, hogy szakítson az addig túlnyomórészt öncélú tudományos kutatómunkával, működésének központjába az elmúlt korok történetének marxista szemléletű kutatását helyezze, de erre a kutatómunkára támaszkodva a múzeumban őrzött hatalmas tudományos forrásanyagot beállítsa népünk művelődésének szolgálatába. A Nemzeti Múzeum speciális feladata mindezekből következően az volt, hogy bemutassa hazánk, népünk igazi történetét és ezen keresztül népünkben az igaz hazafiságot, más népek kultúrájának, történetének megbecsülését ápolja. E nagy célok érdekében az addig egységes Történeti Tárat Középkori és Újkori Osztályra bontottuk szét. Ennek a szervezeti változtatásnak tulajdonképpen az volt a célja, hogy szakítson az addig kialakult gyűjteménygyarapítási

politikával, amelynek eredményeként elsősorban az uralkodó osztályok anyaga került a Nemzeti Múzeumba, de szinte teljes mértékben hiányzott a középkori jobbgátság és az újkorban a munkásság emlékanyaga.

Ezáltal teljessé vált a múzeumon belül a hagyományos kronológiai beosztás, amely szerint a Régészeti Osztály foglalkozik a legrégebb időktől a IX. sz. végéig, a magyar honfoglalásig terjedő időszak emlékeinek kutatásával, gyűjtésével, megőrzésével; a Középkori Osztály a magyar honfoglalástól a XVII. sz. végéig terjedő, az Újkori Osztály a XVIII. sz. elejétől napjainkig terjedő korszakkal. Hosszú ideig a múlt század közepén, a szabadságharc befejezésével lezárult a Nemzeti Múzeum gyűjtési időszaka. Ez kb. 5 évvel ezelőtt hivatalosan is megváltozott, mivel nemzeti történetünk legsajátosabb gyűjteményének, a Nemzeti Múzeumnak rendelkeznie kell a hazánk történetére vonatkozó emlékanyaggal egészen napjainkig.

A történeti fejlődést kronológiailag átfogó osztályok és gyűjtemények mellett megmaradtak természetesen a Nemzeti Múzeum hagyományos nagy gyűjteményei, mint pl. az Éremtár, a Történelmi Arcképcsarnok, a fegyver-, ötvös-, textil- és hangszergyűjtemények. Ez utóbbi kettő túlnyomórészt a felszabadulás után alakult ki és vált nemzetközi szempontból is kiemelkedő gyűjteménnyé.

Amint feljebb már vázoltuk, az 1949. évi 13. tvr. új feladatot is rótt a Magyar Nemzeti Múzeumra: az országban folyó régészeti ásatások nyilvántartását és koordinálását. Erre a célra alakult meg 1951-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, amelyik összegyűjti és őrzi az országban folyó ásatások dokumentációs anyagát, rajzait, fényképeit, ásatási jegyzőkönyveit stb. Ugyancsak ebben az évben alakult meg a Nemzeti Múzeum önálló Régészeti Könyvtára is, amely több mint 80 000 kötetével ma Közép-Európa egyik legjelentősebb régészeti szakkönyvtára.

A múzeumban nagy munka folyik a bekerült műtárgyak megőrzése, megóvása céljából. A felszabadulás után újjá kellett szerveznünk a Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátori Osztályát. Ma kerámia-, fém-, fegyver-, ötvös-, üveg-, textil-, hangszer-, érem- és metszetanyag restaurálása folyik a múzeumban fejlett módszerekkel. Ebben a Nemzeti Múzeum Restaurátori Osztálya az elmúlt évek folyamán igen hathatós segítséget nyújtott a vidéki restaurátorok képzésében és továbbképzésében is.

1962-ben szervezetileg ismét tovább fejlődött a Nemzeti Múzeum, amennyiben közvetlen felügyelete és irányítása alá kerültek a magyar történelem kiemelkedő emlékhelyei: a visegrádi Mátyás-palota, a sárospataki Rákóczi-vár és a monoki Kossuth-ház.

Ugyancsak a Nemzeti Múzeum felügyelete alatt áll a Vértesszőlősön létesített őskőkori bemutatóhely is.

A múzeum tervszerű gyűjtési munkája és megnövekedett anyagi lehetőségei világosan tükröződnek a gyűjtemények fejlődésében is. Az 1802-től 1944-ig eltelt 142 év alatt a múzeumi tárgyak száma kb. 380 000 db-ra növekedett. A felszabadulás óta eltelt 30 év alatt a gyűjtemények darabszáma több mint kétszeresére, 800 000 db-ra nőtt. A gyűjtemények a II. világháború után teljesen rendezetlen, zűrzavaros állapotban maradtak ránk. Két világháború vihara söpört végig a Nemzeti Múzeumon. Elődeink munkájának nem volt erős oldala a begyűjtött anyag leltározása és feldolgozása, és a felszabadulás után is az évtizedekkel korábban folytatott régészeti ásatások leletanyaga sok száz felbontatlan ládában hevert a múzeum pincéjében. 1802. óta 1958-ban került először sor a múzeum történetében arra, hogy teljes revíziót hajtsunk végre és szembesítsük a gyűjtemények anyagát a több mint 100 leltárkönyvvel. Ezt természetesen megelőzte a leltározatlan tárgyak leltárba vétele. Ez a rendteremtő munka 4—5 esztendő telt igénybe. (Itt jegyezzük meg azt is, hogy az ezt megelőző és követő években a Nemzeti Múzeum kutatói számos vidéki múzeumban hajtották végre ugyanezt a rendteremtő munkát, vettek leltárba és nyilvántartásba sok-sok tízezer múzeumi tárgyat.)

A gyűjtemények fent vázolt nagy mértékű gyarapodása tervszerű kutató- és gyűjtőmunka eredménye. A Nemzeti Múzeum — miután kutatásokra fordítható anyagi lehetőségei összehasonlíthatatlanul megnövekedtek — a felszabadulás után nagy régészeti ásatómunkába kezdett. Ezek elsősorban azoknak a leleteknek a megmentésére irányultak, amelyek a nagyarányú építkezések, földmunkák, a mezőgazdaság intenzív fejlesztése révén veszélybe kerültek. Így kapcsolódtak bele kutatóink a Dunaújváros területén megindított előzetes kutatásokba. 1949-ben a mai város és Vasmű területén, az egykori kukoricatáblákban végeztek régészeink nagyszabású terepbejárásokat, a lelőhelyek előzetes megállapítása, meghatározása céljából. De sorolhatnánk a tiszalöki vizlépcső területén feltárt középkori településeket és Kiskörén a II. tiszai vizlépcső építésénél végzett ásatásokat 1964. és 1972. között. Itt neolitikus telep és temető, bronzkori település és több mint 1000 síros temető, Tiszafüred határában közel 1300 síros avar temető, Tiszaörvény és Tiszafüred között XII—XIII. századi utcás falu, közepén templommal és a körülötte létesített temetővel jelzik a nagyszabású kutatómunka eredményeit. Ezek az ásatások először tették lehetővé hazánkban egy ilyen nagy terület teljes településrendszerének tudományos tanulmányozását.

A nagy leletmentő munka mellett természetesen rendszeres tervásatások is folytak. Ennek során bukkant elő Vértesszőllyön 1964-ben az Európában legidősebb előember koponyacsontja, amely a magyar régészettudományt egyszeriben a nemzetközi tudományos érdeklődés középpontjába helyezte. Nagyszabású kutatások kezdődtek a római kori határerődítmények (Dunaújváros, Százhalombatta, Nagytétény, Dunakanyar), a belső-pannóniai római városok (Pécs, Ságvár, Heténypuszta) feltárására. A honfoglalás előtt hazánk területén élt szláv lakosság emlékéanyagát a zalavári szláv központ feltárása során tárták fel régészeink. Szinte alapítása óta szüntelenül foglalkozik a Nemzeti Múzeum a magyar honfoglalás kor kutatásával. Számos kisebb-nagyobb temető feltárása vitte előbbre ezt a tudományterületet az elmúlt évtizedekben. Nagy vállalkozásba kezdett a múzeum a honfoglalást követő állami, közigazgatási berendezkedés kutatása céljából, amikor tervszerűen hozzáfogott az egykori nemzetségfői és ispánsági székhelyek, várak feltárásához, történetének tisztázásához. A Szabolcs megyei kutatókkal együtt nagyarányú ásatások folytak a szabolcsi földvárban. A kutatások természetesen kiterjedtek a környéken elterülő, szolgáltató falvak feltárására is. Általában a dolgozó nép életének megismerése, emlékéanyagának begyűjtése egyik fő szempont volt a felszabadulás után folytatott ásatásoknál. Nagy figyelmet fordítottunk a tatárjárás és törökidőszak által elpusztított falvak feltárására, így pl. Tiszalök—Rázompusztán, Dobozon stb. Az utóbbi években értékes adatokat nyertünk a tatárok elől hazánk területére menekülő kunok telephelyeinek megismerése terén (Lászlófalva). Kutatóink kivették a részüket a várkutatásokból, így jelentős ásatásokat végeztünk Esztergomban, a gyulai várban, Kisvárdán stb.

Az ásatásokon kívül vásárlások és ajándékozás révén is értékes darabokkal gyarapodott a Nemzeti Múzeum. Az elmúlt 30 év alatt az addig csekély számú textilgyűjtemény felzárkózott a Nemzeti Múzeum más, jelentős, nagy gyűjteményei sorába. Erre az időre tehető a múzeum nemzetközi szempontból is számontartott hangergyűjteményének kialakulása és az utóbbi 10—15 évben nagy lendületet vett a legújabb kor emlékeinek felkutatása és begyűjtése, pótolva azt a hiányt, ami éppen ezen a téren addig a Nemzeti Múzeumban fennállott. Így a gyakorlatban is testet öltött az az elképzelés, hogy a Nemzeti Múzeum napjainkig terjessze ki gyűjtési körét. Számos nagy magángyűjtemény megvásárlásával felbecsülhetetlen értékű múzeumi anyag került gyűjteményeinkbe, amelyek közül a legjelentősebb az Éremtár gyarapodása Niklovits Károly magángyűjtő közel 50 000 darabos gyűjteményének megvásárlásával. Kiemelkedő egyedi tárgyakat is meg kell említenünk, így megvásároltunk Bécs-

ben egy, a mohácsi vész idejében az istanbuli császári műhelyben készült török tisztí bőrköpenyt. Brandenburgi Katalin gyöngy főkötőjét, Teleki Mihály csobolyóját, Apafi Mihály erdélyi fejedelem remekművű ostábláját stb., stb. Az ajándékok közül kiemelkedik Sillye Kálmán rendjelgyűjteménye, ami azt bizonyítja, hogy a múzeumot szerető mecénások napjainkban sem haltak ki.

A XIX—XX. századi emlékanyaggal kapcsolatban azt a gyűjtési elvet követjük, hogy igyekszünk begyűjteni a dolgozó osztályok, a munkásság és parasztság életét ábrázoló tárgyakat, dokumentumokat. Érdekes kísérletként említhetjük meg, hogy a Magyarok Világszövetsége révén gyűjtőmunkát kezdünk az országból a kivándorlások következtében kiszakadt magyarság, illetve ezek utódai körében, és számos értékes dokumentummal gyarapodott a múzeum.

Ezeknek a sokoldalú kutatásoknak a végrehajtása és tudományos feldolgozása idősebb szakembereinkre, illetve a felszabadulás után felnövekedett fiatal kutatói gárdára hárult. Az ásatások, kutatások feldolgozásának eredményei számos monográfiában láttak napvilágot. Ezek közül — a teljesség igénye nélkül — felsorolunk néhányat: VERTES LÁSZLÓ, Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn (1964); MOZSOLICS AMÁLIA, Bronze- und Goldfunde des Karpathenbeckens (1973); BARKÓCZI L.—ERDÉLYI G.—FERENCZY E.—FÜLEP F.—NEMESKÉRI J.—R. ALFÖLDI M., Intercisa I. (1954); R. ALFÖLDI M.—BARKÓCZI L.—FITZ J.—SZ. PÓCZY K.—RADNÓTI A.—SALAMON Á.—SÁGI K.—SZILÁGYI J.—B. VÁGÓ E., Intercisa II. (1957); B. BÓNIS ÉVA, Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest (1969); KOVRIG ILONA, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán (1963); Cs. SÓS ÁGNES, Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. (1963); TÖRÖK GYULA, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert (1962); DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok (1972); HUSZÁR LAJOS, A budai pénzverés története a középkorban (1958). Ezen kívül dolgozóink rendszeresen ellátták cikkeikkel a múzeum évkönyveit és egyéb kiadványait, továbbá számos kisebb-nagyobb tanulmány és cikk jelent meg az akadémiai folyóiratokban. A felszabadulás után bevezetett új tudományos fokozatokat kutatóink közül számosan megszerezték, jelenleg 2 tudományok doktora és 9 kandidátus dolgozik a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kutatóink nevét a nemzetközi tudományos életben is jól ismerik. Munkatársaink rendszeres résztvevői a bel- és külföldi tudományos kongresszusoknak, ahol előadásaikban számolnak be kutatásaik eredményeiről. Az utóbbi években ezt a kutatói gárdát sikerült alaposan felfrissíteni és megfiatalítani. A múzeum dolgozói részt vesznek a Tudományos Akadémia által kezdeménye-

zett, illetve támogatott nagy vállalkozásokban, így a Régészeti Kézikönyv, a Magyar Régészeti Topográfia munkálataiban, az avarkori és honfoglaláskori leletanyag corpusának kiadásában. Tagjai számos nemzetközi vállalkozásnak, így részt vesznek a nemzetközi összefogással készült római kori feliratos corpus magyarországi köemlékeinek új kiadásában (Römische Inschriften Ungars), a nem feliratos római kori köemlékanyag feldolgozására irányuló CSIR vállalkozásban, továbbá a Nemzeti Múzeum volt a központja a római birodalom térképét sorozatban kiadó Tabula Imperii Romani munkálatainak (SOPRONI S., Tabula Imperii Romani, Aquincum-Sarmizegethusa-Sirmium. L 34. 1968.). Középkori és újkori kutatással foglalkozó dolgozóink részt vesznek az akadémiai művészettörténeti, történeti tervek végrehajtásában. Az utóbbi években kutatóink fontos tudományszervező munkája a minisztérium szaktanácsadóiként: a vidéki múzeumok szakfelügyelete.

Talán a legnagyobb fordulatot a múzeum mégis a közművelődési munkában hajtotta végre a felszabadulás után. Ezen a téren felújítottuk a Tanácsköztársaság által kezdeményezett, de akkor még nem valósított célkitűzéseket. Csendes, elzárkózott intézményből látogatott, a közönség által szívesen felkeresett, pezsgő életű intézménnyé vált a Nemzeti Múzeum. Ezt teljesen új kiállítási politikával értük el. Múzeumunk úttörő munkát végzett azon a téren, hogy a korábbi, sok-sok tárgyat szinte minden történeti összefüggés nélkül, raktárszerűen felsorakoztató kiállítások helyett, az egyes történeti korszakok gazdasági-társadalmi viszonyait, az ember életét és fejlődését a marxista történelemszemlélet alapján álló állandó kiállításokban mutassa be. 1950-ben nyílt meg az első ilyen típusú állandó régészeti kiállítás, majd 1952-ben a magyar történelmet a honfoglalástól kezdve bemutató másik állandó kiállítás. Azóta ezeket az állandó kiállításokat többször is megújítottuk új kiállítások rendezésével. Ezekben már felhasználtuk az új kutatásokból származó leleteket is. A múzeum időszaki kiállításai nemzeti történetünk jelentős jubileumaihoz kötődtek: 1948-ban a szabadságharc százéves évfordulójára készült centenáris kiállítás, 1953-ban a Rákóczi-szabadságharc 250. évfordulójára rendeztünk Rákóczi-kiállítást, ugyanebben az évben Kosuth Lajos születésének 150. évfordulójára, a nándorfehérvári csata négyszázéves évfordulójára Hunyadi János emlékkiállítását, 1972-ben a Dózsa György születésének 500. évfordulójára Dózsa emlékkiállítását, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Tömegeket mozgattak meg a soha nem látott és a közönségtől elzárt aranykincs-kiállítások: szkíta aranyszarvasok, avar fejedelmi kincsleletek, Mátyás király kincsei, XVI—XVII. századi ötvösremek stb., stb. A múzeum Újkori Osztálya nemcsak az anyaggyűjtéssel készül fel arra az időre,

amikor lehetőség nyílik, hogy a magyar történelem fejlődését egészen napjainkig bemutassuk, hanem kiállítással is. Ennek főpróbájaként rendeztük meg 1974-ben a „Magyarország a századfordulón” c. kiállítást, amely nagy közönségsikert aratott. Ennek a helyes kiállítási politikának az eredményeként a felszabadulás óta kb. 6 millió látogató fordult meg a Nemzeti Múzeumban.

Részt vettünk minden nagyobb külföldre kiküldött kiállítás rendezésében (Párizs: Tíz évszázad magyar művészete, 1966.; Krakkó: Lengyel—magyar történeti kapcsolatok, 1970.; Moszkva: A magyar művészet 1000 éve, 1971.; Róma: X—XVII. századi magyar művészet, 1972.) és a Nemzeti Múzeum számos önálló kiállítással szerepelt külföldön (Prága: Pannónia művészete a római korban, 1966.; Nijmegen: u. az, 1968.; Krefeld, München: u. az, 1969.; Moszkva—Leninigrád: u. az, 1972.; Rodostó: Rákóczi-szabadságharc, magyar—török kapcsolatok, 1968.; Wien: Óskori idolk, 1971.; Stockholm: Hunok, germánok, avarok, 1975.). Csereképpen sok külföldi vendégkiállítást fogadtunk a Nemzeti Múzeumban. (Cseh-morva kerámia a XI—XVI. században; a prágai Narodni Múzeum kiállítása, 1969.; Fegyverek és hadviselés a XI—XVIII. században, a berlini Museum für Deutsche Geschichte kiállítása, 1972.; Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi partvidékén, a moszkvai Puskin Múzeum és a leninigrádi Ermitázs kiállítása, 1974.).

Közművelődési munkánk elmélyítésére a párt közművelődési határozatainak eredményesebb megvalósítására hajtottuk végre a legújabb szervezeti változtatást: a Nemzeti Múzeum életében először rendelkezik önálló Közművelődési Csoporttal.

A múzeum számos önálló kiadvánnyal rendelkezik. A múzeum évkönyve, a *Folia Archaeologica* a felszabadulás után 1954 óta rendszeresen megjelenik és 1974-ben 25. kötetét érte el. 1972-ben a múzeum évkönyvét kettéosztottuk. A *Folia Archaeologica* megmaradt a régészeti közlemények publikációjául, míg a történeti jellegű, közép- és újkori közlemények számára létrehoztuk a *Folia Historica*-t. A felszabadulás óta indítottuk meg a Régészeti Füzetek két sorozatát. Az első sorozatban monografikus, kisebb terjedelmű tanulmányokat közlünk le. Néhány kötet szemelvényként a sorozatból: KOVALOVSKY JÚLIA, Régészeti adatok Szentés környékének településtörténetéhez (1957); KOREK J.—PATAY P., A bükki kultúra elterjedése Magyarországon (1958); VERTES LÁSZLÓ, Untersuchungen an Höhlensedimenten. Methode und Ergebnisse (1959); SZ. BURGER ALICE, Áldozati jelenet Pannónia köemlékein (1959); PATAY PÁL, A bodrogkeresztúri kultúra temetői (1961); MÉRI ISTVÁN, Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (1964); FODOR ISTVÁN, Vázlatok a finnugor őstörténet régészeté-

ből (1973); FÜLEP FERENC, Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs) (1974). A második sorozat az évről évre lefolytatott országos ásatási tevékenység összesítéséül szolgál. Számos közművelődési jellegű kiadvány jelent meg: RÓZSA GYÖRGY, Régi várképek (1955); RÓZSA GYÖRGY, Régi magyar csataképek (1959); MIHALIK SÁNDOR, Emailkunst in alten Ungarn (1961); C. WILHELM GIZELLA, Magyarország történetének képeskönyve 896—1849. (1962); VÉRTES LÁSZLÓ, Kavics ösvény. A vértesszöllösi előember regénye (1969); Budapest múzeumai. Szerkesztette KOREK JÓZSEF (1970); DIENES ISTVÁN, A honfoglalás kora (1970); B. SEY KATALIN—GEDAI ISTVÁN, Éremkincsek (1973), RÓZSA GYÖRGY—SPIRA GYÖRGY, Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok, iratok (1973); H. KOLBA JUDIT—T. NÉMETH ANNAMÁRIA, Ötvösművek (1973). Sokfajta kiállítási vezető, levelezőlap és diapozitív szolgálta a látogatókat. A múzeum közművelődési munkáját azonban erősen akadályozza, hogy — elsősorban anyagi okok miatt — ezeknek a választéka nem eléggé bő és nem kapható annyiféle füzet, vezető, népszerűsítő kiadvány, amennyi egy ilyen nagy intézményben kívánatos lenne.

A Magyar Nemzeti Múzeum az elmúlt 30 év alatt jelentős helyet vívott ki magának a nemzetközi tudományos és múzeumi életben. A múzeum dolgozói közül többen tagjai nemzetközi tudományos szervezeteknek, tiszteleti tagjai külföldi tudományos intézményeknek és társaságoknak. Dolgozóink közül többen vezető szerepet játszanak a különböző nemzetközi tudományos szervezetekben. Tudományos kutatóink tevékenysége számos nemzetközi elismerést szerzett a múzeumnak, kiállításrendezési metódusa a nemzetközi múzeumi területen ismert és elismert. 1962-ben az UNESCO Museum c. folyóirata külön számot szentelt a magyar múzeumoknak, és ebben a számban részletesen ismertette többek között a Magyar Nemzeti Múzeum didaktikus kiállítási módszereit is. Múzeumunk a világ minden részén kb. 500 múzeummal, tudományos intézménnyel, könyvtárral tart fenn tudományos, levelező és könyvcseres-kapcsolatokat. Éremtárunkat a világ minden részéből megkeresik a nálunk őrzött érmek kópiáiért, fényképeiért.

A 173 éves Magyar Nemzeti Múzeum életében a felszabadulás óta eltelt 30 év teljesen új történeti korszakot jelent. A harmincéves fejlődés eredményeként anyagában megsokszorozódott, hazai és nemzetközi tudományos súlyában megnövekedett, sokrétű intézménnyé vált, amelyik fontos tényezője a magyar tudományos kutatásnak és egyik fellegetvára kell, hogy legyen a hazai közművelődésnek. Ezzel az elhatározással indul a Magyar Nemzeti Múzeum fejlődésének következő évtizedei felé.

Die Entwicklung des Ungarischen Nationalmuseums seit der Befreiung des Landes

Das im Jahre 1802 gegründete Ungarische Nationalmuseum entwickelte sich bis zum Ende des 19., und zum Anfang des 20. Jahrhunderts zu einer riesigen Sammlung. Im 2. Weltkrieg wurde sein Gebäude stark beschädigt, die verschiedenen Sammlungen erlitten grosse Verluste. Nach der Befreiung Ungarns bedeuteten die Wiederherstellung des Gebäudes und die Sicherstellung der Sammlungen die ersten Aufgaben. 1949 trat das erste Museumsgesetz nach der Befreiung in Kraft, das die Grundlage zum sozialistischen Museumswesen in unserer Heimat schuf. Die Museen, deren Sammelbereich und Kontrollrecht sich auf das ganze Land erstrecken, wurden unabhängig, die von Széchényi gegründete Széchényi-Landesbibliothek und das Ungarische Nationalmuseum wurden ebenfalls voneinander getrennt.

Erst danach kam es zur inneren Reorganisierung des Nationalmuseums — es entstanden unsere auch heute noch bestehenden Abteilungen: Archäologische Abteilung, Abteilung für die Geschichte des Mittelalters, Abteilung für die Geschichte der Neuzeit, das Münzkabinett und die Historische Porträtgalerie. 1951 wurden das Archiv und die Archäologische Zentralbibliothek gegründet. 1974 brachten wir eine selbständige Arbeitsgruppe für Volksbildung zustande.

Die Zahl der in den Sammlungen aufbewahrten Gegenstände beträgt mehr als 800 000. Die Mitarbeiter des Museums haben die Bestandaufnahme aller Sammlungen angefertigt und die neuen Inventarbücher mit den alten verglichen.

In den vergangenen Jahrzehnten führten unsere Forscher zahlreiche Ausgrabungen, sie nahmen an der Konservierung während der grossen Bauarbeiten zum Vorschein gekommener Funde teil und unternahmen viele planmässige Ausgrabungen im ganzen Lande. Durch Ankäufe und Beschenkung bereicherte sich das Museum ebenfalls mit wertvollen Stücken. In den vergangenen 30 Jahren entwickelten sich die Textil- und Musikinstrumentensammlung, zu auch in internationaler Hinsicht grossen Sammlungen Auf dem Gebiet der Sammlung von Gegenständen der Neuzeit und der neuesten Zeit setzte sich das Ungarische Nationalmuseum das Ziel, Denkmäler des Lebens der arbeitenden Klassen einzusammeln.

Die Forscher haben die Ergebnisse der vielfältigen Sammelarbeit in selbständigen Monographien, in den Jahrbüchern und anderen Publikationen des Museums, sowie in Zeitschriften ver-

öffentlich. Viele von unseren wissenschaftlichen Mitarbeitern erlangten einen internationalen Ruf, unter ihnen arbeiten zur Zeit 2 Doktoren der Wissenschaften und 9 Kandidaten. Die Mitarbeiter des Museums nehmen an den von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften angeregten, das ganze Land umfassenden Unternehmen teil, so zum Beispiel an der Herausgabe der Archäologischen Topographie Ungarns, des Archäologischen Handbuchs, des awarenzeitlichen und landnahmezeitlichen Corpus, an mehreren internationalen Unternehmungen und an der Durchführung der archäologischen, kunstgeschichtlichen und historischen Pläne der Akademie der Wissenschaften.

Die grösste Wendung erfolgte nach der Befreiung in der Volksbildungstätigkeit des Museums. Es wurde zu einer frequentierten Institution mit regem Leben. Dieses Ergebnis erreichten wir mit einer vollkommen neuen Ausstellungspolitik. Das Ungarische Nationalmuseum stellte die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse der einzelnen historischen Epochen, sowie das Leben und die Entwicklung des Menschen in auf der Grundlage der marxistischen Geschichtsanschauung basierenden ständigen Ausstellungen zur Schau. Unsere provisorischen Ausstellungen waren mit bedeutenden Jubiläen der nationalen Geschichte Ungarns verbunden. Wir veranstalteten zahlreiche Ausstellungen im Ausland und empfangen ausländische Gastausstellungen bei uns im Museum. Ausstellungsführer, Kataloge, Ansichtskarten und Diapositive stehen unseren Besuchern zur Verfügung.

In bedeutendem Masse entwickelten sich auch die internationalen Beziehungen unseres Museums, mehrere Mitarbeiter des Museums haben führende Positionen in verschiedenen internationalen wissenschaftlichen Organisationen. Etwa zu 500 Museen, wissenschaftlichen Instituten und Bibliotheken in allen Teilen der Welt haben wir die Verbindungen aufgenommen.

Die seit der Befreiung Ungarns vergangenen 30 Jahre eröffneten im Leben des Ungarischen Nationalmuseums eine neue historische Periode.

Tardy Lajos:

Az első orosz útleírás Magyarországról

Mint N. A. Kazakova 1970-ben megállapította,¹ az útleírás műfaja az orosz irodalomban Iszidor metropolita és kísérete ferrarai utazásának reánk maradt útijegyzeteivel jelentkezett először. Annál jelentősebb számunkra, hogy ez a rendkívül becses orosz irodalmi emlék nem szűkölködik magyar vonatkozásokban sem, hiszen a küldöttség hazautját Magyarországon keresztül vette és a több változatban² reánk maradt szöveg mindegyike foglalkozik hazánkkal.

Még nem is olyan régen, 1949-ben jogosan mutathatott rá a magyar—orosz kapcsolatok egyik érdekes hazai kutatója³ arra, hogy a nyugati utazók hazánkról készített útinaplói mellett csak néhány orosz és ukrán útleírással rendelkezünk. Az azóta eltelt negyed évszázad alatt napfényre került publikációk⁴ tükrében ezt teljes mértékben revidéálnunk kell. F. Dorohin, P. B. Voznicin, V. H. Barszkij, I. Ja. Falkovszkij, V. V. Vjazemszkij, F. N. Glinka, A. I. Turgenyev, V. E. Bronevszkij, V. I. Grigorovics írásai — ha terjedelemben, mélységben és szempontjaikban sok egymástól eltérő jegyet viselnek is magukon, lévén más korok, más társadalmi osztályok képviselői — szellemi és érzésvilágukkal sokkal otthonosabban mozognak a magyar világban, mint általában koruk nyugati utasai. Sehol sem találkozhatunk náluk a nyugati útleíróknál nem ritka lélektelen közönnyel, vállveregető lenézéssel, vagy szűk körű prakticista korlátok közé szorított ismeretközvetítéssel, hanem ösztönösen objektív látásmódba ágyazott élénk érdeklődés és a cári önkényuralom alatt élőknek a Habsburg-abszolutizmus alatt élők iránti természetes rokonszenve jellemzi — még akkor is, ha megállapításaik élet a mindenható sajtócenzorra tekintettel le is tompították.

Dorohintól és Voznicintől eltekintve azonban e szerzők műveit viszonylag friss keletűeknek nevezhetjük, hiszen Barszkij beszámolója⁵

csak az 1724. évben íródott, míg a nyugati utazók már a magyar állam fennállásának sokkal korábbi korszakaival foglalkoznak.⁶ Ezért is tarthat számot fokozott érdeklődésünkre az az orosz útleírás, mely Iszidor orosz metropolita 1437—1440 között végbement utazását tartalmazza,⁷ melyről néhány régi⁸ és újabb⁹ publikáció alapján kapunk képet.

Az oszmán hatalom terjeszkedése, előnyomulása — főleg a nikápoli csata óta — joggal nyugtalanította az európai hatalmakat, melyeknek erejét az egymással szembeni konfrontációk emésztették fel. Nyugat és Kelet közös fellépésének legnagyobb akadályát az egyházi szakadás jelentette s ezen akart segíteni — egyébként elhibázott, erőszakos módon — IV. Jenő pápa, amikor az orthodox egyházzal létrehozandó unió céljából összehívta a ferrarai zsinatot, mely munkáját Firenzében fejezte be.¹⁰

Ezen a zsinaton népes orosz küldöttség jelent meg, melyet a görög vagy bolgár születésű Iszidor metropolita vezetett. Iszidor metropolita 1437 óta állt az orosz egyház élén és azt az álláspontot képviselte, hogy az oszmán agresszió megállításának egyetlen eszközét Bizánc és Róma megegyezése jelenti. A ferrarai—firenzei zsinaton szívósan kitartott elképzelései mellett,¹¹ de a tveri fejedelem küldötte, Foma, mindenben keresztelte elgondolásait.¹²

Iszidor metropolitának és kíséretének utazását örökítik meg az egymást kiegészítő részletekben gazdag kódexek, amelyek a Szovjetunió különböző könyvtáraiban és levéltáraiban találhatók.¹³ Ismeretésünkben ezúttal főleg a magyarországi részletekkel foglalkozunk, mivel számunkra elsődlegesen ezek bírnak fontossággal.¹⁴

A szerző kiléte mindmáig nem állapítható meg teljes bizonyossággal, sőt valószínű, hogy a szövegek több szerző tollából erednek.¹⁵ J. Krajcar szerint¹⁶ az útjegyzetek három csoportra oszthatók és feltehető, hogy a hazánkkal viszonylag legtöbbet foglalkozó változat szerzője a szuzdali Szimeon, aki az orosz küldöttség világi tagjai sorába tartozott.¹⁷

Mint V. V. Danilov megjegyzi,¹⁸ az ismeretlen szuzdali krónikás műve magán viseli a kor útleírásainak legfőbb általános ismertetőjegyeit: feljegyzi az egyes útiállomások közötti távolságokat, jegyzőkönyvszerű szűkszavúsággal rögzíti a látottakat és csak igen ritkán egyesíti mindezt saját érzéseinek, benyomásainak közlésével. Hogy Danilov megállapítása mennyire találó, azt Szamota István úttörő munkája alapján magunk is megerősíthetjük.

Iszidor metropolita és Avramij szuzdali püspök¹⁹ több mint száz személyből álló kíséretükkel 1437. szeptember 8-án indultak el hosszú útjukra Moszkvából Ferrarába. A feljegyzések nemcsak az uta-

zás külföldi részeit örökítik meg, hanem részletesen megemlékeznek az egyes orosz fejedelemségeken való átutazás eseményeiről is. Tver, Velikij Novgorod, Pszkov után érkeztek meg az első idegen városba, ahol — mint egyébként az egész út folyamán — ünnepélyes fogadtatásban részesültek olyannyira, hogy azt szinte az ökümenikus gondolat diadalmenetének minősíthetjük. Rigából a Dvinán keresztül eljutottak a tengerhez, majd 1438. május 7-én hajóra szálltak. Mind orosz földön, mind a külföldön tisztában voltak a küldetés nagy jelentőségével s ezért is haladt olyan lassan a követség, mert mindenütt véget nem érő ünnepek és lakomák hosszú vesztegléssel járó sora lassította útjukat. A tengeren veszélyes viharokat éltek át, de május 19-én szerencsésen megérkeztek Lübeckbe, ahol a magisztrátus élén a polgármester fogadta őket. Az egész lakosság az orosz követség elé sietett, s azt nagy ünneplésben részesítette.

Az útleírás valamennyi változata egységes abban, hogy a nagy út első részleteit igen aprólékosan írja le, sok egyéni megfigyeléssel, élménybeszámolóval, de ahogy az idő múlt és a sok benyomás hatása alatt a papírra vetés ingere csökkent, fokozatosan mind szűkszavúbakká válnak a beszámolók, ami sajnos éppen a visszaúton válik különösen érezhetővé.

Lübecktől kezdve lóháton folytatták útjukat Lüneburg—Braunschweig—Magdeburg—Lipce—Bamberg—Forchheim—Nürnberg útba ejtésével. Az útijegyzetekből tökéletesen hiányzik minden egyoldalúság, elfogultság, vallási fanatizmus — az orosz orthodox egyházat képviselő küldöttség *világi íródeákja* nagy elismeréssel adózik az építészeti és művészeti értékeknek, a népes, jó karban tartott, vízvezetékkel ellátott városok kitűnő állapotának.

Augsburg rövid leírásánál bukkanunk először magyar vonatkozásra. Itt is meglátogatják a templomokat és az egyikben freskókra bukkanak, amelyek Justinianust, valamint más római, továbbá magyar és német „császárokat” ábrázolnak.²⁰

Innsbruckról egy rövid mondattal emlékezik meg, majd Trientet említi s ezután kezdődik az itáliai út rögzítése.

Ferrarában Jenő pápa ünnepélyesen fogadja az orosz küldöttséget, mely itt találkozik a Palaiologoszok dinasztíájából való VIII. János bizánci császárral is.

Ezután a zsinat eseményeinek leírása következik, de a szerző távolról sem szorítkozik a megtárgyalt dogmák fejtegetésére — azokat jószerével el is hagyja — hanem, mint igazi világi férfiú, inkább a látnivalóknak és a mellékesnek látszó eseményeknek, így az élelmiszerek árának és beszerzésének szentel teret.

Az orosz küldöttség hazafelé vezető útját 1439. január 27-én kezdte meg, vízi úton, a Po egyik ágán. Február 4-én érkeztek Firenzébe,

ahol a zsinat folytatta munkáját, melyet július 5-én fejezett be az ünnepélyes okmány megszerkesztésével, melyet mind a pápa, mind a bizánci császár és a zsinat legtöbb résztvevője aláírt. A színesen ábrázolt ünnepi ceremóniák bevégeztével 1439. szeptember 6-án kelt ismét útra az orosz küldöttség, részben a bárkákkal hajózható vízi-utakon, részint lóháton. Chioggiából Velencébe hajóztak, melynek a Szuzdali megkapóan szép leírását hagyta az utókorra.

Ettől kezdve az orosz küldöttség útja saját szempontunkból jelentősebbé válik. Velencétől Porecsig 110 mérföldet tettek meg,²¹ innen Pula városáig 30 mérföldet. Itt a viharos Adria miatt tíz napig vesztegelnek. Zeng és Brinje lakosai — írja a Szuzdali — horvátok, akik latin hiten élnek, de nyelvük az oroszra hasonlít. Modruson át érkeznek a Kulpa partján fekvő Ozalj helységbe, majd Jaska és Okics útba ejtésével Zágrábba, amelyről a következőket írja: „Szép és nagy város ez, mely a magyar királyé. Ebben a városban találkoztunk a szerb uralkodóval,²² hitvesével és gyermekeivel; birodalmát Amurat török császár elfoglalta. Ugyanebben a városban, a székesegyházban láttuk a Heródes király által lemészároltatott kisdedek egyikének teljesen ép tetemét, melyet II. András magyar király hozott haza 1217. évi szentföldi hadjáratáról.”²³

Zágrábtól kezdve a fennmaradt kéziratok egy része a távolságokat már nem római, hanem lengyel mérföldekben adja meg. Rakovec, Körös és Kapronca után a Dráva partjához elérkezve a Szuzdali megállapítja, hogy ez a folyó a határ a szlávok és a magyarok országa között.²⁴ „A Drávától Zákány helységig egy mérföldet kellett megtennünk, Zákánytól Csurgóig kettőt, Csurgó helységtől Felsősegesdig pedig hármat. Csurgó és Felsősegesd között sok a haramia és fegyveres csapat is csak isten segedelmével juthat át bántatlanul. Nemrég, Theodor vasárnapján²⁵ a latrok egy hivatalos embert agyon-ütöttek.”²⁶

Az Albert király halála utáni zűrzavaros állapotokra vet fényt ez a megállapítás.

Ezután Illési-puszta,²⁷ Lengyeltóti, Gyugy, Köröshegy és Lepsény útba ejtésével Veszprémbe érkeznek, majd Székesfehérvárra. „Ez szép város, mely a szabad síkságon emelkedik; itt koronázzák a magyar királyokat.” Székesfehérvártól Martonvásárig négy mérföldet tesznek meg, innen Budáig újabb négyet.

1440. március 5-én érkeznek Budára. A sietőssé, szűkszávúvá vált útleíró itt kissé beszédesebbé lesz: „Buda a magyar királyság fővárosa és a nagyszerű Duna folyam fölött emelkedik. A város szép és nagy, a folyó mindkét oldalán elővárosok övezik. A királyi vár szilárdan, jó helyen emelkedik a város fölött. Az egyik elővárosban

egy forrásból — akárcsak egy katlanból — télen is, nyáron is forró víz tör elő.”²⁸

Az általam eddig megismert variáns-szövegek együttesen ennyit tartalmaznak Budáról. A Szuzdali elbeszélése a hosszú út után egyre inkább a fáradságot tükrözi, mind szűkszávúbbá válik. Az alig hét évvel előtte Budán járt Bertrandon de la Brocquiere francia lovag élményközlésének városleíró része²⁹ sem mond sokkal többet, jóllehet jóval hosszasan időzött a magyar fővárosban és az ott élő francia kereskedők jóvoltából nyelvi nehézségei sem voltak. A francia utas ezt írja: „Buda, Magyarország fővárosa, hosszan elnyúló hegyen épült. Kelet felől a Duna folyik, nyugati oldalán völgy terül el. Délen nagy palota emelkedik, mely uralkodik a városkapu felett. A palotát a császár kezdte építeni; ha befejezik, nagy és erős épület lesz. A falakon kívül, az innenső oldalon igen szép, meleg fürdők vannak. A keleti oldalon is van néhány; ezek azonban nem érnek annyit, mint a többi.” És ha figyelembe vesszük, hogy a francia utas még a Zsigmond-kori pompa és nem az azt követő zavaros évek alatt látta Budát, úgy bizvást megállapíthatjuk, hogy Buda első orosz leírása nemigen tér el a korabeli nyugati itineráriumoktól.

A megfáradt utasok nyolc napot pihentek a magyar fővárosban és március 14-én folytatták útjukat. Itteni tartózkodásuknak különleges jelentőséget ad az a tény, hogy *Iszidor metropolita Budán, 1440. március 5-én bocsátotta ki enciklikus pásztorlevelét uniós programjáról.*³⁰

Innen már — szinte végig — csak az útba ejtett állomások nevével találkozunk, csak Kassával tesz kivételt, egy mondat erejéig. Ide Isaszeg, Hatvan, a Kál melletti Nagyút, Mezőkövesd, Mohi és Forró után érkeznek. „Kassa nagy, jól erődített város, németek építették és igazgatják a magyar királyságban.” Kassa után Eperjes, majd Olubló következik: „magyar város, mely a lengyel határon fekszik”.

A lengyelországi útifeljegyzések még a magyarországiaknál is szárazabbak. Még Krakkóról is csupán annyit említenek, hogy itt találkoztak a lengyel királlyal és fivérével. Csak sajnálhatjuk, hogy hazánkat nem oda-, hanem visszaútjuk során utazták be az orosz küldöttség tagjai; a szovjet irodalomtörténészek által magasra értékelt kéziratok emlék azonban így is becses dokumentuma a Magyarországgal foglalkozó orosz útleíró irodalomnak.

JEGYZETEK:

1. *Kazakova, N. A.*: Pervonacsal'naja redakcija „Hozsdenija na Florentijszkij szobor”. In: Pamjatniki ruszszkoj literaturü X—XVIII vv. Akademija Nauk SZSZSZR. Insztitut Ruszszkoj Literaturü. Trudü otdela drevneruszszkoj literaturü, XXV. Moszkva, 1970., 60. l.
2. Moszkva. Lenin Könyvtár, Muzejnoe Szobranie, No. 939; Leningrád. Szaltikov-Scsedrin Könyvtár, Szobranie Szofijszko szobora, No. 1464; Szovjetunió Tud. Akad. könyvtára, kéziratár, No. 16. 8. 13. stb.
3. *Trócsányi Z.*: Két emlékirat. Bp., 1949. 12—13. old.
4. *Bronyevszkij V.*: Utazás Magyarországon. Bp., 1948.; Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. In: Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatok köréből, I. köt. Bp., 1961. 121—146. old. — Orosz utazók Budán és Pesten. In: Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. köt. Bp., 1971. 182—205. old.; — *Váradi—Sternberg J.*: Utak, találkozások, emberek. Budapest — Uzsgorod, 1974. 9—19. old.
5. Le voyage de Grigorovitch—Barsky en Hongrie en 1724. Slavica, Debrecen, VI. köt. (1967). 181—191. old.
6. *Szamota I.*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891. — *Birkás G.*: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948. — *Harasztai S.—Pethő T.*: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. stb.
7. A kéziratok egy része csak a Moszkva—Ferrara közötti úttal, valamint a hazatérésnek Budáig terjedő szakaszával foglalkozik, míg a többi a Budától Szuzdalig terjedő utat is magában foglalja. Jan Krajcar szerint (Metropolitan Isidore's Journey to the Council of Florence. Some remarks. In: *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXXVIII. fasc. II., 1972., 368. old.) a beszámoló utolsó részének (Buda—Szuzdal) szerzője nem azonos az útleírás előző részeinek alkotójával. Ennek stílusa „tömör és személytelen, mivel lényegében a helységek felsorolását adja a mérföldek megjelölésével; ritkán szúr közbe más adatot”. Krajcar szerint a szerző láthatólag remélte, hogy összefoglalhatja száraz beszámolóját, de ebben valami ismeretlen körülmény megakadályozta.
8. *Novikov N.*: Drevnjaja ruszszkaja vivliofika, Tom IV. Szt. Peterburg, 1774., 239—321. old. — *Szaharov I.*: Szkazanija ruszszkago naroda, Tom II. Szt. Peterburg, 1849., kn. 8., 77—99. old. — *Malinin V.*: Sztarec Eleazarova monasztúrja i ego poszlanija, Kiev, 1901., prilozs. 76—87. old.
9. *Kazakova N. A.*: i. m. 60—72. old. — *Krajcar*: i. m. 367—382. old. — *Stökl G.*: Reisebericht eines unbekanntenen Russen. In: *Byzantinische Geschichtsschreiber*, Bd. II. Graz, 1954, 149—189. old. — Egyházi Krónika 1973. évf. 5. sz. 7—8. old.
10. A zsinatra vonatkozó terjedelmes irodalomból ld. *Concilium Florentinum*, vol. IX—X, Roma, 1971. — *Hofmann G.*: *Concilium Florentinum*, vol. III. P. I. Roma, 1950. stb.
11. Hazaérkezte után az orosz fejedelmek elutasították a létrejött uniót; Iszidor metropolitát börtönbe zárták, ahonnan 1441-ben sikerült Rómába menekülnie, ahol kardinálishi kalapot kapott. 1462-ben halt meg.
12. *Vö. Zsurnal Minisztersztva Proszvescsenija*, 1890. júl.—aug., 131—184. old.

13. Vö. *Kazakova* i. m. 62. l., 11. jegyz.
14. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az eddig nem ismertett szövegváltozatok egyike-másika egyéb magyarországi részleteket is tartalmaz, ezért a kérdés nem tekinthető lezártnak. Egyébként a házánkra vonatkozó materiát nem egyetlen változat alapján, hanem a rendelkezésre álló variánsok szövegének egybevetése alapján közöljük.
15. *Kazakova* megjegyzi (i. m. 61. old.), hogy a kéziratokat — vitathatatlanul nagy jelentőségük ellenére — még nem elemezték tudományos alapaossággal.
16. I. m. 367—369. old.
17. *Detektorszkij F. I.*: Kritiko-biograficeszkij obzor drevneruszkih szkazanij o Florentijszkaj unii. Szt. Peterburg, 1895., 4., 8—9. old.
18. *Danilov V. V.*: O zsanrovüh oszobennosztjah drevneruszkih „hozszenij”. Trudü otdela drevnerusszkaj literaturü. Tom XVIII. Moszkva—Leningrád, 21—37. old.
19. Vö. *Stökl* i. m. 173. old.
20. „... tu napiszan car' Iusztinian, nacsalnüj zdatelj grada togo, da i inüe cari rim'szkie pisanü, to i zse Ugorszkoe i Alamanszkoe”.
21. Ferrarától kezdve az útleíró már nem német, hanem római, majd később lengyel mérföldekben számol.
22. Ti. Brankovics György szerb deszpotával.
23. *Krajcar* i. m. 382. l.
24. *Kazakova* i. m. 70. l.
25. Február 5.
26. J. *Krajcar* az orosz szöveg „suba” szavát a török „subasi”-ből eredezteti, mely — szerinte — a 15. századi horvát nyelvben már ismeretes volt. Figyelemmel a „razbit” igének az egyházi szláv nyelvben előforduló jelentésváltozataira, inkább úgy véljük, hogy az útonállók elvették a megtámadottaktól felsőruházatukat is.
27. Vagyis innen már a Balatontól délre húzódó római úton haladtak. Vö. *Tóth E.*: A pannóniai útkutatás problémái. In: Somogyi Múzeumok Közleményei, II. (1974.) köt. (sajtó alatt).
28. Vö. *Kazakova* i. m. 70. old.; *Stökl* i. m. 171. old.; *Krajcar* i. m. 383—384. old.
29. Vö. *Szamota* i. m. 92—93. old.; *Haraszti—Pethő* i. m. 57. old.
30. „... I tako iduscsu emu ot Rima v put' szvoi na Ruszszkujü mitropol'ju i priszpe v grad, naricaemü *Budin*, meszjaca marta v 5 den', i ottuda poszlavsü emu szvoja pizsania v Ljat' szkujü i Litovszkujü i v Nemeckujü zemlju i na vszju Rusz' pravoszlavnogo hrisztijan'sztva, szice pisa: (köv. Iszidor enciklikus pástorlevelének szövege)”. In: Polnoe Szobranie Ruszszkih Letopiszzej. Tom XXV. Moszkva, 1949., 258. old.

Die erste russische Reisebeschreibung über Ungarn

N. A. Kazakowa stellte 1970 fest, dass das Verdienst, die erste russische Reisebeschreibung von Europa verfasst zu haben, dem anonymen weltlichen Begleiter des Bischofs von Susdal angerechnet werden darf, der über die Reise des Metropoliten Isidor auf das Unionskonzil von Ferrara—Firenze Aufzeichnungen gemacht hatte. Kazakowa betont es auch, dass diese Reisebeschreibung für die Geschichtswissenschaft wie für die Geographie gleich wertvoll ist.

Verfasser dieses Beitrags macht diese Feststellungen zu eigen, desto mehr da diese Reisebeschreibung auch von ungarischem Gesichtspunkt aus betrachtet viele wichtige Tatsachen enthält; er unternimmt hauptsächlich, diese zu besprechen und zu kommentieren. Die Beschreibung der ungarischen Hauptstadt aus der Feder des russischen Reisenden mit jener des Franzosen Bertrandon de la Brocquière, der 1433 Ungarn durchreiste, vergleichend, stellt er fest, dass die Arbeit des unbekanntenen Russen den westlichen Reisebeschreibungen der Zeit gleichwertig ist.

Besonders wichtig von ungarischem Standpunkt aus sind die Einzelheiten, die öffentliche Sicherheit dieser Jahre, die von den Reisenden gewählte Reiseroute, wie auch die Heisswasserquellen von Buda behandeln. Ein bedeutendes Ereignis dieser Reise war, dass der Metropolit Isidor am 5. März 1440 seinen enzyklischen Hirtenbrief von der Union der orthodoxen und der römischen Kirchen gerade in der ungarischen Hauptstadt erlassen hatte.

Bánkúti Imre:

A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703—1704

(Ifj. Király Máttyás tokaji sóinspector leveles- és számadáskönyve 1704-ből.)

1.

Az 1703 nyarán kirobbant kuruc felkelés Rákóczi és a nemesség csatlakozásával országos méretűvé szélesedett, de ugyanilyen mértékben növekedtek a megszervezésével összefüggő katonai, gazdasági, társadalmi és politikai feladatok is. A felkelés sorsát meghatározó tényező a hadsereg lett, hiszen a kitűzött politikai célt (kiválás a Habsburg-monarchia keretéből) csak katonai eszközökkel lehetett elérni. 1704 nyaratól viszont egyre világosabban látszott, hogy a remélt francia katonai segítség lehetősége összezsugorodik. Mindinkább nőtt tehát egy ütőképes, a felkelés politikai célkitűzéseit a siker reményével megvalósítani képes hazai hadsereg megszervezésének szükségessége. E szervezőmunka eredményessége sok tényezőtől függött, amelyek közt az egyik legfontosabb, a hadseregszervezéssel talán a legközvetlenebbül összetartozó tényező *az állami jövedelmek szintje és jellege volt.*

Nem véletlen tehát, hogy Rákóczi szervezőmunkájának már a felkelés kezdetétől egyik legfontosabb területe az állami jövedelmek rendbetétele. Egyrészt ki kellett mentenie a bevételi forrásokat a felkelés nyomán támadt kaotikus állapotokból.¹ Másrészt a bevételi források jellege is megváltozott: csak azokra számíthatott, amelyek nem állottak a rendi erők ellenőrzése alatt. Figyelembe kellett ugyanis vennie, hogy a nemesség csatlakozásával a felkelés lényegében rendi jellegűvé vált és vezetésében egyre inkább a nemesi álláspont érvényesült.

A felkelésnek ebben a kezdeti periódusában a fejedelem és a rendi erők közt csak különbségek, nem pedig ellentétek vannak. Egyébként is Rákóczi a felkelés nyolc éve alatt általában is tudatosan elkerülte a rendi erőkkel való nyílt és közvetlen konfrontációt, aminek

sok, itt most fel nem sorolható oka volt. Ez azonban nem jelentette azt, hogy véglegesen kapitulált a rendi erők előtt s közvetve, kerülő úton nem igyekezett a hadseregnek vagy az államháztartásnak azokat a szektorait erősíteni, amelyek nem, vagy kevésbé állottak a rendek ellenőrzése alatt. Nemcsak katonai okokból igyekezett tehát pl. a kuruc hadsereg reguláris egységeit megszervezni és megerősíteni. Azokat a bevételi forrásokat törekedett kiépíteni, illetve növelni, amelyek a fejedelmi hatalomtól függöttek (saját birtokai, kincstári uradalmak és bevételek, bányajövedelmek, a francia pénzsegély, majd 1704 tavaszától a rézpénzverés). A rendek hozzájárulásától függő adózás viszont — más feudális államok fő bevételi forrása — e kezdeti periódusban alig játszott szerepet, kivéve a hadellátáshoz szükséges élelemszolgáltatást.

A fejedelem számára számításba jöhető jövedelemforrások közt jelentős lehetett a sóbányászatból, ill. sókereskedelemből származó bevétel. A sóregálé már évszázadok óta, így a Habsburgok alatt is fontos tényező volt az államháztartásban. Éppen I. Lipót uralkodása alatt, 1694-ben, az abszolutizmus kiépítésére tett kísérletek idején bonyolította le az udvari kamara azt a hitelügyletet, amellyel bérbeadta a magyarországi sókereskedelem monopóliumát. A kísérlet azonban sikertelenül végződött: sem az államkincstár, sem a fogyasztók számára nem volt előnyös.² Sőt az abszolutizmus igazgatása általában sem a maga számára nem tudta megfelelő jövedelmi forrássá kiépíteni a sókereskedelmet, sem a lakosságot nem volt képes rendszeresen ellátni ezzel a létfontosságú ásvánnyal. A *Recrudescunt* a só drágaságát és hiányát mint az ország lakosságának egyik legsúlyosabb sérelmét említi.³

Persze Rákóczinak is rengeteg akadályt kellett elhárítania, ha a sókereskedelmet jól jövedelmező bevételi forrássá akarta tenni. Az ország sóellátását viszont sürgősen meg kellett szerveznie. két okból is: 1. a lakosság és a hadsereg ellátása sürgősen igényelte a rendszeres sóellátást; 2. Rákóczinak égetően szüksége volt a sóeladásból befolyó pénzbevételekre. E közlemény keretében most nem vállalkozhatunk másra, mint azoknak az első lépéseknek a leírására, amelyeket Rákóczi a sójövdelem kihasználása és megszervezése terén tett.

Az első akadályt a felkelés által okozott archaikus állapotok jelentették. A sóházakban, raktárakban, bányáknál, uradalmakban felhalmozott kisebb-nagyobb sókészleteket a katonaság és a lakosság elhordta, gyakran elpusztította.⁴ Így 1704 elején az ország egyes részein sóhiányra panaszkodtak⁵

A kezdő lépés természetesen a sóbányák birtokbavétele volt. A felkelők ellenőrzése alá került terület sóellátása szempontjából első-

sorban a máramarosi sóbányák,⁶ valamint a Sárosmegyei Sóvár⁷ elfoglalása volt fontos. Természetesen bizonyos mértékig szerepet játszott a sóellátásban a Somlyón át Magyarországra behozott erdélyi só is.⁸ A nyugati határszélen osztrák, három északnyugati megyében (Árva, Túróc és Liptó) pedig lengyel sót fogyasztott a lakosság.

Miután 1703 nyarán szinte valamennyi sóbánya a felkelő csapatok kezére került, Rákóczinak második lépésként döntenie kellett azokról az alapelvekről, amelyekre a sóértékesítő szervezetet felépíti. Az értékesítő apparátus láncolatának csak a kiindulópontja, a bányászat volt már évszázadok óta állami, kincstári kézben. Rákóczinak most döntenie kellett, hogy az értékesítő apparátus minden láncszemét kincstári kezelésbe veszi-e, — azaz bevezeti, ill. fenntartja a sómonopóliumot, — vagy pedig megelégszik a hagyományos formával: a bányáknál eladják a kősót a kereskedőknek (hagyományos áron darabját 10—12 pénzben, átlagsúlyban kb. 50—80 fontjával) s a kincstár ezenkívül a harmincadszeds révén részesedik a sójővedelemből. A szállítási költségek és veszteségek, valamint a kockázat következtében a só ára a bányáktól való távolsággal arányosan növekedett. A Hegyalján és Tokaj környékén kb. 1 forint, a Dunánál már 2 forint volt a kősó darabja, sőt a Dunántúl nyugati részén ennél is magasabb: 1708-ban egy mázsa só (kb. 2 db kősó) 6 forinton is felül adtak.⁹ A só árában benne volt a bányászat és szállítás költsége, a harmincad- és vámköltségek és a kereskedő haszna. A sómonopólium bevezetése esetén a kincstár természetesen megtartotta a kereskedelmi hasznot, — ami az árnak nem csekély hányada volt — viszont vállalnia kellett a forgalombahozatallal járó költségeket is. Főleg a szállítás volt drága, 1705 januárjában pl. a rónaszéki sóaknától Tiszaújlakra szánon 100 db kősót 18 forintért fuvaroztak el.¹⁰ Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a kincstárnak csak akkor volt érdemes a sómonopólium bevezetése, ha megfelelő, azaz jól szervezett és működő értékesítő apparátussal (raktárak, szállítási kapacitás, képzett személyzet stb.) rendelkezik, amelynek működtetéséhez megfelelő forgótőke is rendelkezésre áll. Lényeges feltétel volt még a szilárd és központosított államhatalom léte, amely képes megakadályozni azt, hogy mellékcsatornákon (csempészet és rendi előjogok) só kerüljön a lakossághoz. Aligha kétséges, hogy 1703—1704 fordulóján *Rákóczi egyik feltétellel sem rendelkezett.*

A fejedelem mégis a sómonopólium mellett döntött. Elhatározását nyilván a felkelés katonai megszervezéséhez szükséges anyagi források szükségége, illetve hiánya váltotta ki. Egyedül a só látszott a felkelésnek e kritikus szakaszában alkalmasnak arra, hogy eladásából *készpénzhez* lehessen jutni, vagy közvetlenül is fel lehessen használni fizetésre. A só ügyében kibocsátott rendeleteiből világosan

kiderül, miként jutott el Rákóczi a monopólium elvének deklarálásáig.

1703 őszén elrendelte 200 000 kősó leszállítását a máramarosi bányákból Vencsellőhöz. A munka megindítására Kajali Pál és Szuhai Márton személyében külön megbizottakat küldött oda, akik Majos Ferenc kamaraispánnal, Maróti István szigeti harmincadossal, valamint Ramocsaházy György tiszántúli prefektussal Rónaszéken megbeszélést tartottak. A bizottság utasította a kamaraispánt, hogy a bányüzem munkásait hetente rendszeresen fizesse, mivel csak így remélhető e nagy mennyiségű só gyors kitermelése. (A bányászok egy darab kősó kitermeléséért 3 pénzt kaptak.) Magánosok nem kaphattak sót a bányánál, csak az akna körül lakók saját szükségükre, valamint a huszti őrség fizetésére lehetett sót árulni. Az egyházak és iskolák részére járó sóból is csak annyit volt szabad kiadni, ami a papok és tanítók személyi használatára kellett. A 200 000 kősó leszállításából Máramaros megye 50 000 darabot vállalt, a többi lebonyolítására Majos Ferenc kamaraispán kapott utasítást, s erre a célra pénzt is biztosítottak a részére.¹¹

A további intézkedések azután magukban foglalták egy sómonopólium kiépítésének elvi és szervezeti elemeit. Rákóczi még 1703 őszén lényegében kikapcsolta az erdélyi só szabad beáramlását, mert a behozott erdélyi sóra a hadadi prefektus elővételi joggal ruházta fel.¹² És bár éppen ezekben a hónapokban adta vissza a szepesi kamara által elvett magánföldesúri vámokat, a leszállítandó 250 000 kősót vámmentesnek nyilvánította.¹³

E nagy mennyiségű só kitermelésére, szállítására és értékesítésére megfelelő apparátust is igyekezett a fejedelem létrehozni. A sóaknáknál Majos Ferenc kamaraispán, Kajali Pál és Szuhai Márton fejedelmi megbízott, Maróti István, a szigeti sóofficina vezetője irányította a munkákat, a szállítás és értékesítési lánc fontosabb pontjainál szintén a fejedelem által kinevezett prefektusok működtek (Tiszabecs; Tiszaújlak; Tokaj; ifj. Király Mátyás; Szolnok: Szívós János; és a lánc végpontján, Dunaföldváron: Bogács Ferenc).¹⁴

Az irányító apparátus szervezésének mintegy betetőzését jelentette Szirmay Miklós kinevezése a sóügyek főcommisáriusává 1704. március 10-én. Az ő feladata lett az előírt sómennyiség kibányászásának, leszállításának és értékesítésének irányítása és ellenőrzése.

Szirmay Miklós, — akinek alakjával történetkutatásunk nem foglalkozott — azok közé a kelet-magyarországi birtokos nemesek közé tartozott, akiknek családja néha már több nemzedéken át a Rákócziak bizalmasa, alkalmazottja volt. Szirmay Miklós is az előző években Rákóczi birtokainak prefektusaként működött. Egyébként a felkelés vezetőgárdájának főleg gazdasági szakemberei közül többen

hasonlóan a Rákóczi család bizalmasai voltak (Klobusiczky Ferenc, Keczer Sándor, Lónyai Ferenc, Ramocsaházy György stb.).

A Szirmay Miklós megbízatását bejelentő fejedelmi pátens így indokolta meg a sómonopólium bevezetését: „Úgy vagyon ugyan, hogy közönséges szabadságunkért való nemzetséges hadakozásunknak elő segéllésére az közönséges igasság szerint feles pénzbeli impositio kívantatván, kellene az Nemes Ország lakosaira s rendeire repartialtatni, hogy az minnyajunkal köz ügy, illy közönséges succursusok által, annyival is inkább jobb móddal promovealtathatnék, mindazonáltal akarván el kerülnünk az törvénytelen Német Nemzet által ki gondolt s el viselhetetlenül practicált súlyos impositiokat, hogy az mig az Nemes Ország el kerülhetetlen szükségc nem kényszerit, azon kegyetlen iga alatt el fogyatkozott szegénység afféle impositiokkal ne aggravaltassék. Melynek is el távoztatására az Nemes Ország tovább való dispositiojáig, s egyéb kívántató közönséges szükségeknek meg orvoslására, tettünk olly dispositiót, hogy az soóval való kereskedés egyedül csak illy közönséges jönak promotiojára fordittassék.”¹⁵ Egy másik fejedelmi pátens katonai segítséget biztosított a főcommissáriusnak a sószállítások biztosítására.¹⁶

Rákóczi figyelemmel kísérte az előirt sómennyiség leszállításának alakulását. 1704. május 8-án pl. figyelmezteti Szirmayt: a tokaji só-officinában kevés a só, azonnal gondoskodjék róla, hogy megfelelő mennyiség álljon a vásárlók rendelkezésére.¹⁷ Június 1-én 8000 forintot utalt ki Szirmaynak, s újra utasítja: minél több sót szállítasson le, amíg a Tisza vizállása ezt lehetővé teszi.¹⁸ Június 20-án pedig erélyesen felelősségre vonja Szirmay Miklóst a sószállításban tapasztalt elmaradásért, és újabb utasításokat ad neki a munka megjavítására.¹⁹ Később pedig még a szegedi táborba is magához rendelte a főcommussáriust, hogy jelentést tegyen megbízatása teljesítéséről.²⁰

Az előirt sómennyiség leszállítása kisebb-nagyobb akadályokkal 1703 őszétől kezdve 1704 nyarán is folyt. 1704. szeptember 6-án azután a gyöngyösi szenátusi tanácskozás utasította Király Mátyást, hogy egyelőre függesse fel a Szolnok és Dunaföldvár irányába történő sószállítást.²¹

A sómonopólium hatályosságát azonban több tényező nagymértékben csökkentette. Így többek között pl. azok a passus-szevelek, amelyeket Rákóczi különböző személyeknek osztogatott. Legalábbis éppen Király Mátyás figyelmeztette erre a fejedelmi tanácsot: „Többször is meg irtam Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek, ha idején a' felső passussokon éppen Hegyallyáig, most penig szintén ide Tokaig passualis levelek mellett Tiszaújlakrul ki hozott s tovább is széltében hordando sónak inhibitiojárul az Méltóságos Tanács nem

gondolkozik, az privatum minden erejéből ki forgattya az publicumot, és így az itt való Officinának is igen kevés betse s pénzbéli proventussa leszen, az mindennapi experientia bizonyittja, mert eljőnek feles Felföldi szekerek, de nem Tokajban, hanem Keresztur, Liszka és Újhelyben, ott két máriásson²² is vehetnek, ha azon sónak valami formában meg nem fogódik úttya, tartok attul Méltóságos Tanács, azután Szolnokban szállítandó sóért sem exolvalhatom az kormányossokat.”²³ Elsősorban nyilván a nagybirtokosok, a politikailag jelentős, vagy fontos szolgálatot teljesítő személyek kaptak ilyen kedvezményt, pl. Pápay János.²⁴ Ez a módszer azonban a rendi erőknek tett kedvezmény volt s nagy mértékben csökkentette a sómonopólium eredeti célkitűzésének megvalósítását. Ebbe a kategóriába számítható egy másik negatív tényező is: a magánföldesúri vármok szintén erősen csökkentették a sómonopólium jövedelmezőségét.²⁵ Ugyancsak ebbe az irányba hatott a források tanúsága szerint eléggé nagyméretű sócsempészet is, amelyet főként katonák és parasztok folytattak.²⁶

Mindezek a sómonopólium hatásosságát egyre kétségesebbé tették s 1704 őszén Rákóczi nyíltan fel is adta a sómonopólium fenntartásának, illetve kiépítésének kísérletét. 1704. november 24-én a sentei táborból rendeletet bocsátott ki, amelyben elrendelte a szabad sókereskedés bevezetését.²⁷ A fejedelmi rendeletnek talán nem is annyira a ténye, mint inkább argumentációja méltó a figyelemre, mert tanúskodik a rendi érdekek előretöréséről. A fejedelem célja, mondja a pátens, „hogy napról napra a Nemes Ország szabadcságának helyre állíttatásában nyerhessen és szemlélhessen vigasztalást”. Ezután részletesen szól az „ellenség” eljárásáról: igen felemelte a só árát s így a porciózásban elszegényedett lakosok nem tudták ezt a fontos cikket megvenni, sőt ez az eljárás tulajdonképpen rejtett adózás volt, amelyet — s ez a fő sérelem — a nemes a nemtelennel egyként volt kénytelen fizetni. Ezért a fejedelem újra megengedte a szabados sókereskedést, úgy, „valamint ennek előtte Törvényes boldog időben a Sóval való kereskedés szabados volt”. De a feltételek mégsem a régiéek. Minthogy ugyanis a sok országos költséget — impositiókkal az országot nem lehetvén terhelni — más úton kell előteremteni, tehát a só ára a következő: a máramarosi sóaknán 50 dénár, a szigeti sóportuson 55 dénár, beleértve a harmincadot is. (A házi szükségletre só szállító nemesség harmincaddal nem tartozott.)

A szabad sókereskedés visszaállítása egyértelműen a rendi erőknek tett kényszerű engedményként értékelhető. A visszalépés oka minden bizonnyal a fejedelmi hatalom szervezeti és anyagi (pénzügyi) gyengesége volt, mert nem tudta megszervezni a sómonopólium

gyakorlati érvényesítéséhez szükséges apparátust. Így a 250 000 darab kősó leszállítása egyszeri kísérletnek tekinthető, amely mindössze egy kritikus időpontban (a rézpénzverés megindulása előtt) a készpénzbevételek pótlásával, ill. fokozásával segített a fejedelemnek. Ezt a sómennyiséget is csak nehezen, sokféle akadályt legyűrve lehetett Tokajba és Szolnokra leszállítani. A sójövedelem bérbeadásával, ahogy előzőleg I. Lipót tette, csak a felkelés utolsó évében, reménytelen katonai helyzetben tett kísérletet Rákóczi — nem is talált senkit, aki pénzét kockáztatta volna.

Rákóczi azonban mégsem teljesen eredmény nélkül adta fel az egyéves kísérletet. A só aknai árát, mint láttuk, a hagyományos 10—12 dénár közel ötszörösére emelte. Ez azonban megbontotta a só árláncolatát: a kereskedők a maguk hasznát a felemelt árhoz arányították és így az áremelést áthárították a fogyasztókra, vagyis a jobbágyságra és polgárságra. Az év végén kinevezett új máramarosi adminisztrátor, Kálmáncsay István, a Consilium Oeconomicum tanácsosa 1705. január 8-i levelében részletesen fejtegeti ezt a problémát és más megoldást ajánl a fejedelemnek.²⁸ Kálmáncsay évi 300 000 darabra teszi a kiszállított só mennyiségét, amiből a fenti módszer szerint a fiscusnak 150 000 forint bevétele volna. Javasolja, hogy más formában értékesítsék a sót: 50 000 darabot a fiscus szállíttasson Újlakra és ott 75 dénárért adja, 100 000 darabot pedig Tokajba, ahol 1 forintért lehetne árulni. A másik 150 000 darabot az aknánál adják el a hagyományos 10 dénáros áron. Így véleménye szerint, beszámítva a harmincadbevételt is, a 300 000 darab sóból 190 500 forint bevételre lehetne szert tenni. (Ezenkívül a tutajok faanyagát a fiscus Tokajban a régi gyakorlat szerint ingyen megkapná.) A só árának emelkedésében és a sómonopólium érvényesítésének kudarcában nem csekély szerepet játszott az a sok vám, amit az aknától Tokajig a földesurak szedtek. E kérdésben Kálmáncsay, aki éveken át a Szepesi Kamara tanácsosa is volt, leplezetlenül a bécsi abszolutizmus eljárását ajánlotta Rákóczinak: „valamint Német idejében eő Felsőghe efféle vámot maga részéről Vármegyékre serio iratván nem akart supportálni, ugy Herczegséged is irattatna, és egy átalljában sub gravi animadversione minden vám szedő földes urakat afféle vámozástul ell tiltani méltoztatnék.” A felkelés politikai programja („a régi szabadság helyreállítása”) azonban gátolta Rákóczit abban, hogy az abszolutizmus módszereit alkalmazza, sőt éppen ebben az időben adta vissza vámszedési jogukat azoknak a földesuraknak, akiket az „törvényesen” megilletett.²⁹

2.

Vizsgálódásunkat szűkebb körre, az alább kiadásra kerülő dokumentum összeállítójának személyére és a sóértékesítő apparátusban játszott szerepére irányítva, megállapíthatjuk, hogy ebben a láncolatban Tokaj talán a legfontosabb pont volt. Ez meghatározta az itteni sóinspector, ifj. Király Mátyás szerepét és tevékenységét is. Tokajba futottak be a máramarosi sótutajok s innen került azután a só eladásra, utalványozásra, vagy pedig továbbszállításra Szolnok és Dunaföldvár felé. Király Mátyás személyéről azonban nem sokat tudunk. A Nógrád megyei Király családból származott,³⁰ a tokaji só-officina vezetésére 1704 elején kapott megbízást. Ezt a tisztségét az év őszéig töltötte be.³¹ Természetesen neki is el kellett volna számolnia, amikor 1704 vége felé Rákóczi kiküldte Görgei Imrét a Máramarostól Dunaföldvárig tevékenykedő sóértékesítő apparátus tisztjeinek elszámoltatására.³² Ő maga írja, hogy erre a célra állította össze a ránk maradt kéziratok könyvet, a benne előforduló dátumok szerint valószínűleg 1705 tavaszán. Az előírt elszámolás azonban mégsem történt meg. Sőt még öt évvel később sem, mert 1710. március 13-án Rákóczi a következőket írja: „Bizonyos ideig viselt sóinspectorságáról való számadási alkalmatosságával, mind a ratiónum exactorok, mind a censura előtt maradván alkalmassal adóssá N. V. Király Mátyás Hívünk . . .”³³ Pár nappal később azonban már a volt inspector haláláról szól a fejedelem, amikor szintén Perényi Miklóst utasítja, hogy az Egerben elhalt Király Mátyás javait adja át bátyjának, Király Andrásnak, de előbb tartozását fogja ki belőle.³⁴

3.

Az alábbiakban publikált kéziratok füzet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: Fol. Hung. 56. Összeállítója ifj. Király Mátyás, aki 1705. április—májusban elszámolási célból Görgei Imre exactor részére összeírta mindazokat az utasításokat, rendeleteket, leveleket, átvételi elismervényeket, kiutasításokat stb., amelyek tokaji sóinspectorságával függöttek össze. Ezek a dokumentumok sem tárgyi, sem kronológiai szempontból nincsenek rendezve, teljesen esetlegesen következnek egymás után. A közlésben mi ezt az eredeti sorrendet tartottuk meg. Gyakrabban előforduló rövidítések: L. S. = Locum Sigilli; F. R. = Franciscus Rákóczi.

Paria

Originalium in negotio Salis Suae Serenitatis Principalis benignarum Instructionalium, Commissionarium, Passualium, nec non Quietantionalium Literarum Anno Domini 1705, Diebus vero et horis Mensis Aprilis successivis per me infrascriptum sequentibus delineata, Perillustrique ac Generoso Domino Emerico Görgey, veluti Serenissimi Domini Principis (Titulus) per Regnum Hungariae ex Maramaros Danubium usque devectorum Salium Commissariorum Rationum Exactori Anno Supranotato Die 14a Mensis Maji in Opido Tisza Tokaj sincere extradata.

1. Instructio pro Egregio Mathia Király Juniore Salis Incltyi Regni Tokaino Szolnokinum usque promovendorum ad ulteriorem Nostri Dispositionem constituto Commissario.

1mo. Letött hiti szerint elsőbenis mennyen Ventsellőhoz, holottis Só Inspector Hívünknek a' tíz ezer sórúl valo Parantsolatunkat megh adván, azon tíz ezer kő sónak, mentül hamareb való el szallitasara, az ott valo szalyakot keszitesse el, correspondealván mindenekben az ott valo Inspector Hívünkkel, hogy azis ebben legyen segiccségel.

2do. Az Szalyassoknak edgy szaly sótúl ennekelötte Szolnokig mit fizettenek, avagy csak a' leg közeléb esztendőkben annak hiteles emberek relatiojabúl végére menvén, arrúl bennünkött tudósicson s arrul valo Parancsolatunk szerint fizessenis megh a' Szalyassoknak.

3tio. Mivel Szolnokban leszen más Só Commissarius, a' ki azon Sokat kezehez veszi, ugymint N. Vitezleő Szivos Janos hívünk, kinek is erga Qvietantium adassa kezehez azon Sót, ugy per specificationem a' szalyakot is.

4to. Most azon Sónak szallitassara adatik elsőben kezehez hat száz magyar forint, idest f. Ung. 600. kiknek hány szalytúl mennyit exolval köttöles leszen mind azt hiteles Documentumokkal Rationban meg bizonyítani, sött minden holnaponként mennyi sót szallított s mennyit erogált arrúl valo Pecsetes Extractust Cancellariankra külden. Hogy penigh a Pénz fogyatkozása miatt a' só szallításban kesedelem ne eshessék, jó idejen mindenkoron a kivantato Pénz iránt recurrallyon hozzánk vagy Fő Komornyk Hívünkhöz³⁵ hogy a' kivantato szükseges Pénz legyen mindenkor keszen kezenel Dispositionkbúl.

5to. El szallítván azon tíz ezer kő sokat (mellyeknekis el szallítását okvetetlen két hétre effectuallya) még eleve bennünkött tudositson hogy tovabra mihez alkalmaztassa magát Parancsolatunkbúl meg érthesse, maganak penigh fizetese leszen hetenként fl. . .³⁶

6to. Szállýassink a kik lesznek fizetteseket azoknak jóakarátért s Discretioert ne procrastinallya, hanem (ugy') alkalmaztassa magát, lehesen mindenkor Penze, s a' szállýassokat exolvallya, hogy miatok ne busitassúnk.

7mo. Egyéb azon Só le szállítatásnak modalitassában kivantató munkanak el követese bizatik hűseges Industriajara és igaz Haza fiasagara, azon igyekezevén, minthogy ezen sonak administratiojarúl tartozik számot adni, számadássát annak idejeben jó moddal complanalhassa. Datum ex Oppido Miskolcz Die 25 Mensis February 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

2. Nos Franciscus Dei gratia Princeps Rakoczy de Felső Vadasz etc. Universis et singulis Militiae nostrae tam equestris, quam Pedestris Ordinis Officialibus, eorumque vicesgerentibus, cunctis item Militibus, Gregariis ac aliis, quorum interest seu intererit praesentes hosce nostras visuris, lecturis aut legi auditoris Fidelitati nostrae subjectis salutem et gratiam nostram. Levelünk exhibealo Nemzetes Vitézleő Király Matyás Hívúnket rendeltük bizonyos soknak szalyakon valo Tokajbúl Szolnokra le vitélére. Parancsollyuk azért Hűségünk alatt levő Lovas és gyalog Hadi Tiszteinknek s alattok valoknak mind közönsegessen s mind penig személy szerint, mindenütt bocsassák s bocsattassák bekevel, Varassi és Falussy Birák s Lakossok penig a' hol kivantatik, illendő segicséggel s assisntentiával említett sők körül legyenek; külömben ha kik Parancsolatunk ellen Hadi Tiszteink s Hadaink közzül említett só szalyakot, vagyis azok mellett levő embereket tartoztatni, karosítani, haborgatni mereszlik, ugy a' varossi es Falussy Birak es Lakossok kivantato segicseget nem praestálnak, kemény sótt halalos büntetésünköt el nem kerülik. Praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum ex Oppido Miskolcz Die 23a Mensis Februarii Anno 1704. F. R. L. S. Só mellett való Passus.

3. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Mint-hogy Hűségét Tokajhoz szállitando sók Commissariussanak praeficiáltuk, vevén azért Parancsolatunkat, az oda szállitando Nemes Ország Savainak Commissariusságát és gondviselését e' Parancsolatunk mellett administrallya és folytassa ki adott Instructiojanak tenora szerint. Datum ex Castris ad Agriam positis die 14. Mensis Martii Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

4. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Hűsege Levelet vettük, kire nezve Hűsegenek intimallyuk, ha hat forintnal külömben nem lehet a' Só szalyaknak Szolnokig valo le szolgáltatasa, most az edgyszer Hűsége adgya megh, ugy mindazonáltal, hogy ez után Nemzetes Vitézleő Szirmay Miklos Hívúnk az irant teendő dispositiojatul fűgvén (mint hogy a sonak le szállítatásában Fő Commissariusnak rendeltük) mindenekben ahöz alkalmazsz-

tassa magat. Secus stb. Ex Castris ad Agriam positis die 14. Mensis Martii Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

5. Recognoscalom per praesentes. Hogy én a Die 10a Aprilis usque ad Diem 10mum Septembris Anni currentis infrascripti administraltam a' Nemes Ország számára Nemzetes Vitézlő Király Matyas Tokai Só Inspector Uram eő Kegyelme Inspectioja ala diversis vicibus öt szaz nyolczvan nyolcz tizenhathat (így!) szaly fabúl allo Szalyakon Ötven ezer öt száz tizenkilencz kő sókat idest 50519. Mellyekrül adom ezen generalis Recognitiomat futura pro cautela, mellyelis in genere minden Particularis Recognitioimat annihilalom, cassalom, mortificalom. Datum Szigetth 24 Novembris Anno 1704. L. S. Josephus Totth Perceptor Officinae Szigethiensis.

6. Én alab meg irt recognoscalom per praesentes. Hogy a' mi Kegyelmes Urunk eő Nagysága Kegyelmes Parancsolattyaabúl a' Nemes Varmegye reszerül administraltam Nemzetes és Vitézleő Iffjabbik Kiraly Matyas Tokai Só Praefectus Uram kezeben diversis vicibus et temporibus in Ratibus Nro. 406. Sales Nro. 36645 integros, item minores Nro. 45. (azaz) harminczhat ezer hat száz negyven ötöt, és approbbakat negyven ötöt, kirül praesentium Testimonio attestalok és recognoscalok pro futura tractatione et cautela. Datum in Sztatina Die 18 9bris Anno 1704. L. S. Sztojka Sigmond Nemes Maramaros reszerül Só Commissarius.

7. Én alab irt recognoscalom praesentibus. Hogy Nemes Maramaros Varmegye Nemes Ország és Kegyelmes Urunk eő Nagysága számára bizonyos számú ezer sokat szállítatván le Tokai Só Officinahoz, azok között dirib darab törött, viz nyalta és hasogatott sok inventaltattanak Nro. 45. melyrülis attam ezen Recognitiomat. Tokaj 12. Augusti 1704. L. S. Stephanus Rosy.

8. Én Hoszszu Ferencz vallom Levelemnek rendiben. Hogy a' melly ezer kő sőt 14. fel szalyakon küldött Buday Sigmond Uram Tokajhoz Papay János Secretarius Uram számára, azt resignaltam N. és V. Kiraly Matyas Tokay Só Inspector Uram kezéhez, három hejjeval, mellyrül attam ezen Recognitionalissomat. Tokaj 11. Juny Anno 1704. L. S. Hoszszu Ferencz keze kereszt vonasa X. Coram me Stephano Rosi. Nro. 997.

9. Szolgalok kegyelmeteknek. Isten sok jókkal aldgya Kegyelmeteket kivanom. Kegyelmeteket akarám ezen Levelem által reqvirálnom, az el múlt őszszel esett vólt valami contrabant a' rosz Czedulák miatt, ne adgya Isten, hogy Kegyelmes Urunknak vétettünk vólna, eddigis ha Parancsolatt vólt volna felüle, a mennyi kezünknel vólt, most azon kormányosoknak szám szerint kezekhez attak a' mennyi akkor volt, ugy mint 98. Kivanom ezen Levelem talallya jó

egességben Kegyelmeteket. Datum Nagy Tarkány Anno 1704. Kegyelmetek Jo akaroja Szecsy Maria.³⁷

10. Én alab irt recognoscalom ez Levelemnek rendiben. Hogy a' melly 98 kő sókat adott kezemben Sennyei Istvanné Aszszonyom eő Nagysága Tarkányban, azt énis resignaltam in toto N. Király Matyas Tokai Só Praefectus Uram eő Kegyelme kezében, kirül attam eő kegyelmének nagyob bizonságnak okaért kezem kereszt vonassaval confirmalt Recognitiomat. Actum Tokaini die 22. Mensis Aprilis Anno 1704. Kuzmik Laszlo keze kereszt vonassa X. Coram me Michaele Lovas.

11. Én alab megh irt recognoscalom per praesentes. Hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága, méltóságos Parancsolattyábul a' Ventsellei Só Házbul attam Nemzetes Vitezleő Király Matyas Só Commissarius Uram eő Kegyelme kezehez két ezer száz ötven kő sőt, idest 2150, melyeket eő Kegyelme Szolnokig fog szállítatni; mellyrül adom ezen Testimonialissomat futura pro cautela. Tokaj 16. martij 1704. L. S. Szalontay Karandy Janos.

12. Anno Domini 1704. Marty 29. Hogy Nemes és Nemzetes V. Király Matyas Só Commissarius Uram eő Kegyelme Méltóságos Fejedelem Felső Vadaszi Rakoczy Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagysága Kegyelmes Parancsolattyabul Szolnokban két ezer száz negyvenhét sókat két fél darabokkal inclusive, ött száz tizenkét szályakkal edgyütt kezemhez rite administrált per praesentes recognoscalom. Datum Szolnokini Anno et die qvibus supra. L. S. Per me Joannem Szivos.

13. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiae nostrae Pro-pensionem. Esset értesünkre, hogy jollehet sok ízben megh parancsol-tuk, hogy a' Soval való kereskedőkött a Tiszán innen való Földre semmikeppen által nem bocsatván, azokra szorgalmatos vigyazas és gondviselés adhibealtatott vólna, és a' sok rendbeli Parancsolatunk ellen járók soja azonnal confiscaltatott volna, mindazonáltal a' lágy és röstes vigyazas miatt ekkoraig is az iránt a' Nemes Ország Pro-ventussában nem kicsiny fogyatkozás esvén, az olly só kereskedők a Tiszán innen való Földre szabadossan járnanak, melly miattis a Tokai Portusson való sonak el adassa egészen impedialtatott, a' mint hogy mostis bizonyos szamu sóval megh rakott szekerek Cse-géhez érkeztén, annak el adassa kedvéért a' Tiszán innen való Föld-re igyekeznek. Melyhez képest, hogy a' sok rendbeli Parancsolatunk effectualtassék, azon sonak Nemes Országgh számára lejendő confis-catiojara küldöttük, és bocsatottuk Nemzetes Vitezleő Szigyarto Ist- van Kecskeméthy Inspector Hivünköt bizonyos Instructioval. Hüse-genek azért serio parancsollyuk, említett Hivünkkel magat conjungal- van, azon Instructio szerint procedallyonak mindenekben, publical-

atván minden helyekben ezen Pátens Parancsolatunkat, addig is míg a' Nemes Vármegyeknekis ezen só dolgot intimaltattyuk, tarcsón olly subordinatus embereket, a' kik is hittel köttöllessek levén ezen Patens Parancsolatunkban expressalt akartunkat effectuallyak. Azon Csegehei Portusson penigh, ha az Confusiok el tavoztatassaért, jó volna más edgy portust erigalni, ott levén egyebarantis alkalmaztos Ház. az irantis genuine informallyon. Caeterum stb. Ex Castris ad Solth positis die 15a Juny Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

14. Instructio Pro Egregio Stephano Lossonczi³⁸ Bonorum Fiscalium Kecsekemethiensium Inspectore, et pro nunc ad Partes Tibiscanas deputato Commissario.

1mo. A melly Sokat Nemzetes Vitézleő Kiraly Matyás Tokai Só Commissarius Hivünk meg arestalt Csegenel, elsőbenis azon só arestalarul conferallyon azon Commissarius Hivünkkel.

2do. Mennyen vegere hittel azon kereskedőktül, külön külön mindenik szekeren hány só vagyon.

3tio. Annak utanna, mivel tuttak s hallották, hogy Tokajban s Szolnoknál leven a Praemptio, nem volna szabados túl a Tiszán menni, hanem hogy Tokajban vennenek a' Nemes Ország savából, mellyért ugyan érdemessek vólnának, hogy savok túlök egészen elvételnek, mindazonal hogy abbanis kegyelmességünk irantok manifestalodgyék, azt nem tselekedtük, hanem minden husz savokból harminc harminc a Nemes Ország számára, azon sókból ki vetetünk, a' mintis azon sókat vegye ki s assignallya Nemzetes Vitézleő Kiraly Matyás Hivünk keze alá.

4to. Kitül vették Debreczenben azon sót, examinallya, és neveket az olly Debreczenyi Embereknek consignallya s reportallya.

5to. Mivel penig az Maramarossi Sonál, mely Tokajnal edgy magyar forinton, ama penig Erdélyi Só levén, többire két annyi, azért az olly sót, ha ott meg veszik azon Szekeressek vagy más kereskedők, adassa el, minden sót 180 Pénzen, vagy ha ott el nem kell, hagyja azon Comissarius Hivünk keze alatt, azon obvenialó Sóból minden harminczadikat azon arestaló személyeknek excindallya remuneratiojara faradsagoknak.

6. Kemény büntetesse alatt parancsollya megh, hogy se azon Csegei Rev Biro vagy is Harminczados, se más Lakos Hiveink edgy gotis által eresztieni ne mereszellyenek, a' mint arrúl való ujjab patens Parancsolatunkat mindenütt a' Tisza túlsó s innekő részén való helyeken publicaltassa Só Commissarius Hivünk, nevünkkel penig parancsollya megh, hogy az eddig való restés vigyazassa miatt következhető büntetessünkökt maga ellen ne sulyosicsa, ennek utanna szorgalmatosabban vigyazzon, disponalván bizonyos személyeket minden helyekbe, az arra való vigyazásra, hogy vetetik Debreczen-

ben a Só, edgy egy mennyiért szállitatik költségevel s vamjaval edgyütt Csegehez és ott hogy kelne el s a' Nemes Országnak micsoda lucruma exurgalna belüle, Szolnokbanis mennyiért szállitatnek Debreczenbül, serio investigalván reportallya. Datum ex Castris nostris ad Söldt positis die 15a Juny Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

15. Nos Franciscus Dei Gratia Princeps Rakoczi de Felső Vadasz etc etc etc. Universis et singulis Civitatum, Oppidorum et Pagorum Cis et Trans Tibiscanorum Judicibus caetrisque Incolis, ac aliis quorum interest seu intererit, praesentes hasce nostras visuris, lecturis vel legi auditoris Salutem et Gratiam. Jollehett a' Nemes Ország sok fele szüksegeinek és szolgálattyanak promotiojara és pótlassara, egyéb semmi olly nevezetes jövedelem nem vólna, azon kivüll a' melly Portussokon a' Nemes Ország számára a' Sónak el adatatassa annak illendő arán resolvaltattott, mindazonáltal illy közönseges Jó iránt való dispositionkkal is nem gondolván, sokan el hagyván a' rendelt helyeket, mind Patens Leveleink, mind pedig egyeb rendbeli sokszori Parancsolatunk ellen a Tiszán altal menvén, és pro lubitu ottan söt vasarolván, innen a' Tiszán való földre szabadossan szállítani mereszlették s mostanis mereszlik. Mivel pedig az Haza közönseges szolgálattyanak consideratiojara nézve, mely is illy fundamentumokból szokott maganak elő menetelt venni, mind pedig az, hogy a' kiknek a' só vetelhez kedvek, akarattyok és szüksegek volna, már a végre rendelt Portussokon, ugymint Tiszaújlaknál, Tokajnál, Csegenél és Szolnoknál elegendő söt magoknak vehetnenek illendő aron. Azert serio és keményen ex superabundati is parancsollyuk, hogy túl a Tiszán levő Földön azon söt el adni s meg venni és innen a Tiszán való Földre altal hozni senkiis Hűségünk alatt levő akarmely Helysegbeli lakos s egyéb Hiveink közzül tovab való Dispositionkig meg ne mereszszellye. Külömben, ha ugyan tovabis Parancsolatunk ellen az említett Földön afféle sokat el adni, meg venni és innen a' Tiszán való Földre altal hozni mereszlik, minden talalható sojok s egyeb velek talalható Jozzagok confiscaltatik, levén szoros Parancsolattyok a Passusokon levő Tiszt Hiveinknek, hogy affeleket Só Commissarius Hiveinknek insinualván, ket resze, a confiscalando Jozzagoknak a' Nemes Ország reszere, harmad resze pedig azoknak, a' kik illy állapotokat insinualnak, obveniallyon, söt ha kik az illyeneket eszre vevén azoknak connivealnanak, és a' végre rendelt Só Commissarius Hiveinknek meg nem jelentenek, azokis erdemek szerint való büntetessünköt fogjak magokon experialni. Secus stb. Datum in Castris nostris ad Solth positis die 15a mensis Juny 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

16. Recognoscalom praesentibus. Hogy Méltossagos Fejedelem Felső Vadaszi Rakoczy Ferencz Kegyelemes Uruk eő Nagysága Paran-

csolattyabúl Cseghere jöven, azon Portusnál Nemzetes és Vitézleő Kiraly Matyás Tokay Só Commissarius Batyám Uram Eő Kegyelme által meg arestalt sós szekereknek investigatiojára, és mivel Tílalom ellen Debreczenbe mentenek Sót vasarlaní, minden húsz sóbúl a Nemes Országá számára három sonak ki vetelere és confiscatiojara azon só szekerekrúl le rakatván, a' Profunt Hazhoz 1341 sokat assignaltam Instruction szerint eő Kegyelmenek, hasonlóképpen amely sokat a szekeressek Kegyelmes Urunk eo Nagysága Determinatioja szerint edgy edgy Talleron meg valtottak, azoknak árát is ugy mint 48 Tallért s felet, idest negyven nyolcz Tallert s felet, azokat is kezében attam eő Kegyelmenek. Actum Tokaj die 23 Juny Anno 1704. Kegyelmes Urunk eő Nagysága ezen materiában deputalt Comissariusssa Lossonczí Szígyarto István. L. S.

17. Egrege Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Minthogy Murany Varaban, mind a' mostani mindennapi s mind peníg jóvendőbeli kivantato szúkségre kelletik ezer kőszó szállítatnunk, melynek vecturája felúl parancsoltunkis Nemzetes Vitezleő Szatthmary János Praefectus Hívúnknak. Húsegenek azért serio parancsollyuk. a' mikor említett Praefectus Hívúnktől requiráltatik, rakatassa fel az arra küldendő szekerekre azon ezer kő sokat, secus non facturus. Coeterum stb. In castris ad Solth positis die 3. Juny Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

18. Egrege Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Vevén Húsege ezen Parancsolatunkat és requiráltatván Nemzetes és V. Szatthmary Janos Praefectus Hívúnk által, adgyon keze alatt levő sobul Murany Praesidium és ott körül levő Majorságok szúkségere két száz kő sokat erga Qvietantium eatenus sibi dandam. Mostan küldött Levelebúl peníg értyúk, hogy Maramarosbúl feles kő só szállítatott volna Tokajban, mellyeknek Szolnokra szályakon való le szállítatassara költség nem volna Húsege keze alatt, hogy azért azon só szállítas mentúl hamarab adnaturaltassak, parancsoltuk Nemzetes Velits Sigmond Ujhelyi³⁹ Harminczados Hívúnknak, hogy azon szúkségre requiráltatván Húsetűl, adgyon erga Qvietantium ezer magyar forintokat, melly Parancsolatunkat hogy maga exhibeallya Húsege, accludalva invialtuk, és ha meg irt költség az azon só szállítassara elegendő nem volna, mind arrúl s mind a só számárúl bizonyosan tempestive tudosicson, hogy a' kormányossok illendő Exolutiojok iránt tetethessúnk Szolnokon Dispositiot. A mi illeti N. Korponay János hívúnk nemely tselekedetit, hogy mind két részrűl voltakeppen azon dolgot meg érthessük, a' mikor Taborúnkban jó, akkor insinuallya Húséghe magát. Értyúk továbbá, hogy N. Komjati Gábor Hívúnk azon Tokai Só Háznál korcsmát tartana számunkra, mint hogy peníg azon kívűlis elegendő Hazak vadnak,

mellyekben azon korcsmat folytathattya, parancsoltunk azért emlitett Hivünknek, hogy azon korcsmat más alkalmas helyre translocallya. Secus stb. Ex castris Nostris ad Szeged positis. Die 4. mensis Augusti Anno Domini 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

19. Recognoscalom praesentibus. Hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága Parancsolattýábúl, diversis vicibus Murany es Szendrő Vari Praesidiumok szükségere nemzetes V. Iffjabbik Kiraly Matyás Uram akkori Tokai Só Commissariusságában adatott nyolcz száz Tokai kő sókat idest nro. 800. a' mellyekrűl eő Kegyelmenek az előtt már adatanak particularis Qvietantiak, azon Particularis Qvietantiakot azért cassalvén, ezen generalis Qvietantiat adom eő Kegyelmenek. Datum Kiraly 14. Februarii 1705. L. S. Szakmary Janos.

20. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et gratiam nostram. Reqviráltatván Húsege ezen Parancsolatunk mellett Nemzetes V. Szalay Pál Hivünkűl, keze alatt levő sokbűl erga Qvietantium adgyon számára erga Qvietantium (így!) harmincz kő sokat. Secus stb. Ex castris Nostris ad Ripam Danuby circa Ordas positis. Die 12. Mensis May Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

21. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Vevén Húsége Parancsolatunkat, a' mikor reqviráltatik Húsege, N. Szilvássy István Regeczi Udvar Biro Hivünkűl, adgyon erga Qvietantium száz kő sokat kezehez. Secus stb. Ex castris ad Dómsöd positis Die 26. Aprilis Anno 1704. F. R. L. S.

22. Én aláb meg irt recognoscalom vigore praesentium. Hogy én vettem kezemhez a Regeczi Jozzagban való szükségre száz kő sokat Nro 100. a Tokai Só Házbűl Nemzetes Iffjabbik Kiraly Matyás Uramtűl, mellykerűl eő Kegyelmet qvietalom. Tallyae 16. Juny 1704. L. S. Szilvassy István Regeczi Udvar Biro.

23. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Reqviráltatván Húsege Tekintetes Nagyságos Priny Laszló es Janos Hiveinktűl, mint hogy más fél száz kő söt szamokra adatni kegyelmessen resolvaltunk, keze alatt levő Nemes Ország Savaibul adgyon emlitett Prinyi Laszló Hivünknek száz kő söt, Prinyi Jánosnak penig ötvenet erga Qvietantium, mellyekis Húsegetűl in rationibus annak idejeben acceptaltatnak. Secus stb. Ex castris ad Solth positis die 9. Juny 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

24. Infrascriptus in rationem et pro parte praementionatorum Dominorum Baronum Specificatos Lapidis sales percepi, super qvibus Dominum Salis Officinae Commissarium qvietum reddo. Tokaj die 10. July Anno 1704. Samuel Patay.

25. Tokai Só Commissarius Király Matyás Uram ezen Comissiom mellett adgyon a Tokai Praesidium kivantato mindennapi szükségse-

gere erga Quietantiam 200. idest két szaz kő sokat. Nec secus stb. Datum Tokaj die 24. May 1704. L. S. Szirmay Miklos.

26. Én alab irt recognoscalom praesentibus. Hogy T. Nemzetes és V. Szirmay Miklos Só Fő Commissarius Uram eő Kegyelme Commissioja mellett a' Tokai Praesidium számára Tokaj Só Inspector N. V. Király Matyás Uramtúl percipialtam ket száz kő sott idest 200. melyrül is attam ezen generalis Quietantiamot eő Kegyelmenek. In Tokaj 5 Juny Anno 1704. L. S. Szilva Mihaly Tokai Profunt Mester.

27. Ajánlom szolgálatomat és Istentül sok jokat kivanok kegyelmednek. Mint hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága Esze Thamas Kapitány Uram által distrahált sokat kegyelmessen refundaltatni resolvált, azokban Gulacsy Sandor Uramnak volt 24. kő soja, Kegyelmed Urunk Resolutioja szerént refundallya in natura. Eltesse Isten Kegyelmedet szerencsessen. Eger mellett levő Taboron 16. Aprilis 1704. Kegyelmednek szeretettel szolgál Vay Adám, L. S.

28. Én aláb irt recognoscalom praesentibus. Hogy Tokai Só Inspector Nemzetes és V. Király Matyás Uramtúl T. N. Vay Adam Uram eő Kegyelme ezen Levele mellett a' Tokaj Só Officinabúl percipialtam Lapides Salis 24. mellyetis idővel, ha difficultasban tennenek, kész leszek s tartozomis az árát per Denarios 100. computando mindenikének le tennem, és in toto et simul első kivánsagra exolvalnom eő kegyelmenek, mellyrülis attam ezen Recognitionalis Quietantiamot eő kegyelmenek. Tokaj 2. Juny Anno 1704. Nemes Beregh Vármegeben Nagy Daroczon lako Daroczi Istvan.

29. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Vévén Húsege Parancsolatunkat, valamikor requiraltatik T. Nemzetes és V. Orosz Pál Generalis Strasa Mester Hivüinktül, adgyon minden holnapra a keze alatt levő sokbúl ötven kő sokat, a' Kassai Bloquadaban lévő Hadaink szükségere, mellyekrül quietaltatván magát, fognak acceptaltatni ratioiban. Secus stb. Ex Castris ad Duna Ordas positis die 21. May 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

30. Ajanlom Kegyelmednek szolgálatomat. Kegyelmes Urunk Parancsolatlyát a Só irant valo Commissiojaval edgyütt elvettem, mellyetis im Kegyelmednek in inclusis el küldöttem. Kegyelmed Kegyelmes Urunk Commissioja szerint az Hadak számára sótt holnaponként administrallya, kéremis Kegyelmedet énis, az Hadak fogatkozásban ne essenek, menstruatim meg legyen, hogy ne zugolodgyanak én ellenem is az Hadak, melly Kegyelmed jo akarattyát énis magam reszerül meg igyekezem kegyelmednek szolgálnom. Caeterum stb. Kegyelmednek sincerus jó akaro szolgálja Orosz Pál. Nagy Ida die 25 may 1704.

31. Én aláb meg irt recognoscalom praesentibus. Hogy én Tekintetes N. es V. Generalis Orosz Pál Uram eő Kegyelme Parancso-

lattyabúl ugyan az Meltoságos Fejedelem Parancsolattyara, Kassa alatt levő Kegyelmes Urunk eő Nagysága Hadai számára ezen folyo Majus Havara á dato praesentium computando percipialtam Tokay Só Inspector N. es V. Király Matyas Uramtúl eő Kegyelmetúl Lapidus Salis Nro. 50. idest qvinqvainta. Melyrőlis attam ezen Qvietantiamot eő Kegyelmenek 28. May 1704. Melda György keze keresztvonasa X. Coram Maria Garay.

32. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. A Kassai Bloqvadaban levő Hadaink számára kivántatván bizonyos kő sók, Hüsegenek serio parancsollyuk, a' mikor reqviraltatik T. N. és V. Orosz Pál Generalis Fő Strasa Mester Hivűnktúl, e' Parancsolatunk mellett adgyon erge Qvietantiam keze alatt levő Soibul az említett Bloqvadaban levő Hadaink szükségére két száz kő sót. Secus stb. Ex Castris ad Solth positis Die 18. Juny 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

33. Vevén Kegyelmed Nemzetes Király Matyas Uram ezen Comissiomat, minthogy Kegyelmes Urunknak eő Nagyságának Comissioját vévén két száz kő sónak ide való szolgáltatassa iránt, az Hadak fogatkozasahoz kepest só dolgatúl kéntelenitettem N. Csanyi Miklos Uram sóját Penzen meg vett nyolczvan nyolcz Szepsy Varassaban in deposito levő kő soját (amint előttem edocealtatott) elvitettem az Hadak számára forditatni. Kegyelmed azért azon 88 kő sot ad rationem defalcationis azon 200 kő sonak, minthogy penes Justam Regiam ante Inhibitionem megarultatanak, una cum vectura vagy Pénzül vagy Sojúl adatassa megh említett Csaszi (igy!) Miklos Uramnak; kirül per praesentes in Ratione defalcationis eorundem 200 Lapidum Salis Kegyelmedet qvietalom. Nagy Ida die 11a July 1704. Kegyelmes Urunk eő Nagysága edgyik Lovas Ezerének actuális Colonellusa, Somlyo Vég Varanak Fő Kapitannya és Mezei Hadainak edgyik Generalissa Orosz Pál. L. S.

34. En aláb meg irt recognoscalom praesentibus. Hogy Tekintetes Nemzetes és Vitezleő Generalis Orosz Pál Uram Comissiojabúl a' belül specificalt Szepsy Varossabul Kassai Bloqvada szükségere fordított 88. kő sokat percipialtam Tokai So Inspector N. és V. Kiraly Matyas Uramtúl, ista tamen conditionis cautela, hogy ha ezen soknak erogatioja irant eő Kegyelmenek difficultast tennének idővel ratioiban, vagy ezen Comissioja nem acceptaltatnek Generalis Uramnak, tehat isto facto vigore duntaxat praesentium akar holott, és akarmelley eő Kegyelmenek tecző uton modon akarki hatalmavalis a specificalt 88 kő só arát annexis etiam Expensis et fatigiis rajtam desumalhasza, melyrűlis attam ezen Recognitionalisomat Contractualis obligatoriam gyanant eő kegyelmenek. Tokaj 14. July 1704. Nicolaus Csaszky. L. S. Coram me Michaeli Kapolnas.

35. Ajánlom kész szolgálatomat. Mostani utolsó alkalmatossággal az ide való Hadak számára el küldett só irant, attame Kegyelmednek Qvietantiat vagy sem, ha nem attamis kész vagyok mostis qvietalnom Kegyelmedet, mindazonáltal ujjab szüksége levén az ide való Militianak, Kegyelmedet kérem, Kegyelmes Urunk eő Nagysága előbbeni Assignatioja szerint administrallyon Kegyelmed két száz kő sőt, kirül is Qvietantiamot elvárhattya Kegyelmed, assecuralom mind Kegyelmes Urunkat mind Kegyelmedet, hogy ha maradnais bizony Házamhoz nem küldöm, hanem az Hadak szükségere fordítom, az előbbeni sónak szamjat pedig hova fordítottam, Laistromban meg kültem Kegyelmes Urunknak. Ezzel kivanom, talallya Levelem Kegyelmedet friss jó egészségben. Nagy Idan die 26. Augusti 1704. Kegyelmednek Jó akaro szolgálja Orosz Pál. L. S.

36. Én aláb meg irt recognoscalom, hogy vettem kezemhez két száz kő sőt ki kisseb s ki nagyob Nemzetes V. Király Matyás Uramtúl eő Kegyelmetül. Tokaj 1704. die 30. July. Kapitány Vitarius János Uram eő Kegyelme első Strasa Mestere Nagy Janos. L. S.

37. Tokai Só Praefectus Uram akar ki legyen az ide való Hadaim számára adgyon száz kő sőt, hogy meg ne fogyatkoztassam az Hadat. a százat pedig pro interim ott hagyuk, mivel nem tudom mig (igy!) fogok itt lennem Hadaimmal, azért tsak felet kerem most. Datum Enyiczke die 23. Xbris 1704. L. S. Generalis Orosz Pál.

38. Mi Arvai Janos es Nagy Peter Nemzetes és Vitezleő Vitarius Janos Lovas Fő Kapitányunk Tizedessi, vallyuk ezen Levelünknek rendiben. Hogy el küldetvén Meltossagos Generalis Csicsery Orosz Pál Uram eő Kegyelme commisiojabúl Tokajban N. V. Iffjabbik Kiraly Matyas Uramhoz, ugy mint Tokai Só Inspectorhoz, említett Orosz Pál Generalis Uram Commissiojara administrált eő kegyelme három szekerre szaz kő sőt, melyrül attuk eő Kegyelmenek ezen Recognitionalis Levelünköt, Tokay 26. Septembris 1704. Arvai Janos saját keze kereszt vonasa X. Nagy Peter uram saját keze kereszt vonasa X.

39. Mi aláb meg irtak adgyuk tuttara mindeneknek a' kiknek illik. Hogy az elmúlt 1704dik esztendőben á die 29ma Marty usque ad 22. 7bris percipialtunk Nemzetes V. Kiraly Matyas Tokai Só Comissarius Urunktúl öt száz ötvenket szalyakon edgy reszrül Kegyelmes Urunk eő Nagysága, más reszrül pedig a' Nemes Orszagnak negyven nyolcz ezer két száz huszon nyolcz savait, kik között sok aprokis vóltanak, idest in Ratibus Nro 552 Salis lapides 48228, mellyekrül praesentibus qvietallyuk eő Kegyelmet cassalván mind ez eő Kegyelmetül adatott Recognitiokat, mind pedig az idő közben mi túllünk adatott particularis Qvietantiakat, ugy hogy ennek utanna sem eő Kegyelmenek mi rajtunk, sem pedig minekünk eő Kegyel-

men semminemű Praetensionk ne lehessenek. Actum in Oppido Kecskemetth die 27. Januarii 1705. Joannes Szivos Kecskemethiensis. L. S. Stephanus Kerekes. L. S. Paulus Antal. Joannes Eötvös.

40. Minthogy Nemzetes és Vitézleő Korotnoky Pál Uram is eő Kegyelme a' Nemes Orszag szolgáltyaban foglalatoskodik actu, ehez képest Tokai Só Inspector Nemzetes és Vitézleő Király Matyás Uram, latván ezen Commissiomat adgyon számára az Officinabúl húsz kő sőt, magam Cselédem szükségére penigh negyvent. Nec secus facturus. Tokaj 24 May 1704. Szirmay Miklos. L. S.

41. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem stb. Mint hogy Hűsége helyett N. Csányi György Hívünket resolvaltuk tovab való Dispositionkig Tokai Só Commissariusnak, parancsollyuk azért serio Hűségének, keze alatt levő sőt, so Port s azokbúl eddig obvenialt Proventust s egyeb minden nevel nevezendő requisitumokat kezehez adván Tisztit resignallya, es mind azokrúl a mellyeket amlített Só Commissarius Hívünk kezehez ad, magat qvietaltassa, hogy szám adássát azzalis stabilialhassa, egyebarantis ugy készülőön rövid időn praefigalandó szamadassa napjara, hogy mindenekrúl rendessen és hiba nélkül számot adhasson s difficultasit voltaképpen complanalhassa. Secus stb. In castris ad Hidvég positis. Die 24 Septembris Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

42. Ego infrascriptus recognosco tenore praesentium me vigore benignae Commissionis Suae Serenitatis Principalis occasione Resignationis Officy ab Egregio Domino Matthia Kiraly juniore in Officina Salinaria Tokaiensi repertos et inventatos integros salis lapides Decem mille et octaginta fractas reliquias, vulgo darab nuncupatas et repertas Nro. Sexaginta, per aquam delambatos inventatosque quindecim, contrabontatos Centum et septem sales rite levasse et percepisse. Super quibus praefatus Dominus praesentibus qvietatur. Actum Tokaini 13. Mensis 8bris 1704. Georgius Csany Officinae Salinae Tokaiensis Commissarius. L. S.

43. Én Fejér Andras attam a' Tokai Hidas csinaltatasahoz Also Aknán lakozo Kakuk István és Vitéz Mihály Uram számokra negy kő sőt Anno 1704. Datum Vid. (Így!)

44. Mi Cseghei Birák és Esküttek recognoscallyuk tenore praesentium. Hogy Nemzetes Csány György Tokai Só Commissarius Urunk eő Kegyelme Kegyelmes Urunk Kegyelmes Parancsolattya szerint le jövőn Csegere a' Nemes Ország Savanak Pénze forditasara, talált eő Kegyelme megh számlalván hites és Eskütt Embereinknek jelen letekben ezer három szaz négy kő sőt, idest 1304. Kirúl adgyuk ezen Falunk igaz Pecsettyevel meg erősített Recognitionalis Levelünkött. Cseghei Fő Biro Kabay Janos és Tanacs. L. S. Per me Juratum

Notarium. Georgius Csany Officinae Salinariae Tokaiensis Comisarius.

45. Comissiones Pecuniariae. Instructio. Pro Egregio Matthia Király. 1. Mennyen Parancsolatunkbúl Debreczenbe. 2do. Oda érkezven, Nemzetes es Vitezleő Dobozy Istvan Hívünköt Parancsolatunk mellett reqvirallya, es kezeben adando Recognitionk szerint említett Hívünkötül hat ezer magyar Forintokat, idest fl. Ung. 6000. levallyon és percipiallyon. 3tio. Levalvan adgyon azon Pénzbül Kallaj Inspector Klara András Hívünk kezehez Saletrom vetelere hat szaz magyari forintokat idest fl. ung. 600. erga Qvietantiam, a töb Penzt pedig kezehez vevén hozza jó securitassal Tokajban, és praevie reqviralván T. Nemzetes és Vitélő Szirmay Miklos Só Fő Comissarius Hívünköt adgya tuttara, hogy a' szalyassok ki fizetesere leszen Pénz körülötte, a mint is onnat Informatiot veszen a' Szalyassoknak valo fizetesrül, a' szerint is ökök exolvallya. 4to. Hogy ha Te-kintetes N. Buday István Generalis Fő Strasa Mester Hívünk azon Penzbül eddig valamelly summat levaltatott vólna, az is az Capitalis hat ezer Forintokban imputaltatik, annak defalcatiojaval is azon Pénzt percipiallya. Datum ex Castris nostris ad Agriam positis Die 14. mensis Aprilis Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

46. Nos Franciscus Dei Gratia Princeps Rakoczi de Felső Vadasz stb. Levelünk exhibealo Nemzetes és Vitélő Király Matyás Hívünk megyen Parancsolatunkbúl Debreczenben. Parancsollyuk azért Lovas és gyalogh Hadi Tiszteinknek, Hadainknak, ugy egyéb Hiveinknekis mind szemelly szerint es közönsegessen, említett Hívünköt ismervén igaz Passussunkkal jaró szemellynek lenni, bocsassak s bacsattassak szabadon mindenütt, menő és jövő utyaban, sem szemellyeben sem javaiban meg ne haboritsak, Varassi Birak és Lakossok peniglen illendő gazdalkodással és szállasadással tartozzának, Hadaink Tisztei peniglen reqviraltatvan említett Hívünk által, az hol szükséges leszen assistentiaival legyenek (ezen Passussunk peniglen két hétnél tova ne suffragallyon említett Hívünknek). Nec secus stb. Ex castris ad Agriam positis Die 14. Mensis Aprilis Anno 1704 F. R. L. S. Joannes Papay.

47. Qvartum notatae benignae Instructionis Punctum videre licebit 600 fl. Ung. á Generoso Domino Samuele Patay rite levasse ac percipisse.

48. Generose Fidelis Nobis grate. Salutem stb. Szükség és Nemes Ország szolgálattanak promotioja azt hozván magaval, a' midőn Kegyelmed reqviraltatik T. Nemzetes Buday István Generalis Fő Strasa Mester Hívünkötül, Hadaink fizetesenek exolutioajara a' Nemes Ország keze alatt levő jövedelmébül adgyon ket szaz huszonhat magyar forintokat, idest fl. Ung. 226. melybenis fogyatkozás ne

legyen. Datum ex Castris ad Agriam positis Die 31. Martii Anno 1704. F. R. L. S.

49. Ezen Kegyelmes Urunk eő Nagysága Parancsolattya mellett vettem fel N. Dobozy István Uramtúl a' belül irt Summat egeszzen ugymint fl. Ung. 226. Debreczen Die 21. Aprilis 1704. Idest fl. Ung. 226. Martin Venes Laitinand.

50. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Vé-vén Húsége Parancsolatunkat, adgyon Húsége azon Penzbül, melyet Debreczenben fogh levalni, Nemzetes Vitézleő Bay András Hivünknek száz idest 100. magyar forintokat erga Qvietantium, mellyekis Húsegetül fognak acceptaltatni. Secus stb. Ex Castris ad Agriam positis. Die 15. Mensis Aprilis Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

51. Én aláb subscribált recognoscalom per praesentes. Hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága a' melly száz magyar Forintokrúl committált Kiraly Matyás Uramnak, azon szaz magyar forintokat két izben levaltam Nemzetes és V. Dobozy István Uramtúl eő Kegyelmetül, melleyrül is praesentibus eő Kegyelmet qvietalom. Datum Debreczini Die 26. Aprilis 1704. Bay András. Fl. Ung. 100.

52. Én aláb irt recognoscalom vigore praesentium. Hogy Nemzetes és Vitézleő Kiraly Matyas Tokai Só Inspector Uramtúl eő Kegyelmetül Kegyelmes Urunk eő Nagysága Méltosságos Parancsolattya mellett leváltam hat száz idest 600. magyar forintokat Saletrom vetelere, kirülis eő Kegyelmet pro futura cautela praesentibus qvietalom. Actum Tokaini die 5. Mensis May Anno 1704. Klara Andras Kallai Inspector. L. S.

53. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et gratiam nostram. Vé-vén Húsége ezen Parancsolatunkat, keze alatt levő Pénzbül jó securitassal küldgyön Taborunkban negy ezer forintokat, requiralvan a' melle kívantato kiserők irant Nemzetes V. Szolnoky Kapitany Hivünköt. A Sonak Tokajhoz böven és hamarsággal valo szallitatassa végett parancsoltunk Nemzetes V. Szirmay Miklos Hivünknek, melynek hasznossan lejendő distractiojaban industrioskodgyék Húsége. Coeterum stb. Ex Castris ad Duna Ordas positis die 8. May Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

54. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Jol-lehet ennekelötteis parancsoltuk vala Húsegenek, hogy a melly négy ezer forint keze alatt vólt, administralta volna Taborunkba, mindazonáltal ujjobbanis parancsollyuk, hogy azon négy ezer forintokat, ha még eddig nem indította volna is, administrallya jó Securitassal Taborunkban, reqviralvan praevie Szolnoky Kapitany Csiszár István Hivünköt, ki is Parancsolatunkbül affele állapotokban kesiröt szokott adni. Nemzetes Vitézleő Szirmay Miklos Só Fő Comissarius Hivünk Dispositiojara penigh töb keze allatt levő Só Proven-

tusbul erga Qvietantiam administrallyon Maramarossi Só Comissarius Hivünk kezehez nyolcz ezer Forintokat hasonlokeppen jó securitással. Amint penigh ennekelötte is meg parancsoltuk völt Hüségének, hogy a' Tizán innet hozando sokra szorgalmatossan vigyaztasson, ugy mostanis serio parancsollyuk, hogy az ollyakot szorossan investigallya, és valahol ollyan sokat találhat, mindenütt confiscallya, melynek is két része a' Fiscusnak, harmad része penig azoknak consolatiojara, a' kik az ollyan sóra való vigyazasban industriuskodnak, fog cedalni. Secus stb. Ex Castris ad Portum Földvariensem positus Die 1^a Juny Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

55. Levelemet exhibealo Nemzetes és Vitézleö Iffjabbik Király Matyás Uram eö Kegyelme, Kegyelmes Urunk eö Nagysága Tokai Só Praefectusa bizonyos és a' Nemes Ország dolgat concernalo szükséges allapott irant és vegett említett Urunk eö Nagysága Duna mellett levö Taborara igyekezik menni. Kire valo nezve kérek minden rendbeli Kegyelmes Urunk eö Nagysága Vitezit s igaz Hiveit, Varassi es Falussi Hadnagy és Birak s akar mely Tisztviseleö Jó akaro Uraimat, hogy ismervén Kegyelmes Urunk eö Nagysága Parancsolattyaban jaró embernek lenni, bocsassák jövet és menett szabadossan es bekevel, sött penig valaholott kivantatik, vagy reqviraland akarkit is, elegeges assistentiaval s postai alkalmatossággal iranta, hogy annalis jobban és hamareb dolgat a Nemes Orzágnak effectualhassa, statim et defacto providealni tartozozanak. Egyebaránt valaki külömben tselekeszik, mely miattis utyaban kesedelem esven, és ebbül a' Nemes Orzágnak kára következnék, bizonyos lehet benne, hogy Haza fiasagtalansaga erdemlett jutalmanak melto bérít fogja magan tapasztolnia. Praesentes stb. Exhibenti Tokaj 22. May 1704. Méltóságos Fejedelem Kegyelmes Urunk eö Nagysága Kapitannya s Jozsagi Inspectora Szalay Pál. L. S.

56. Hogy az Méltóságos Fejedelem Felső Vadaszi Rakoczi Ferencz Kegyelmes Urunk eö Nagysága Parancsolattyabül percipialtam Tokai Só Praefectus Nemzetes és Vitezleö Király Matyás Uramtül négy ezer magyar Forintokat idest fl. ung. 4000. Actum in Castris ad Soldt positus Die 18. Juny Anno 1704. Kőrössy György.

57. Anno Domini 1704. die 24 May. Tokai Só Inspector Király Matyás Uramnak praesentibus committaltatik, hogy Totth Joseph Szigethi So Officina Perceptorunknak erga authenticam ejusdem Qvietantiam olvasson és administrallyon nyolcz ezer magyar forintokat, idest 8000. Tokaj Die et Anno ut supra. Szirmay Miklos. L. S.

58. Qvietantia. Hétezer kilencszáz ötvenkét Forintokrül és nyolcz Péznrül fl. 7952 d. 08, mellyet Tokai Só Inspector Kiraly Matyás Uram ide Szigethre küldvén, plenarie et absque defectu omni levaltam és percipialtam, kirül fellyeb említett Kiraly Matyás Uramot

qvietalom praesentibus, Szigetth die 31. May 1704. Totth Joseph Maramarossi Szigethi Officinának Perceptora. L. S.

59. Egregie Fidelis Nobis dilecte. Salutem stb. Minthogy Nemzetes Szluha György Hivünk kezehez az Erdelyi Sonak Somlyora, onnan Csegere és Szolnokra valo szállitatasara bizonyos szamu summa Pénzt rendeltünk adadni: Parancsollyuk azert serio Hűségének reqviraltatván ezen Parancsolatunk mellett meg nevezett Hivüinktől adgyon azon szűksegre keze alatt levő só arabúl két ezer magyar forintokat, qvietalvan annak erogatioja iránt magat, kibenis semmi fogyatkozás ne legyen, hogy azon Só szállítás minden kesedelem nélkül admaturaltathassek. Coeterum stb. In castris ad Solth positis die 20. Juny Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Pápay.

60. Én Szluha György a specificált két ezer magyar forintokat percipialtam. Tokaj 2. July Anno 1704.

61. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Levelünk exhibealo Nemzetes és V. Lossonczy Szigyarto Istvant bocsatottuk Hűsegehez olly veggel, hogy a' mennyi Pénz Hűsege keze alatt leszen, azt erga Qvietantiam kezehez veven Taborunkba hozza, Hűsegenek azért serio parancsollyuk, valamennyi Pénz keze alatt leszen e' Parancsolatunk mellett erga Qvietantiam meg nevezett Hivünk kezehez assignallya. Secus stb. Ex castris ad Praedium Kis Kőrös positis die 30. Juny Anno Domini 1704 F. R. L. S. Joannes Papay.

62. Praesentium per vigorem recognoscalom. Hogy ezen Kegyelmes Urunk eő Nagysága Parancsolattya mellett percipialtam Nemzetes Vitézleő Király Matyas Tokai Só Commissarius Batyám Uramtól eő Kegyelmetül florenos Hungaricales 2500. idest két ezer ött szaz magyari forintokat, kirúl qvietaltatik eő Kegyelme. Actum Tokaini die 5. July 1704. Lossonczy Szigyarto István. L. S.

63. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Kassa alatt levő hét Companiabelo Lengyel Hadainkat akarván Angarialis Restantiajukról ki fizetelnünk. Hűségének serio parancsollyuk, keze alatt levő sóbéli Proventusból az említett Lengyel Hadakat Restantiajukról Nemzetes Vitézleő Kőrössy György Komornyk Hivünk specificatioja szerint fizesse ki, ugy mind azonaltal, hogy Hűsege a mennyi summaig való exolutiot teszen, arról említett Komornyk Hivüinköt qvietaltassa, Komornyk Hivünk penig azon Qvietantia mellett Hűségét fogja qvietalni. Secus stb. Ex Opiido Gyöngyös die 25 Augusti Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

64. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Vevén ezen Parancsolatunkat, és reqviraltatvan Nemzetes Vitézleő Rotth Janos Commissarius Hivüinktől, a sóbéli Proventusból adgyon kezehez erga Qvietantiam nyolcz ezer magyar forintokat. Secus stb.

Ex Castris ad Gyöngyös positis die 9. Septembris 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

65. Isten sok jókkal aldgya megh Kegyelmedet. A mely Pénz felül lett Parancsolattya Kegyelmes Urunk által Kegyelmednek, vevén ezen Levelemet, azt hova hamareb szolgaltassa kezemhez Kegyelmed. Kiben külömben se tselekedgyék. Kegyelmednek Jó akaroja G. Forgács Simon, P. S. Azon Penzt maga hozza kezemhez Kegyelmed.

66. Quietantia Super Florenis Hungaricalibus octo mille, idest 8000, ex benigno Suae Serenitatis Principalis Mandato pro necessitate Incltyi Regni a Generoso Domino Matthia Király Juniore Officinae Salinariae Tokaiensis Inspectore perceptis, et per me infrascriptum sine defectu levatis. Enyiczke die 16. 7bris Anno 1704. Joannes Roth. L. S.

67. Levelem praesentalo Nemzetes Vitézleő Kiraly Matyas Uram Tokai Só Inspector, küldetett tülem bizonyos siető dolgok vegett Tokajban. Parancsolom azért Fő Generalissi autoritassombul minden rendbeli Méltóságos Erdelyi Fejedelem Kegyelmes Urunk eő Nagysága Lovas és Gyalogh Hadi Tiszteinek, Hadainak és Hiveinek közönségessen, hogy fellyeb irt Szemelyt, ismervén igaz Jaratbelinek lenni, bocsássák és bocsátassák bekevel minden haborgatás nélkül, minthogy penigh siető utya vagyon, a Postak mind oda menteben s mind penigh vissza jöveleleben kocsit adgyanak alaja, ugy Varassi s Falussi Birak tisztességes szállásadással és gazdalkodással legyenek. Praesentibus stb. Datum Enyiczke Die 12. 7bris Anno 1704. Méltóságos Erdelyi Fejedelem Felso Vadaszi Rakoczi Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagysága egesz Hadainak Fő Generalissa G. Forgács Simon. L. S.

68. Ego Bonifacius Vagner Laitinantius Compagniae Dosta recognosco tenore praesentium. Quod in rationem Salary Militiae Germanicae sub Szatthmarino existentis á Generoso Domino Mathia Király levaverim mille ducentos viginti quinque fl. Rhen. idest 1225, super quibus praesentibus quietatur. Enyiczke Die 29 7bris Anno 1704. B. Vágner. L. S.

69. Levelem praesentalo N. V. Király Matyas Tokai Só Inspector Uram megyen bizonyos Nemes Országgh szolgalttyat illető dolgokban Tokajban s onnet Patakra. Parancsolom azért Fő Generalissi autoritassombul minden rendbeli méltóságos Erdelyi Fejedelem Kegyelmes Urunk eő Nagysága Lovas és Gyalogh Hadi Tiszteinek, Hadainak és Hiveinek közönségessen, hogy fellyeb irt Inspector Uramot ismerven igaz jaratbelinek lenni, bocsassak és bocsátassak bekevel minden haborgatás nélkül, a Posta Mesterek penigh mint-hogy siető utya vagyon, mind oda mentiben s mind penigh vissza

jöveteliben kocsit adgyonak eő Kegyelmenek, s ugy Varossi, Falussi Birák tisztessesges szallasadással és illendő gazdalkodással legyenek. Praesentibus stb. Enyiczke die 16. 7bris Anno 1704. Méltósságos Erdelyi Fejedelem Felső Vadaszi Rakoczi Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagysága egész Hadainak Fő Generalissa G. Forgács Simon. L. S.

70. Levelem praesentalo Nemzetes Vitézleő Király Matyás Tokai Ső Inspector Uram megyen bizonyos Nemes Országgh szolgálattyat illető dolgokban Tokajban s onnat Debreczenben s pro voto véghez nem mehetne Intentioja, Lossonczra. Parancsolom azért adatott autoritasombúl minden rendbeli Méltóságos Erdelyi Fejedelem Kegyelmes Urunk eő Nagysága Lovas és Gyalog Hadi Tiszteinek, Hadainak és Hiveinek közönsegesen, hogy fellyeb irt Inspector Uramot ismervén igaz jaratbelinek lenni, bocsassák és bocsatassák bekevel minden haborgatas nélkül. A Posta Mesterek penigh mint-hogy siető utya vagyon, mind oda menteben s mind penigh vissza jöveteleben kocsit adgyonak eő kegyelmenek, ugy Varossi és Falussi Birák Tisztessesges szállás adással és illendő gazdalkodással legyenek, külömben sem cselekedvén. Praesentibus stb. Enyiczke die 30. Mensis 7bris Anno 1704. Méltóságos Erdelyi Orszaghi Fejedelem Felső Vadaszi Rakoczi Ferencz Kegyelmes Urunk eő Nagysága Brigaderussa Szepes Varanak s Lengyel Hadainak Főkapitannya Kassa Bloqvadanak Commendoja Groff Csaky Mihály. L. S.

71. Qvietantia. Super Florenis Hungaricalibus Trecentis Sexaginta a Generoso Domino Matthia Kiraly Juniore perceptis et in necessitatis Regni erogatis. Datum Cassoviae die 29. Xbris Anno 1704. Joannes Rotth. L. S.

72. Qvietantia. Super Florenis Hungaricalibus septingintis septuaginta duobus, denariis 20. ex certa consideratione a Domino Matthia Király ex Pecunia Salinaria acceptis et levatis et ad mandatum Excellentissimi Domini Generalis Domini Comitis Simonis Forgács de Gyemes in exolutionem Debitorum Germanicorum Cassoviam perme transmissis. Datum Tokaj die 17. 8bris 1704. Georgius Gerhardt. L. S.

73. Én alab irt recognoscalom praesentibus. Hogy leváltam Nemzetes és Vitézleő Iffjabbik Király Matyás Uramtúl a Tokai Sőbéli Proventusbúl hat száz magyar Forintokat, mellyeket ha eő Kegyelmenek a Tekintetes Nemes Censura tób ratioi között difficultalna vagy is nem acceptalna, tartozom eő Kegyelmet Nemes Ország és Méltóságos Fejedelem előttis evincalnóm, vagyis plenarie említett summa Pénzt refundalnóm. Melyrül attam pro futura cautela ezen obligatoriamot eő Kegyelmenek. Actum Lossoncz die 16. July 1705. Darvas Ferencz Hadi Fő Comissarius. L. S.

74. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et Gratiam nostram. Jól lehet ennek előtte Hűségének parancsoltuk vala, hogy a melly sők keze alatt vadnak, azokat kesedelem nélkül Szolnokig szállitatta volna. Mivel penigh bizonyos consideratiokra nevezve azon sóknak meg irt helyre való szállitatasokat suspendaltuk, parancsollyuk azért serio Hűsegenek, a mig tovabi a fen említett sők irant Parancsolatunkat nem veszi, Szolnokra való szállitatasoktul supersedeallyon. Secus stb. Ex castris nostris ad Oppidum Gyöngyös positis 6. Septembris Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

75. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem et gratiam nostram. Mint-hogy az Haza szükséges szolgálattyanak promotiojara a Tiszán felesz szalyakat kelletik Szolnokhoz le szállitátunk, veven azért Hűsege Parancsolatunkat, hogy ha még eddig Maramarosbúl a szalyasok sóval elnem érkezhettek volna, azoknak el érkezesset adurgeallya, levén nagyob szükségünk a' szalyakra hogy sem mint a' sóra. Ottanis penig valamennyi szalyat találhat, akarkinel legyen, hogy ha parancsolatunkbúl és engedelmünkébúl nem distrahaltattak, mindgyarást szállitassa ala a' Tiszán Szolnoky Kapitány Nemzetes Vitéz-leő Csiszár István Hívünk kezehez. Datum ex castris ad Szent Marton Kata positis. Die 22. Aprilis Anno 1704. F. R. L. S. Joannes Papay.

76. Ajánlom Kegyelmednek szolgálatomat. Valamennyi szalyak és öreg Hajók találatnak Tokaj körül a kik nélkül a Rev és egyéb szükségek el nem lehetnek, Kegyelmed vévén Levelemet, minden kesedelem nélkül számban vévén, inditassa megh, hogy negyed ötöd nap múlva Szolnoknál lehessenek, minthogy az Ország szolgálattya-ra és hasznara, mostanában igen nagy szükségünk vagyon reajok. Ezen kívül adgya Instructiojaba a' szalyassoknak, valahol le jöttökben szalyokat találnek, azokatis tsak szállitassák Szolnokhoz magokkal, külömbet sem tselekedvén. Tarcsa Isten Kegyelmedet. Datum ex Castris ad Kecskemeth positis. Die 26. Aprilis Anno 1704. Kegyelmednek szolgáló Joakaroja Vay Adam.

77. Édes Király Matyás Uram, a' melly szályasok szály fákat ala hoztak, meg számlálván egészszen ki tölt 640. és gerenda huszon négy, azonkívül Deszka 112 vólt, melyrül Kegyelmedet tudositom és quietalom ezen Recognitiom által. Die 12. May. Szolnoky Kapitány Csiszár Istvan. L. S. (Hozzácsatolva:) Kovács János 32, Totth János 32, Kovacs Janos 32, Vak Mihaly 32, Kas Kötő Janos 32, János Kovács 32, Molnar Gergely 32, Molnar Pál 32, Jambo György 32, Karikas Thamas 32, Bako András 32, Kürty István 32, Raiz Mihály 32., Szabó Ferencz 32, Kovacs Istok 32, Varga Istok 32, Szilagyí Janos 32, Fodor Mihaly 32, Sőrös János 32, Kis Janos 32. Latus Nro 776.

78. Én aláb meg irt Testimonio praesentium recognoscalom. Hogy én Kegyelmes Urunk eő Nagysága Kegyelmes Parancsolattyabúl jelentvén olytat Tokay mostani Só Inspector Király Matyás Uramnak, hogy a' melly szalyassok három száz kőből Lisztet le fognak Szolnokban szállítani, azon szalyassoknak abbeli faradcsagokért eő kegyelme fizessen megh, assecuralvanis arrul eő Kegyelmet, hogy Urunktúl eő Nagyságátul (ha a' szükség ugy fogja hozni magaval) irás szerint való Commissiotis extrahalok eő Kegyelmenek, kirül pro interim attam eő Kegyelmenek az irasomat saját kezem irasaval és pecsetemmel meg erősítven. Tokaj die 24. 7bris 1704. Malonyai Ferencz. L. S.

79. Aláb subscribált recognoscalom per praesentes. Hogy Vas István több Tarsaival Szolnokban hozott negyven három hordó Lisztet idest 43. Kirül adom ezen Recognitionalis Qvietantiamot. Datum Szolnok die 9. 8bris Anno 1704. Gottrau Kristoph Szolnokytisztarto és Commissarius.

80. Kegyelmes Urunk Parancsolattyabúl Szolnokra szállítandó Munitiok mellé rendelt ött ember fizetesset ugy mint az 25 forintokat florenor. Hung. huszon ött, Dombrady Uramtúl eő Kegyelmetül kezemhez vettem. Kirül eő Kegyelmet qvietalom. Tokaj 13. Juny 1704. Szepessy Marton Tokaj Kapitány. L. S.

81. Vettem fel tiz magyar forintokat az kezi Granatok el keszitesere, vaszonyra és Enyvre N. V. Kiraly Matyás Uramtúl eő Kegyelmetül, kirül is qvietaltatik eő Kegyelme. Tokaj 30 Juny 1704. Szepessi Márton.

82. Nemzetes Vitezleő Király Matyás Só Praefectus Uramtúl levaltam 15. Rhenes Forintokat az Agyu kerekék csinaltatasi s vaszatasinak ki fizetesere, ismét az Esztergalyosnak hét száz csőnek meg fizetesere, melyrül eő Kegyelme qvietaltatik. Tokaj 20 July 1704. Szepessi Márton Tokaj Kapitany. L. S.

83. Én Mező Tállya Varassaban Lakozo Monoky György recognoscalom praesentibus. Hogy én mai napon T. Szirmay Miklós Uram eő Kegyelme Tallyai Hegyen levő nyolcz darab szöllei culturajokra kértem és vettem is fel N. és Vitézlő Király Matyás Uramtúl eő kegyelmetül szaz magyar Forintokat idest 100. melyrül is attam ezen Recognitionalis obligatoriamot eő Kegyelmenek in Tokaj 8 May 1704. Monoki György keze kereszt vonassa X. Coram Andrea Dombrady. Coram Georgio Debreczeni.

84. En Debreczeni György vallom ez Levelemnek rendiben. Hogy Nemzetes Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Parancsolattyabul vettem szöllő munkara való Pénzt fel N. Király Matyas Uramtúl eő Kegyelmetül 20. magyar forintokat d. 40. mellyet tartozom eő Kegyelmenek azonnal, mihelyen kezemhez fog küldeni említett Szir-

may Miklos Uram hitves Társa szőlő munkára valo költseget jamborúl itt Tokajban meg fizetnem. Tokaj 16. Martii Anno 1704. Felyül irt Debreczeni Kis György saját keze kereszt vonasa. X. Coram me Joanne Karandy de Szalonta.

85. En aláb irt recognoscalom praesentibus. Hogy Tekintetes Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Ujhelyi szöllei kapallasara vettem fel Tokay Só Inspector Nemzetes Vitézleő Király Matyás Uramtúl fl. hatvannégy, idest 64. fl. Hung. melyrűlis attam ezen Levelemet. Tokaj 4. July 1704. Konya Peter keze kereszt vonasa X. Coram me Andrea Dombrady.

86. Recognoscalom praesentibus. Hogy T. Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Tallyai szöllei culturaira vettem fel száz, idest 100, magyari forintokat N. V. Király Matyás Uramtúl, melyrűlis attam ezen Racognitiomat. Tokaj 24. July 1704. Monaky György keze kereszt vonassa X. Coram me Alexandro Bajkor.

87. En aláb irt recognoscalom praesentibus. Hogy ujjobban kértem fel Nemzetes és Vitézleő Király Matyás Uramtúl szőlő munkára fl. 40. melyrűl attam ezen Levelemet. Tokajban 11. Augusti 1704. Debreczeni Csizmadia György keze kereszt vonassa. X.

88. Én Konya Peter vettem fel N. Király Matyás Uramtúl T. Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Uyhellyi szölleinek meg karozassara és kötözesire fl. ung. 24. Melyrűlis attam ezen Recognitiomat. Tokaj 11. Juny 1704. Konya Peter Uyhely Vinczeller keze kereszt vonassa X. Coram Alexandro Bajkor.

89. En aláb irt recognoscalom. Hogy Tokai Só Inspector Nemzetes és V. Király Matyas Uramtúl T. Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Tarczali szöllei masod kapallassara vettem fel fl. Ung. 25. Melyrűl attam ezen Recognitiomat. Tokaj 24. Juny 1704. Debreczeni Csizmadia György keze kereszt vonasa X. Coram Andrea Dombrady.

90. Én aláb meg irt recognoscalom praesentibus. Hogy Tekintetes Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Tallyai Promonthoriumon levő szöllei mostani culturajokra ugyan az eő Kegyelme comissiojabul kértem és vettem fel Pénzt in paratis N. Vitézleő Király Matyás Tokai Só Inspector Uramtúl eő Kegyelmetül fl. 100. Hung. melyrűlis attam ezen Recognitionalissomat eő kegyelmenek in Tokaj 22 Juny 1704. Monaky György keze kereszt vonassa X. Coram Andrea Dombrady. Coram me Stephano Rosi.

91. Én Tarczalon lakozo Debreczeny Csizmadia György recognoscalom praesentibus. Hogy én mai napon T. Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Tarczali Hegyen levő két darab szöllei culturajokra ujjobbanis kértem és vettem fel N. és Vitézleő Király Matyás Uramtúl eő Kegyelmetül harmincz két vonas forintokat, idest fl. 32. den. 64. melyrűlis attam ezen Recognitionalis obligatoriamot. In Tokaj 8.

May 1704. Debreczeni Csizmadia György keze kereszt vonasa X. Coram Andrea Dombrady. Coram Georgio Monoky.

92. En Konya Peter T. Nemzetes és V. Szirmay Miklos Uram eő Kegyelme Ujhelyi Vintzellere Uram eő Kegyelme Parantsolattyabúl szöllő munkara vettem fel hetven magyar forintokat idest 70. Nemzetes Vitezleő Kiraly Matyás Tokai Só Inspector Uramtúl eő Kegyelmetül, kirül is eő Kegyelmet qvietalom. Actum Tokaj 7. May 1704. Konya Peter X. Coram me Andrea Klara Provisore Kalloviensi.

93. Infrascriptus recognosco praesentium per appositionem. Quod Salium in rationem et pro parte mea ad manus Domini Matthiae Király Salis Officinae Tokaiensis Commissary administratoris videlicet nongentorum pretium Florenos Comissary nongentos Ungaricales ab eodem Domino Matthia Király perceperim, super quibus eundem Dominum Comissarium qvietum reddo. Tokaj 18. 7bris 1704. Joannes Papay. L. S.

94. Specification was in hiesiges hoch Fürstl. Salzamt an Tischler arbeit verfertigt worden alls

Erstlich ein Fenster Rahn gemacht	fl. 2 d. 50.
Mehr 4 Flügel in ein anders Fenster	1 d. 36.
Mehr ein Fensterladen in der Cantzeley	1 d. 28.
Mehr ein Tisch gemacht	1 d. 50.
Item zwey lehrstüel	d. 88.
Mehr ein Thür zur Stiben	4 d. 10.
mehr 3 Kasten zu den wein Trauben	d. 46.
Mehr ein Wagen Kastel	d. 36.

Tokaj 5 8bris 704.

fl. 12 d. 44.

Joseph Prabst Tischler all da.

95. En alúl irt recognoscalom. Hogy Kegyelmes Urunk eő Nagysága Tokai Piatzi Só Hazához kivantato nyolcz öreg üvegh Ablakoknak meg tsinalassatúl fizetetett minékünk Tokai Só Inspector N. és Vitezleő Király Mátyás Uram eő kegyelme fl. (noha több kivantatott volna) Hung. 22 d. 36. melyrülis attam ezen Recognitionalist. Tokaj 16. Juny 1704. Gotsi Miklos keze kereszt vonasa X. Coram me Stephano Rosi.

96. Recognoscalom vigore praesentium. Hogy méltóságos Generalis Orosz Pál Uram Parantsolattyabúl Kegyelmes Urunk eő Nagysága Comissioja mellett a' Kassa alatt levő Hadak számára a Tokai Só Házbul Nemzetes V. Király Matyás Uramtúl vettem kezemhez két szaz kő sót, idest Nro. 200. kirül említett Kiraly Matyás Uram eő Kegyelme qvietaltatik. Tokaj 24 July 1704. Ungvari Istvan. L. S.

97. En alab meg irt praesentium Testimonio recognoscalom. Quod

in Anno 1704. circa Diem 10. 18. et 24. July a Nemes Ország feles szalyaival és savaival le menvén Tokajban Szigethi Nemes Emberek, ugy mint Mezei Ferencz, Demeter Mihaly és Fejer György, Fejerekbrey⁴⁰ Hriný Farkas, Knidrics Jonas, Bank Illyes fide mediante referaltak előttem, hogy az eő Nemes Ország Savaibúl akkori Udvar Biro Komjati Gabor Uram feles számú kő sókat vett el túlök erőszakossan vamban, melyrűl adom ezen Recognitiomat fide mea mediante. Datum in Szigethh 17. Juny 1705. Totth Joseph. L. S.

98. Egregie Fidelis Nobis grate. Salutem stb. Minthogy a Maramarossi Só iránt való Dispositiot Tekintetes Nemzetes Szirmay Miklos Tanács és Só Fő Comissarius Hivűnknek eleiben attuk, nem kétlyűk, hogy eddig Hűsegenekis tuttura adatott legyen. Parancsollyuk azért serio Hűsegenek, alkalmaztatván magat említett Tanács Hivűnk Dispositiojahoz, mindenekben olly szorgalmatos vigyazással legyen, hogy valakik a Tokai Só Officinán kívül titkon vagy nyilván vett sőt comperialtatnak, azoknak sójokat investigalván, elsőben mind azt hol, kitűl s miként vettek és ha nyereség s kereskedes kedveért vették? Nemes Ország számára confiscalvan, vitesse a Tokai So Officinában. Ertyűk ennek felette, hogy már edgyszer meg küldött parancsolatunk ellen azon Só Háznál mostis continualtatná a korcsma arultatást N. Komjati Gabor Udvarbiro Hivűnk, és hogy a szalyaknakis distractiojaban hirűnk nélkül egyelitené magát, melly Korcsmanak mas alkalmaztos helyre való transferaltatasa iránt s edgyszer s mind hogy azon szalyak distractiojatűl, mellyek a Nemes Ország Fiscussát illetik, supersedeallyon, emanalt Parancsolatunkat megküldöttűk, a mintis veven meg nevezett Udvarbiro Hivűnk azon Parancsolatunkat, tartozo engedelmes hűséggel fogja magát a szerint alkalmaztatni. Coeterum stb. Datum ex Castris Nostris ad Possessionem Hidvég positis Die 18. Septembris 1704.⁴¹ F. R. L. S. Gabriel Csatory.

Mathias Kiraly junior m. p. (Vörösviaszba nyomott gyűrűpecsétel.)

JEGYZETEK:

1. Több rendelet a kincstári jövedelmeket prédáló katonák ellen. Pl. Bercsényi Miklós pátense a tokaji táborból 1703. szeptember 30-án: a vitézek sok kárt okoztak a bányák berendezéseiben és a bányavárosokon, a jövőben azt fejvesztés terhe mellett megtiltja. OSzKK Thaly—gy. 2/21. — Tokaji tábor, 1703. november 3. A fejedelem rendelete a harmincadosok és vámosok védelméről, a szabad kereskedés biztosításáról. OL RSzL I, 2. a. Stb.

2. Az ügylet célja nagyobb készpénzösszeg szerzése volt a kincstár részére. A sómonopólium jogát herceg Eszterházy Pál nádor (mögötte azonban Oppenheimer Sámuel állt) és egy erdélyi főurakból álló társaság vette bérbe. *Sinkovics István*: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet 1937. évi évkönyve. Bp., 1937. 178—219. old. — *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp., 1971. (Kny. a Magyar—zsidó Oklevéltár XIV. kötetéből.)
3. A kiáltvány 10. pontja. Ráday Pál iratai. I. 1703—1706. Sajtó alá rend.: *Benda Kálmán—Esze Tamás—Maksay Ferenc—Pap László*. Bp., 1955. 102. old.
4. Számítalan ilyen adat 1703—1704-ből: AR, I. 91., 99., 108., 136., 173. stb. old.
5. Sümeg, 1704. február 12. Széchényi Pál Károlyi Sándorhoz. AR, I. 106. old.
6. A máramarosi sóbányászat története nincs feldolgozva. A 18. század közepéig csak Rónaszéken folyt bányászat, Sziget 1749-ben lett az igazgatóság székhelye. Vö.: Máramaros vármegye egyetemes leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1876-ban Szigeten tartott XIXdik nagygyűlésének alkalmából szerk. *Szilágyi István*. Bp., 1876. 409—415. old. — A megye korabeli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaira útmutatást nyújtó kiadványokat l. *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1970. 332—333. old. — *Takáts Sándor*: A máramarosi sóbányák fejlődése. MGtSz. 1902. évf. — A máramarosi sóbányákat 1703. július végén Majos János foglalta el, aki öccsét, Majos Ferencet állította a bányák élére. Ezt Rákóczi nem tudván, egyidejűleg Magos János nagybányai harmincadost nevezte ki ugyanoda. Instrukciója: OL RSzL I. 2. e. Végülis „Kegyelmes Urunk nem akarván Majos Jánost kedvetleníteni, abba a tisztsébe meghadta” Majos Ferencet, aki később is betöltötte a kamaraispán tisztségét. 1704 elején Rákóczi a máramarosi gazdasági ügyek (huszti dominium, öt koronaváros, sóbányászat) élére Buday Zsigmondot nevezte ki főinspektorrá. AR, I. 172—174., 243—244., 250—252., 263., 279., 285., 292—293. old. — R. —R., II. Rákóczi Ferencz fejedelem levelei Máramaros vármegyéhez. TT, 1908. 574—594. old. — A kiadott anyagon kívül a Rákóczi Szabadságharc Levéltárában jelentős mennyiségű irat található, amelyet azonban történetkutatásunk eddig nem használt fel.
7. Bányászati és Kohászati Lapok, 1867. évf.
8. Néhány tájékoztatót nyújtó mű: *Kádár J.*: Szék város nagyközség története. Dés, 1904. — *Pásztor Lajos*: A deésaknai sóbányák története. Bp., 1888. — *Orbán Elek*: A Székelyföld leírása. 1—6. köt. Pest, 1868—1873. — *Tagányi Károly*: Szolnok—Doboka vármegye monographiája. 1—7. köt. Dés, 1901—1905. — *Szilágyi Ferenc*: Alsó-Fehér vármegye történelme. Nagyenyed, 1898. — *Jakab Elek*: Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig. Bp., 1901. — *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. Bp., 1889. Stb. — Tokaji tábor, 1703. november 30. Rákóczi tordai kamaraispánnak nevezte ki Szentmiklósi Istvánt. OL RSzL I. 2. a. Majd Teleki Mihály Kismarjai Albertet helyezte ugyanebbe a funkcióba és részletes instrukciót adott neki. Besztercei tábor, 1704. június 4. OL RSzL I. 2. f. Nro. 1890. — A só drágaságáról Barcsai Ábrahám levelei Radvánszky Jánoshoz.

- Dévai tábor, 1704. augusztus 15. és 21. OL Radvánszky cs. lt. III. o. VII. cs. 56., 57. sz.
9. AR, I. 247., 341. old. — TT. 1908. 309. old.
 10. Kálmáncsai István Rákóczihoz, Máramarossziget, 1705. január 18. OL RSzL I. 2. i. Nro. 135.
 11. Kajali Pál és Szuhai Márton jelentése 1703. november 16. OL RSzL I. 2. f. (Régi jelezete: OL Lymbus Ser. I. 1703. Fasc. 67.) Említi: *Takács János*: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg, 1941. 67. old. A két fejedelmi megbízott egy másik jelentése a meglévő sómennyiségről, a megye vállalásáról az 1703. nov. 16-a utáni napokból. OL RSzL II. 2. e/A. — Tiszabecs, 1703. nov. 1. Maróti István Ramocsaházy Györgynek: Kajali Pálék nagy nehezen megindították a sót, 5658 darabot, a többit Máramaros megye fogja szállítani. „Ha a sónak hordása a szegényembereknek meg nem engedtetik: ott ülhetek Szigeten, de kevés proventus fog júni; azok is hordhatnak, s Urunk számára is szálléhatnak, csak győznék.” AR, I. 235. old. — A megye sószállításáról 1703. november folyamán: AR, I. 184., 187., 239. old. — December elején a fejedelem Darvai Ferencet tette meg Máramaros alispánjává, hogy a sószállítás nagyobb lendületet kapjon. December folyamán Darvai 26 000 kósót szállított le, ezenkívül Sennyei Istvánnak és Nagybányára is küldött sót. AR, I. 191., 197., 241., 270. old. és TT. 1908. 576. old. — A sószállítás 1704 első felében is nagy terhet rótt a megyére (tutajok összeállítás, kormányosok fizetése stb., összesen 14 000 frtot költöttek erre.) AR, I. 70., 203., 279., 292—293., 311. old. és TT. 1908. 576—577. old. Stb. — Ramocsaházy György 1704. február 4-i levelében 250 000 kósó leszállításáról beszél. AR, I. 292—293. old. Ez nyilván azt jelenti, hogy a Máramaros által vállalt 50 000 darabon felül Rákóczi megkívánta az eredeti 200 000 darab leszállítását is a kamarától.
 12. Somlyó, 1703. november 28. Hadadi István prefektus Rákóczihoz. OL RSzL II. 2. e/A.
 13. Dunaordasi tábor, 1704. május 16. Rákóczi utasítása Szirmay Miklós-hoz. MTA Kézirattára. Eredeti oklevelek. 2786. sz. — *Takács* i. m. 67. old.
 14. Bogács Ferenc instrukciója 1704 elejéről. Dunaföldváron egy db kósót 2 magyar forinton kellett adnia. OL RSzL I. 2. e.
 15. Eger, 1704. március 11. MTA Kézirattára. Eredeti oklevelek. 2786. sz. — Már előzőleg hasonló elvekről ír a fejedelem Ramocsaházy Györgynek, Miskolc, 1704. február 29. A bánya összes alkalmazottját készpénzzel, nem pedig sóval kell fizetni. Kivétel: a Máramaros megye nemességének járó nemes darab és a szegények saját szükségletére megkívántató só. AR, I. 163—164. old.
 16. Eger, 1704. március 12. MTA Kézirattára. Eredeti oklevelek. 2786. sz.
 17. Uo.
 18. Solti tábor, 1704. június 1. Uo.
 19. Uo.
 20. Szegedi tábor, 1704. július 27. Uo.
 21. OL RSzL I. 2. c. Ilyen értelmű rendelet Szirmay Miklós-hoz is. Gyöngyösi tábor, 1704. szeptember 9. MTA Kézirattára. Eredeti oklevelek. 2786. sz. L. még a közölt 74. sz. iratot.
 22. Máriás: más néven húszas, ezüstpénz, értéke 20 krajcár (vagyis 40 dénár) volt, azaz a rénes forint harmadrésze.
 23. Tokaj, 1704. szeptember 8. OL RSzL II. 1. b.

24. Gyöngyösi tábor, 1704. szeptember 10. Rákóczi utasítása Szirmay Miklósnak: Pápai János Tokajba leszállított mintegy 1000 kősoját szabadítsa fel és adja vissza, MTA Kézirattár, Eredeti oklevelek, 2786. sz.
25. *Takács* i. m. 69. old. Ezért is volt olcsóbb Árva, Liptó és Túróc megyében a lengyel só. A magánföldesúri vámszedés ügyében a múlt században még megvolt Máramaros megye levéltárában „I. Lipót király parancsa 1702. május 4-ről, mely szerint a Felső-Magyarországban a Tisza vidékén lakó urak a sóvám szedése következtében annyi sót halmoztak össze, hogy a bő felesleggel már most kereskedést is űznek, — őket a sónak illetén árulásától szigorúan eltiltja, hacsak mázsánként másfél rajnai forintot nem fizetnek a kincstárnak kárpótlás fejében.” A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25—31-iki vidéki kirándulása, Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába, Bp., 1889. 72. old. (Melléklet a Sz 1889. évfolyamához.)
26. Pl. Hadadi István somlyói provizor panasza Orosz Pál katonái ellen, akik nagyméretű sócsempészt folytattak. Somlyó, 1703. november 28. OL RSzL II, 2. e/A. Ismételt jelentése ugyanebben az ügyben: 1703. december 14. AR, I, 262—263. old. — Hasonlóképpen Göncki György tasnádi contra panasza a sót csempésző matolcsi parasztok ellen Ramocsaházy Györgyhöz, Tasnád, 1704. január 16. és 23. AR, I, 280., 286. old. — Rákóczi szilágybagosi jobbágyaitól is 3 szekér sót koboztak el. Margita, 1703. december 19. Pap Sámuel Ramocsaházy Györgynek, AR, I, 267. old. — A császáriaktól elhagyott dési sóaknából a parasztok és katonák elhordták a sót s nagy területet árasztottak el vele, csökkentve a kincstári só kelendőségét, Ramocsaházy György jelentése a fejedelemnek, Szatmári tábor, 1704. február 4. AR, I, 293. 1. — Az általunk kiadott 13., 54. és 98. sz. dokumentumok is bizonyítják, hogy a sóértékesítő apparátus nem tudta megvalósítani Rákóczinak azt az elképzelését, hogy a Tiszán sókereskedőket ne engedjenek át, arra kényszerítve ezzel őket, hogy a sót a kijelölt kincstári árusítóhelyeken vegyék meg.
27. *Hornnyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral, IV. Kecskemét, 1866. 339—340. old. Máramaros megyének már előbb megígérte a sókereskedés felszabadítását, Vihnye, 1704. október 31. TT, 1908. 584. old.
28. OL RSzL II, 2. c. — Instrukciója kiadva: —a—e., II. Rákóczi Ferencz utasítása a máramarosi jószágigazgató részére. MGtSz 4 (1897) 69—78. old.
29. TT, 1908. 582. old. Rákóczi levele Máramaros megyéhez, Hídvégi tábor, 1704. szeptember 19.
30. *Nagy Iván*: Magyarország családai, VI. Pest, 1860. 244. old.
31. Utódja, Csányi György részére a sági táborban 1704. szeptember 25-én állították ki az esküszöveget, OL RSzL I, 2. e. Nro. 268. Ugyanerről szól a 41. sz. irat, Csányi október 8-án vette át a tokaji sóházat, 42. sz. irat.
32. Tornóci tábor 1704. november 22. OL RSzL I, 2. f.
33. Perényi Miklóshoz, AR, III, 369—370. old. Hasonló levél Ottlyk Györgynek is, uo. 369. old.
34. 1710. március 26. AR, III, 376. old. — Szerepel ezekben az években egy Erdélyben élő másik Király Máttyás is, AR, III, 535. old.
35. Kőrössy György.
36. Az összeg az eredetiben hiányzik.
37. Báró Sennyei István felesége, Sennyei Zemplén megyei nagybirtó-

kos volt, 1703 nyarán az elsők közt csatlakozott Rákóczihoz, aki ezereskapitánnyá, majd rövidesen tábornokká tette meg. Nagytárkány közvetlenül a Tisza mellett fekszik, a levélben foglalt eset nyilván a sószállítmányok törvénytelen megvámolását jelentette. L. még a 10. sz. iratot.

38. Losonczi Szijjártó István, azonos az előző levélben szereplő személyel.
39. Sátoraljaújhely.
40. A név olvasása bizonytalan, lehet Fejeretibrezy is.
41. A leveleskönyvben az évszám hiányzik.

Die Rolle der Salzregie in der Finanzpolitik von Rákóczi am Anfang des Freiheitskampfes 1703 – 1704

(Das Brief- und Verrechnungsbuch des Tokajer Salzinspektors Mátyás Király d. J. aus dem Jahre 1704)

Der erste Teil des Aufsatzes untersucht die Rolle, die die aus Salz stammenden Einkünfte in der ersten Periode des Freiheitskampfes spielten. Rákóczi nahm mit zäher Arbeit die staatlichen Einnahmequellen der Reihe nach unter seine Kontrolle und organisierte sie (Kameralgüter, Bergwerke, Dreissigstzolle usw., sowie auch seine eigenen Landgüter.) Die grösste Mangelhaftigkeit dieser Einkommen war, dass der Anteil des Bargeldertrages an ihnen gering war. Rákóczi wollte sie unter anderem mit Salineneinkünften ergänzen. Darum bestimmte er im Herbst 1703 die Anlieferung von 250 000 Bergsalzstücken aus Máramaros nach Tokaj. Er erliess zugleich einige Anordnungen, welche die Organisation des Salzmonopoliums bezweckten: er verbot den Verkauf des Salzes durch die Bergwerke an Privathändler, er sperrte den Import des siebenbürgischen Salzes ab und von Máramaros bis Dunaföldvár liess er die ärarische Salzhandelsorganisation ausbauen. Einer der wichtigsten Punkte dieser Organisation war Tokaj, wo Mátyás Király d. J., ein Adelliger aus dem Komitat Nógrád an der Spitze des Salzamtes stand. Sein Auftrag galt vom Anfang 1704 bis September desselben Jahres. Gegen Ende seines Dienstamtes, als er eine Abrechnung machen musste, registrierte er die mit seiner Tätigkeit zusammenhängenden Verordnungen, Zuweisungen, Warenempfangsscheine. Der zweite Teil des Aufsatzes enthält dieses Gesamtrechnungsbuch, weil darin ausserordentlich viele interessante Angaben zu den wirtschaftlichen Vorstellungen von Rákóczi in einer wichtigen Periode des Freiheitskampfes, im Jahre 1704 zu finden sind.

Zum Schluss blieb aber der Versuch des Fürsten, eine Einnahmequelle zu haben, die nicht unter der Kontrolle der Stände steht, ohne Erfolg. Als Ursachen dieser Erfolglosigkeit bezeichnet der Aufsatz die politische Schwäche der Fürstenmacht, den Mangel an nötigen Geldmitteln und die organisatorischen Mängel des Salzverwertungsapparates. Unter diesen Umständen ergab der Versuch zur Einführung des Salzmonopols, dass das Salzeinkommen nur für eine geringe Zeit die aus den Staatseinkommen fehlende Geldsteuer ersetzen konnte. Im zweiten Teil des Aufsatzes wurde die Tätigkeit des Verfassers der wissenschaftlichen Untersuchung zugrunde liegenden Dokuments kurz besprochen. Der dritte Teil bringt das Brief- und Rechnungsbuch selbst.

G. Héri Vera:

Kiállítási díjermek 1842 és 1848 között

A 19. század első felében, a feudalizmus általános válságának idején Magyarországon is állandósultak és súlyosbodtak a gazdasági problémák. Emiatt lett volna időszerű a magyar gazdaság átalakítása. A gazdasági problémákon kívül nehezítette a megoldást a nemzeti függetlenség hiánya. A korszak legjobbjai megértették ezt a sürgető parancsot és kutatták a módokat, melyekkel javulást lehetne elérni. Széchenyi, aki maga is tapasztalta a gazdasági elmaradottság hátrányait, politikai megfontolásokból a gazdaság fejlesztésének reformok útján történő megvalósítását tartotta kívánatosnak. Konceptiója szerint gazdaságfejlesztésben elsődleges a mezőgazdaság átalakítása, kapitalizálása, s ebből kinöve következne az ipar fejlődése. A fejlett mezőgazdaság igényli és meg is teremti az ipart. Az arisztokrácia ezt a koncepciót elfogadta. Részben mert a válság csaknem úgy érintette, mint a jobbágy termelőt, részben, mert Széchenyi politikai koncepciójával is egyetértettek, helyeselték a reformok útján való haladást, el akarták kerülni a forradalmat és az Ausztriával való szakítást. Ezért támogatták az 1827-ben Széchenyi által, angol mintára szervezett Lófuttató Társaságot. Ez a kezdetben arisztokratikus társaság fokozatosan alakult át a magyar igényeknek megfelelőbb szervezetté, 1828-ban Lótenyésztő Társasággá, 1829-ben Állatmutató Társasággá, míg „az Állattenyésztő Társaság elérkezettnek látta az időt . . . az egész mezőgazdaság istápolását és előmozdítását működési körébe vonni.”¹ 1830-ban a Casinóban tartott gyűlésen a Magyar Gazdasági Egyesület nevet vette fel. A mezőgazdaság különböző ágazatainak problémáival — földművelési, állattenyésztési, gyümölcsstermesztési kérdésekkel — a megfelelő szakosztályok foglalkoztak.

A mezőgazdasági kiállítás csiráit az 1830-tól évente rendezett állatmutatások jelentették. Ez alkalmakkor a bemutatott nyertes

állat gazdája, társadalmi helyzetének megfelelő jutalmat kapott. A birtokos tulajdonos értékesebb tárgyat: kelyhet, díszostort kapott, a parasztgazda rendszerint pénzjutalomban részesült.

Az emlékéremmel való kitüntetés a szomszédos országok gazdasági egyesületeinél a 30-as évek végétől gyakori eljárás volt. 1837-ben a Morva-Sziléziai cs. kir. Gazdasági Társaság marhahizlalási eljárás kidolgozására hirdetett pályázatának díja arany „érdempénz”.² A bádeni gazdasági egylet a herceg javaslatára pályadíjat tűzött ki olyan munkára, mely Észak-Németország gazdasági leírásával foglalkozik. A jutalom arany és ezüst „díjemplékpénz”.³ Egy skót mezőgazdasági vonatkozású dolgozat elemzésekor említi a sajtó, hogy a skóciai gazdasági egylet réti széna javítására hirdetett pályázatán John Irwing ezüst „díjpénzt” nyert.⁴ (Az érmeek különböző megnevezése mutatja, hogy mennyire nem tartozott a magyarországi gyakorlathoz az emlékérmekkel való díjazás. A korban külföldön használatos schaumünze, denkmünze kifejezések magyar fordításán kívül nem volt szó az emlékérem megjelölésére.)

Nyilván a környező országok tapasztalatai nyomán jutottak arra az elhatározásra, hogy az elkövetkezendő időben a kitűzött pályakérdések II. és III. díja „emlékpénz”⁵ lesz. Lényegében ez az első alkalom, hogy a magyar gazdasági életben megjelenik az emlékérem. A díjazásra vonatkozó szándék egyelőre csak szándék maradt, mert a pályázat, melynek II. és III. díja az érem lett volna, valószínűleg sikertelen volt. Résztvevők hiányában ugyan újra meg újra meghirdették, végül alighanem érdemleges pályamű nem született. Az emlékéremmel való díjazás igénye azonban a köztudatban maradhatott. Az MGE hírül adta, hogy határozatot hozott: a „gyümölcsstenyészésben” kiemelkedő eredményt felmutató gazdák emlékéremmel való jutalmazására. „Zichy Miklós gróf azon örvendeztető nyilatkozással lepte meg a szakosztályt, hogy ezen érdempénzek anyaformáit — melyek az ebbeli költségek legnagyobb részét okozzák, — saját költségén fogja metszteni.”⁶

Az első éremdíjat tehát 1841-ben alapította gr. Zichy Miklós és 1842-ben osztották először.

A kiállítás — melyen a gyümölcsstermelő gazdák eredményeiket bemutathatták — 1842. XI. 8—10-ig lezajlott. A sajtóban megjelenő listából ismerjük annak a kilenc gazdának a nevét is, akik részesültek a díjérmekben. A díjazottak vidékiek lévén a díjkiosztásnál nem voltak jelen, ezért az „érdemjeleket” postán küldték el.⁷

Tehát 1842 novemberére elkészültek azok az érmeek, melyek eddigi adataink szerint elsők voltak a magyarországi díjérmek történetében. E: Ceres álló alakja, bal kezével a háta mögé mutat erdős vidékre, a jobb kezében bőségszarut tart. Előtte oszlop áll, melyhez a ma-

gyar címerpajzs van támasztva. Az oszlop mentén: BOEHM szignó. A szelvényben: MAGYAR GAZDASÁGI / EGYESÜLET. H: igen gondosan ábrázolt, alul vastagabb, felül elvékonyodó, csaknem zárt tölgyfa- és szőlőlevelekből álló koszorú, alul szalaggal összefogva. (Az apró makkokon és szőlőindákon látszik a mintázás biztonsága.) A mezőben: A / HONI / GYÜMÖLCSTENYÉSZTÉS / KÖRÉBEN / SZERZETT / ÉRDEMEK / Ezüst, 41 mm.

Az érem, mint az a monogramból kiderül, Josef Daniel Boehm műve, és a kortársak teljes elismerését elnyerte. A szakosztály „hazafias köszönetét fejezte ki... szepesi derék hazánkfiának”.⁹

Boehm valóban korának nagy éremművésze volt, s ebben az időben már a bécsi vésnöki akadémia tanára is. Érme klasszicista stílusban készült. Bár a klasszicizmus a 19. század felére már akadémikussá merevedett, Boehm azonban a gyakran ábrázolt Ceres megformálásába is változatosságot vitt. Több érmetípust készített az MGE-nek, s csaknem mindig Cerest kellett ábrázolnia, nyilván a megrendelők kívánságának megfelelően. Ceresei mégsem merevek és egyhangúak.

Boehm többször járt külföldön és tanulmányozta a nagy képzőművész mesterek munkásságát. Élményeit vázlatkönyvben örökítette meg. Néhány ezek közül a Magyar Nemzeti Galéria birtokában van. Az MNG 127/1304 leltári számú vázlatkönyvében, a 42. oldalon található rajzban a „gyümölcsstermesztési” érem előzményét találhatjuk meg. A rajz álló Madonnát ábrázol redős ruhában, ölében ruhájába csavarva tartja gyermekét. Szabadon maradt karjával hátrafelé mutat. Az alak egyetlen változtatással került az éremre, a női alak az érmen bőségszarut tart. (2. kép)

Az MGE levéltári iratai vagy megsemmisültek, vagy lappanganak, így mindössze a korabeli sajtó áll rendelkezésre az érem keletkezési körülményei vizsgálatához. Ez azonban sem a megrendelés, sem az elkészülés idejét és helyét nem közli. Boehm már 1827 óta Bécsben élt, nyilván az érem is ott készült. Verőtöve azonban nem szerepel a bécsi verde verőtögyűjteményében. Feltehetően az MGE őrizte tovább.

A Nemzeti Múzeum Éremtárában szereplő példány peremén a következő szöveg olvasható: NYERTE SCHIREL JÁNOS RIGYICZÉN 1843. Az érem története a következő: az MGE 1843-ban 12 „gyümölcsstenyészési” érem kiosztását határozta el, és pedig nemcsak azok számára, akik az évente rendezett gyümölcskiállításokon szerepelnek, hanem akik a nemesítésben és oktatásban is jó eredményeket mutatnak fel.¹⁰ Az egyesület felhívta a tagságot, hogy az ország egész területéről értesítsék a vezetőséget, kit tartanak különösen eredményes nemesítőnek és oktatónak. Az 1843-as augusztusi közgyűlésen ítélték oda az érmeiket, többek között Schirel János ri-

gyiczei (Bács megye) plébánosnak, „aki az ifjúság rendes oktatását a gyümölcs és szederfák nevelésében és nemesítésében eszközlé, és a lakosokat több ezer dugvánnyal ellátá.”¹¹

Az eddigi gyakorlatnak megfelelően a vidéken élő kitüntetetteknek az érmet valószínűleg postán küldték el. Az ezüstérem 1851-ben került a Nemzeti Múzeumba. A Pesti Napló közli a Múzeum első félévi szaporulatát, s ezek között szerepel Schirel ajándékaént „egy ezüsti díjerempézn.”¹² E típusból a Nemzeti Múzeumban egy bronz példány is van. Valószínű azonban, hogy 1848 előtt nem osztották ki, hiszen Zichy az érdemdíj alapításakor csak ezüstérmek osztását helyezte kilátásba.

Az MGE díjérmével szinte párhuzamosan jöttek létre az 1841-ben alakult Iparegyesület első kiállításának érmei. Az Iparegyesület szintén gazdaságfejlesztő elképzelések nyomán jött létre. Megszervezésében azonban egy Széchényiétől különböző gazdasági koncepció volt az irányadó. Nevezetesen Kossuthnak az az elképzelése, hogy a magyar gazdaság átszervezésében és fejlesztésében csak az ipar fejlesztésével, illetőleg annak elsődlegességét szem előtt tartva lehet eredményt elérni. Konkrét célok kitűzését szorgalmazta, ehhez azonban az adott helyzet alapos megismerésére volt szükség. Ezért vetették tervbe 1842 augusztusára egy iparkiállítás tartását, „hogy azon iparművek állapotjával ismerkedjenek meg, melyek mint rendes fogyasztási cikkek naponkint áruban vannak.”¹³ Kossuth koncepciója szerint a magyar nemzeti függetlenség alapja a nemzeti polgárság létrejötte, s ez nem képzelhető el iparpártoló gazdasági intézkedések nélkül. Köztudott, hogy éppen a magyar ipar védelmét szem előtt tartva helytelenítette az osztrák—magyar közös vámterületet. „Önismeret a haladás föltétele” — írta Kossuth, s az önvizsgálatra alkalmas kiállítás részvételi szabályzatában külön felszólította az egyesület az iparosokat, hogy ne extra és egyszeri darabokkal szerepeljenek, hanem olyan termékekkel, melyeket a „gyárnok” folyamatosan tudnak előállítani.¹⁴

A kiállítás augusztus 25-én nyílt a Redout termeiben, és szeptember 17-ig maradt nyitva. A zárás előtt néhány nappal tartották az „emlékpénzkiosztás végetti műbírálatot”.¹⁵ Az Iparegyesület 5 arany, 14 ezüst, 30 bronz érem és 31 dicsérő oklevél kiosztását tervezte.¹⁶ A jutalomosztás 1842. XII. 26-án történt.¹⁷ A kiosztásra kerülő érmek előlapján ülő női alak van bal felé fordulva. Jobb kezében bőségszaru, bal keze a magyar címerpajzson van. Háta mögött méhkaptár, szálló méhekkal körülvéve. Előtte gyárépület füstölgő kéménnyel. A szelvényben díszitmény, alatta RADNITZKY mesterjegy. Hátlapján: kalász-, szőlő-, gyümölcskoszorú szalaggal átfonva és három helyen megszakítva Horvátország, Erdély és Dalmácia címeré-

vel. Arany, ezüst és bronz, 38 mm (3. kép). Arany példány őrzési helyéről nem tudunk, egy ezüst példányt a Nemzeti Múzeum őriz, hátoldalának mezeje azonban üres; egy bronz példánnyal a Mezőgazdasági Múzeum rendelkezik, hátoldalának vésete: KÖLBER/JAKABNAK/ 1842. Egy érdekes példány van még a Nemzeti Múzeumban, amely vasból készült. Hátlapi vésete: A/ MUNKÁCSI/VASGYÁRNAK/ 1842. Ez azonban az eredetiről készített öntvény lehet, mert ekkor a Munkácsi Vasgyár aranyérmet kapott. Az 1842. évi aranyérmesek: az említett vasgyár, Kiessling, pozsonyi festékgyáros, Hoffmann, pesti selyemgyáros, a pesti stearingyár és báró Vay Miklós debreceni salétromgyára. Az 5 arany, 14 ezüst, 30 bronz, 31 dicsérő oklevél kiosztása és a 36 „méltányló megemlítés” a 213 kiállítónak¹⁸ 50%-os jutalmazását jelenti. Az érem Carl Radnitzky bécsi mester, Boehm tanítványának munkája. A verőtöveket valószínűleg az Iparegyesület nem hagyta Bécsben, mert akkor a bécsi verőtögyűjteményben szerepelne. Mivel kiállítások rendezését évente tervbe vette az egyesület, nyilván hazahozták, s az Iparegyesület más forrásaival együtt eltűnt. Megmaradt viszont az Iparegyesület pecsétje. A pecséten ugyanaz az ábrázolás van, mint az érmen, de 180 fokkal elfordítva. (A minta után véső mesternél ez gyakori.)

A díjosztás napján határozta el az Iparegyesület a következő kiállítás dátumát 1843 augusztusára. A kiállítás természetesen nem törekedhetett teljességre, mégis sikeres lehetett, mert „Nem egy iparműves éppen van, ki az iparműkiállítás következtében kapott munkát, ismertséget, s tágabb kört szorgalma kifejtésére.”¹⁹ A kiállítás anyagi fedezetének biztosítására sorsjegyeket bocsátott ki az egyesület és már ekkor felmerült egy „iparműcsarnok” felépítésének gondolata.²⁰ Ennek felépítésére azonban 1885-ig kellett várni. (1843-ban 9 aranyat, 29 ezüstöt, 41 bronzot és 47 dicsérő oklevelet osztottak ki és 33 kiállító részesült méltányló megemlítésben, a kiállítók száma 255 volt.)²¹

Az 1842-es aranyérmesek közül Vay nem kapott kitüntetést, viszont az elmúlt évi bronzérmes Kölber 1843-ban ezüstérmében részesült. (Ugyancsak ekkor kapott ezüstérmet a híres puskaműves Kirner és az óraműves Králik is.) A kitüntetettek névsora a sajtóból rendelkezésre áll, azonban éremről, helyesebben őrzési helyéről eddig nincsenek adataink. Két ezüst díjéremről ad hírt a Fejér-féle éremkereskedés katalógusa.²² Közül egy érmet, melyet Forgách Antal nevére vésnek, és egy másikat,²³ melyet Karl Rosconi nevére vésnek. Az 1843-ban osztott érmek — mint a közlésből kitűnik — megegyeztek az 1842-ben osztott érmek képével. Az 1843-as díjosztás után határozta el az Iparegyesület, hogy ezentúl nem rendeznek évente iparkiállítást, hiszen egy év alatt nem mehet végbe

alapvető változás a magyar ipar fejlődését illetően.²⁴ A legközelebbi kiállítást tehát 1846-ra tűzték ki.

Az Iparegyesület tevékenysége feltétlenül nagy hatást gyakorolt a vidéki iparosok tevékenységére, s a vidéki városokban is megkezdődtek az iparkiállítások. 1843-ban és 44-ben Nagyszébenben rendezett iparkiállításon Gelléri Mór adatai szerint aranyat és ezüstöt osztottak jutalmul, de valószínűleg nem érmet, hanem pénzt, mert a szakirodalomban nincs egyetlen utalás sem ilyen érmekre. 1844-ben Kassán volt iparkiállítás, itt azonban nem érem volt a jutalom.²⁵

Az 1846. év különösen bővelkedett kiállításokban és érmekben. A Magyar Gazdasági Egyesület még 1845-ben elhatározta, hogy pályázatot hirdet a munkaerőhiány enyhítésének módozatairól. A pályázat II. és III. díja érem lett volna.²⁶ Valószínűleg az egyesület tagsága adta volna össze az érem veretési költségeit, mert ha egyéni kezdeményezés lett volna, feltétlenül megemlítenék az alapító nevét. Az MGE érmei között szerepel egy példány, melynek előlapján Ceres áll jobb felé fordulva. Hóna alatt kéve, bal kezében sarló, jobb kezét címerpajzsra teszi. A pajzs mögött fiatal lombos fa. Ceres lábainál eke, a körirat: ORSZÁGOS MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET. A hátlapon gyümölcsökből álló koszorú és a mező üres. Az előlapi címerpajzson magyar korona szerepel, ami a korszak éremábrázolásainál nagyon ritkán fordul elő. Az 1848 előtti években az MGE nem nevezte magát országosnak. E nem éremtani szempontok alapján úgy vélem, hogy az érem nem lehet a szabadságharc előtti időből, s ennek következtében nem is valószínű, hogy a pályázat díja lehetett volna. Feltehetően a pályázat ismét nem zárult jelentős eredménnyel. Sajnos az MGE tevékenységét illetően a kutató többnyire sajtóforrásokra van utalva a levéltári anyag hiánya miatt. Kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy az érmet 1857 után készítette az Egyesület, egy már meglévő típus után. Ugyanis 1857-ben Ferenc József magyarországi látogatást tett, és az MGE alapszabályait megerősítette.²⁷ Az érem előlapi képe megegyezik az 1846-ban, Festetich Ágoston által alapított állattenyésztési érem előlapi képével. Festetich az állattenyésztési szakosztály vezetője volt, s egy Zichyéhez hasonló gesztussal vállalta, hogy az állattenyésztési díjérmek verőtövének metszését finanszírozza. Ezen a korai érmen, mint már említettük, korona nincs. Az egyesület arra törekedett, hogy a jutalmazott gazdának a kiállításokon szerzett jutalom maradandó legyen. Az eddigi 20—50 aranyas pénzjutalmak természetesen nem voltak maradandóak. Ezért választották ismét az érmet jutalmazási formaként.

Az érem verését 1846-ban határozta el az egyesület. Nyilván ez az érem nem készülhetett el a nyári állatkiállításra s Festetich bejelentette, hogy „addig is, míg az állandónak szánt éremtípus elkészül, az 1846-os évre a következő díjakat tűzik ki: a legszebb bika nyer 12 aranyat és egy ezüst emlékpénzt, a legszebb üsző 8 aranyat és egy ezüst emlékpénzt”.²⁸ (Nyilvánvalóan a lótenyésztők is hasonló jellegű érmekeket kaphattak, mert a sajtó beszámol az 1846. VI. 6-án lezajlott díjkiosztásról és részletesen leírja a díjermeket.²⁹) Ezeknek az érmekeknek a képével megegyezik a Nemzeti Múzeum ezüstérmének előlapi képe. E: kétszeres' vastag sima szegély, vastag, árnyalt véséssel körben: **MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET**, a mezőben girlandos díszítmény van, alatta két sorban: **ÁLLATMUTATÁS/ 1846**. H: szintén vastag véséssel: **A LEGJELESB/ BIKA/ KITÜNTETÉSE-RE/ ELSŐ/ DÍJ**. Ezüst, 68 mm, 7,2 mm vastag, fülezett. (A lótenyésztési érmekek átadásakor említik, hogy az érmekeket „vereskék zsinóron függve” adták át. Ezért lehettek fülezettek az érmekek.)

A híradásból levonható az a következtetés, hogy 1846-ban egyfajta éremtípussal jutalmazták az állattenyésztőket és valószínű, hogy ezeknek az ideiglenesnek szánt érmekeket is Festetich költségére készítette az egyesület. Éppen ezért azt is feltételezzük, hogy ebből az éremtípusból csak négy példány készült el: az a két marhatenyésztőnek szánt darab, amelyet az alapításról szóló hírben jelzett a sajtó, és az a kettő, melyet leírt a Magyar Gazda a lótenyésztők jutalmazásakor.

Feltesszük, hogy az érmekeket egyszerre és Magyarországon készítette egy ezüstműves mester, aki nem lehetett túl járatos az éremkészítésben. Erre vall, hogy az érmekek egyöntetűen csak vésett betűket ábrázolnak, s a Nemzeti Múzeum példányának füle kissé elcsúszott és ha felfüggesztjük, a szövegsorok nem vízszintesen állnak. Tudjuk, hogy az egyesületnek februártól júniusig rendelkezésére álló idő alatt nem készült volna el az érem, ha Bécsben készítetteti. (Sem Körmöcbánya, sem Nagybánya nem volt emlékéremverésre felkészülve.) Feltehetően ekkor már meg is rendelte az egyesület az állandónak szánt éremtípust, mert 1847-ben már azt osztották jutalmul. A Nemzeti Múzeumban levő ezüstérem előlapján Ceres áll jobb felé fordulva, hóna alatt kéve, lábainál eke, kezében sarló. Mellette magyar címerpajzs (korona nélkül), körirata: **MAGYAR ORSZÁG GAZDASÁGI EGYESÜLETE**. Alig van tehát eltérés a már említett Országos Gazdasági Egyesület feliratú érem között. H: fekvő és álló háziállatok: marha, ló, juh stb., a szelvényben: **A TENYÉSZTÉSI/ ÉRDEMNEK**. A szelvény bal oldalán **I. D. BOEHM** mesterjegye. Ezüst, 42 mm (4. kép). A peremirat teljesen bizonyossá teszi, hogy a Festetich alapította éremmel azonos: **HAVAS JÓSEF**-

NEK MINKA NEVŰ TEHENEÉERT 1847. (Ugyanennek az éremnek bronz változata is van, de nem valószínű, hogy a szabadságharc előtt osztották volna, az alapítás kizárólag ezüstéremről szól.)

Mint említettem, az érem a koronát kivéve megegyezik az Országos Magyar Gazdasági Egyesület köriratú éremmel, s mind a kettő megegyezik a Magyar Gazdasági Egyesület pecsétjével. Dualizmus előtti gazdasági egyesületi okmányokat nem volt módunk tanulmányozni. A dualizmus korában azonban a FIK-hez intézett leveleken olykor lehet látni az OMGE pecsétjét, s ezeknek a képe pontosan megegyezik az előbbi két érem képével (180 fokkal elfordítva). Tekintettel arra, hogy az MGE 1830 óta működik, nyilvánvalóan megalakulásától használt pecsétet. Az MGE 1857-es alapszabálya kis és nagy pecsét használatát említi, mégpedig azzal a megfogalmazással: „Ceres áll gazdasági jelvényekkel”.³⁰ Márpedig az 1857-es alapszabály nem tér el a szabadságharc előtti alapszabálytól, hiszen éppen a meglévőt erősíti meg Ferenc József. Nyilván a pecsét sem változott meg. Közvetett bizonyítékként említjük meg a dualizmus kori gazdasági egyesületek éremveretési gyakorlatát, amikor megyei gazdasági egyletek a pecsétjeik mintájára verették díjérmeiket. Mivel pedig az OMGE pecsétje a század végén is Cerest ábrázolta a gazdasági jelvényekkel, sőt az OMGE kiállításaira Gerlivel új verőtövet készítettett kiállítási jutalomérmekhez, amelyek megegyeznek a lótenyésztési érem előlapjával. Nyilvánvaló, hogy az 1847-es érem is pecsét nyomán, mégpedig az MGE nagypecsétjének nyomán készült.

Az 1842 és 48 közötti időszak a megyei gazdasági egyesületek szervezésének kora. 1837-ben a Szatmár megyei, 1840-ben a Vas megyei, 1843-ban a Pest megyei, 1844-ben az erdélyi, 1845-ben a medgyesi, 1846-ban a Baranya megyei fiókegyletek jöttek létre. Az egyletek gazdasági, de ugyanakkor politikai szervezetek is voltak: „... magyarosítani, s egyesíteni, — im ez vala mindig szemünk előtt, mert ez, vagy semmi más fogja emelni, s képes csak emelni . . . Honunk állapotját . . . egy magyar Nemzethez illő, s méltó magaslatra.” — írja Széchenyi.³¹

Az MGE-nek tehát feltétlenül mozgósító hatása volt, és tapasztalatait átvették a vidéki gazdasági egyletek. Vidéken is megindult a kiállítások rendezése és egyes helyeken érdmédíjak osztását határozták el. Baranya megyei gazdasági egylet írt az MGE-nek, hogy gyümölcskiállításuk díjazására küldjenek azokból az érmekből, melyeket a szakosztály a kiváló nemesítőknél szokott osztani.³² A Pestmegyei Gazdasági Fiókegylet pedig hírül adja, hogy 1846-ban kiállítás rendezését vette tervbe, és Patay alelnök egy „emlékpénznyomóműszert” ajándékozott az egyesületnek, s az azzal készült első hat példányt be is mutatja.³³ Valószínűleg, hogy ebből a típusból csak ezt a hat

példányt készítettek el. A gépet itthon használni nem tudták hozzáértő szakember hiánya miatt, s a gépet a bécsi verdében helyezték letétbe. A hat emlékérmet az egyesület pénztárosának adták át megőrzésre. Feltehetően a kiállítás sem jött létre, mert a Pestmegyei Gazdasági Fiók Egylet állandóan nehézségekkel küzdött és a feloszlás gondolatáig is eljutott a tagság. A hat éremből egy a Nemzeti Múzeumban van.

E: Ceres ül bal felé fordulva, bal keze Pest megye címerpajzsán van, jobb kezét előre nyújtva tartja és egy sarlót fog. Körirat: PESTMEGYEI GAZDASÁGI FIOKEGYESÜLET, a szelvényben: I. D. BOEHM F. monogram. H: Különböző gyümölcsökből álló koszorú, középen üres mező. Ezüst, 42 mm. (Ez is Boehm mester munkája, a verőtövet 1850. számon őrzi a bécsi verde.) A korszak egyik legszebb, legharmonikusabb érme, s éveken keresztül meghatározta a díjermék képét.

Ugyancsak 1846-ban zajlott az Iparegyesület III. iparkiállítására. Az Iparegyesületnek ebben az évben új kiállítóhelyiségről kellett gondoskodnia, ugyanis a Redout bérletéért 2000 Ft-ot kért tulajdonosa. Az egyesület tárgyalást kezdett az újonnan felépült Nemzeti Múzeum igazgatójával, Kubinyival, majd a nádorhoz mentek s kérték, járuljon hozzá, hogy a múzeumban tartsák a kiállítást.³⁴ Megnyitását augusztus 1-re tervezték, mivel azonban a nádor kilátásba helyezte látogatását, ezért a nádornak alkalmasabb augusztus 11-ét választották.³⁵

Az Iparegyesület ebben az évben már kétféle érmet osztott. Vették az 1842-től adományozott érmeiket és egy kisebb átmérőjű, de képileg a nagyobbal azonos új típust is. E: A Radnitzky-féle éremről ismeretes ülő női alak a méhkassal és gyárápülettel, H. KARL monogram. H: szintén gyümölcsökből álló koszorú Horvátország, Erdély és Dalmácia címereivel megszakítva. Verték aranyból, ezüsből, bronzból, átmérője: 35,5 mm. Az érem mestere Heinrich Karl, aki ez idő tájt Körmöcbányán működött. Az egyesület már 1845-ben kapcsolatot keresett a körmöci verdével, s így készítette el a vésnök az érmet.³⁶

Érdemes megemlíteni, hogy 1846-ban nagy aranyat (a Radnitzky-féle típust) 21, kis aranyat (a H. Karl típust) 28, nagy ezüstöt 25, kis ezüstöt 45, bronzot 56 kiállító kapott.³⁷ (Dicsérő oklevélben 81, méltányoló megemlékezésben 17 kiállító részesült.³⁸) Jutalmazott 273, a kiállítók száma 516 volt. Kiállítási nagy aranyat kapott többek között az 1843-ban ezüsttel díjazott Kölber kocsigyár. (Érmet a Nemzeti Múzeum őrzi.) Ebben az évben kapott kis aranyat Vidats István.

Feltétlenül összefüggést kell keresni az 1846-os győri ipari kiállítás és a pesti kiállítás ún. „kis” díjai között. Elsősorban mindkettőt H. Karl készítette. Mindegyiken ülő női alak, méhkas és gyárépület van, a különbség mindössze annyi, hogy a győrin természetesen Győr város címere van a nemtő oldalánál. Körirata: A GYŐRI IPARMŰKIÁLLÍTÁS EMLÉKEÜL, a szelvényben KARL H. M. Hátlapja némileg különbözik a pestitől, mert sima csérfakoszorú van rajta. Átmérője ennek is 35 mm. (2 aranyat, 11 ezüstöt és 10 bronzot osztottak ki.)³⁹ A győri kiállítás időben megelőzte a pestit, VI. 1—12-ig tartott. Az iparkiállítást és az éremmel való jutalmazást nyilván az Iparegyesület tapasztalatai nyomán határozta el a győri egyesület. Bécs közelebb lett volna, ha vésnököt keresnek érmeik készítésére, sőt a pesti Iparegyesületnek nyilván voltak kapcsolatai Radnitzkyval. Amikor az Iparegyesület a „kis” érmeik vésetését elhatározta, és nem Radnitzkyt kérte fel ismét, ennek valószínűleg anyagi okai voltak. Az Iparegyesület már 1845-ben megkezdte a tárgyalást a pesti érem megrendeléséről, és H. Karlnak ragaszkodni kellett a Radnitzky-féle megoldáshoz. Valószínű, hogy a győri egyesület először a pesti Iparegyesületnél tájékozódott éremverési ügyben és így kerültek ők is kapcsolatba a Körmöcön dolgozó H. Karllal. Feltételezzük, hogy vagy egyszerre, vagy nagyon rövid idő elteltével egymás után készítette Karl az érmeiket. (A pesti kiállítás ugyan később volt két hónappal, de az érmeik soha nem készültek el a zárás napjára, több hónappal később került sor mindig az érmeik kiosztására.) Valószínű, hogy éppen mivel Karlnak a Radnitzky-érme mintájára kellett a pesti „kis” érmet készíteni, ezt a kis érmet vehette alapul a győri érem elkészítéséhez is.

Még egy éremtípus keletkezését kell megemlíteni, a soproni 1847-es iparkiállítás érmét (5. kép). E: nemtő és Asklepios áll egymással szemben, közöttük Sopron címere. Hátlapon: diszszegély és körirat: SOPRONYI IPARMŰ ÉS TERMESZTVÉNY KIÁLLÍTÁSI JUTALOM, középen üres mező. Ezüst, bronz, 41 mm. Az érem előlapja azonos az 1847-ben tartott Orvosok és Természetvizsgáló vándorgyűlésére készített éremével. A soproni kiállítás szervezői nyilvánvalóan ismerték az orvosgyűlésre készített érmet és mindössze egy hátlapot vésettek kiállítási érmükhöz. Ezt bizonyítja, hogy a díjérem előlapján a nemtő és Asklepios változatlanul szerepel. Ezt az érmet is Boehm mester készítette, és a bécsi verde verőgyűjteményében szerepel.⁴⁰

Az 1842. és 48. közötti időszak a nagy kezdeményezést jelentette a gazdasági egyesületek működésében. Ami a díjérméket illeti, Boehm működése volt a meghatározó nemcsak egyéni képességei, hanem a

bécsi Vésnökkepző Akadémiában betöltött szerepe révén is. Stílusa és formavilága évtizedekre meghatározta a magyar díjermek stílusát, és csak a század végén a francia iskolát követő Beck Ö. Fülöp működése hoz majd változást.

JEGYZETEK:

1. Gazdasági Egyesületek Monográfiái, Budapest, 1896. 13. old.
2. Gazdasági Tudósítások, 1837/II. füzet, 129. old. (továbbiakban: Gazd. T.).
3. Gazd. T. 1837/IV. f. 92. old.
4. Gazd. T. 1839/I. f. 92. old.
5. Gazd. T. 1841/I. f. 1257. old.
6. Magyar Gazda, 1842. III. 20. (továbbiakban: M. G.).
7. M. G. 1842. XI. 13. 1443. old.
8. *Lajos Huszár—Béla Procopius: Plaketten kunst in Ungarn*, Budapest, 1932. 319. sz. *Gohl Ödön: Budapest újabb emlékérméi*, Budapest, 1905. 242/a.
9. M. G. 1842. XI. 20. 1489. old.
10. Pesti Hírlap, 1843. VII. 23. (továbbiakban: P. H.).
11. M. G. 1843. XI. 12.
12. Pesti Napló, 1851. VII. 28. (továbbiakban: P. N.).
13. *Kossuth Lajos: Jelentés az első Ipar-Műkiállítás eredményeiről*, Pest, 1843. 1. old.
14. P. H. 1842. VI. 9.
15. P. H. 1842. IX. 15.
16. P. H. 1842. IX. 25.
17. P. H. 1843. II. 26.
18. *Gelléri Mór: A kiállítások története, fejlődése és jövőbeni alakulása*, Budapest, 1885. 85. old.
19. P. H. 1843. II. 19.
20. Kossuth Iratai, Országos Levéltár R. 102. H. 2. (továbbiakban: OL).
21. P. H. 1843. X. 22.
22. Fejér éremkereskedés katalógusa 1903/II—1656. sz.
23. 1907/VIII—5833. sz.
24. Kossuth Iratai, OL. R. 102. H. 1.
25. *Gelléri M. i. m.* 128. old.
26. M. G. 1845. VII. 12.
27. P. N. 1857. IX. 10.
28. M. G. 1846. II. 22.
29. M. G. 1846. VI. 11.
30. OL. Földművelés- Ipar és Kereskedelemügyi Minisztériumi Iratok, 1923—46—80952.
31. *Idézi Szekfü Gyula: A mai Széchenyi*, Budapest, 1935., 198. old.
32. M. G. 1846. V. 7.
33. M. G. 1846. IV. 23.
34. Kossuth Iratai, OL. R. 102. H. 6.
35. P. H. 1846. VII. 28.
36. *Huszár Lajos: Heinrich Karl medailleur*, Acta Historiae Artium, Budapest, 1957., 3—4. sz. 357. old.

37. *Gelléri Mór* id. m. 129. old.
38. P. H. 1846. X. 16.
39. *Gelléri Mór* id. m. 129. old.
40. Katalog der Münzen- und Medaillen-Stempel-Sammlung de K. K. Haupt-Münzamt. Wien, 1902., 609. old. 1851. sz.

Ausstellungsprämiemedailen zwischen 1842 und 1848

Die Entstehung der ungarischen wirtschaftlichen Prämiemedailen fällt in dem Reformzeitalter mit der Entstehung und mit den ersten Ausstellungen des Ungarischen Wirtschaftsvereins zusammen. Dadurch kam nach dem Muster der Wirtschaftsvereine der umliegenden Länder auch in unserem Land eine neue Form der Prämien zustande, da statt der Geldbelohnungen von nun an Preismedailen zur bleibenden Erinnerung der belohnten Landwirten dienten.

Die ersten Prämiemedailen waren persönliche Gründungen der Leiter des Ungarischen Wirtschaftsvereins Graf Miklós Zichy und Graf Ágoston Festetics in den Jahren zwischen 1842 und 1848. Der Gewerbeverein sicherte schon im Budget seiner ersten Ausstellung im Jahre 1842 die nötige Summe zur Herstellung der Prämiemedailen. Die Stecher dieser frühen Münzen waren der in Ungarn geborene und in Wien lebende Josef Daniel Boehm und sein Schüler Karl Radnitzky. Erst der Medailleur der 1846er III. Gewerbeausstellung war ein Ungar, der damals in Körmöcbánya tätige Heinrich Karl.

Nach dem Usus des Ungarischen Wirtschaftsvereins und des Gewerbevereins verbreitete sich die Belohnung mit Gedenkmünzen auch auf dem Lande, und obwohl die Geldprämie aus den Belohnungsarten nicht verschwand, wurde die Medaille zur in weiteren Kreisen verbreiteten und häufiger gebrauchten Belohnungsart.

Cennerné Wilhelmb Gizella:

Tompa Mihály arcképei

Tompa Mihály, a népi-nemzeti költői irány nagy triászának harmadik tagja, életét a fővárostól távol, csendes gömöri falvak papjaként töltötte. Hírneve nem is nyilvánulhatott meg olyan sokrétűen, mint a fiatalon üstökösi pályát befutott Petőfié, vagy az Akadémia főtítkári székéig emelkedő Arany Jánosé. Arcképeinek sora is ezt a szerény visszavonultságot tükrözi, néhány színvonalas grafikai alkotás folyóiratillusztrációként megjelent másolata alkotja többségüket. Az egykorú források élete végén többször megemlékeznek rendkívüli fizikai erejének tragikus hanyatlásáról,¹ de arcformájáról, haja és szeme színéről, bajusz- és szakállviseletének változásairól nincs adatunk. A róla készült arcmásokról tett megjegyzései azonban fennmaradtak s így megtudjuk, hogy melyik beállítást érezte egyéniségéhez közelinek, mit kifogásolt a lapok művészi felfogásában. Bár, mint a továbbiakban látni fogjuk, néhány portréjával részlegesen meg volt elégedve, élete végén mégis annak a véleményének adott kifejezést: „Nem bírtak türethően egyszer sem levenni”.² Fényképei pedig már csak teljes testi lehanyatlását mutathatták be.

Tompa Mihály legkorábbi arcképe 1847-ben keletkezett. Ez az év költői sikereinek kezdő, felfelé ívelő állomása, költeményeinek első, gyűjteményes kiadásával és a Kisfaludy Társaság megtisztelő tagságával. *Barabás Miklós* örökítette meg kőrajzában az ifjú poétát, a Vahot Imre szerkesztette „Pesti Divatlap” olvasói számára. Kétharmad álló alakban, elől összefont kezekkel mutatja be a nyílt tekintetű, szabályos arcú, körszakállas fiatal lelkészt.³ A művész finom részleteknél szívesen elidőző stílusa jól illik ábrázoltja csendes, mély érzelmi világú, befelé forduló egyéniségéhez. Tompa véleménye szerint az arc jó, de kifogásolta a kezeket a nézőhöz aránytalan közel-

ségbe hozó mozdulatot s később, az önkényuralom éveiben a németes divatú ruhát.⁴ (6. kép)

Vahot Imre 1855-ben a „Nagyvilág Képekben” c. folyóiratában fametszetű illusztrációt közölt a Barabás-portré mellkép kivágatának másolatából.⁵ A finom részletek reprodukálására is alkalmas kőrajztechnika átültetése a fametszet durvább, sommásabb kezelést kívánó művészi nyelvére nem lehetett szerencsés. Tompa Pálóczy Ábrahám barátjának írott levelében úgy jellemzi ezt az arcképet, hogy az csak „kis fiúk ijesztésére” való.⁶

Természetesen másképp vélekedett arról a kőrajzról, melyet szintén *Barabás* rajzolt a Nagy Ignác szerkesztette „Hölgyfutár” arcképalbuma számára. 1855 márciusában, pesti tartózkodása alatt ült újból a művésznek, aki a magyar irodalom és színjátszás kiválóságairól készülő tizenkét, egyenként négy mellképet tartalmazó sorozaton dolgozott. A természet után felvázolt s később önálló lapként is napvilágot látott arckép a korábbival összevetve, tekintetében, az orr és az ajkak rajzában nem változott. A portré összbonyomása azonban férfiasabb, tekintélyesebb megjelenése mellett tükrözi a költő lelkének a szabadságharc vesztén átérzett gyötrelmeit, az önkényuralom alatt elszenvedett zaklatások nyomait, családi bánatát s talán az egészségét fenyegető kór első jeleit is.⁷ (7. kép). Maga Tompa úgy nyilatkozott Fördös Lajosnak írott levelében, hogy ezt tartja leghűbb arcképének.⁸ 1868-ban, halála évében pedig azzal a kéréssel fordult Szász Károlyhoz, hogy felesége részére próbáljon legalább egy példányt szerezni belőle.⁹

A Fördös Lajosnak küldött, fent említett kritika egy másik, ugyancsak *Barabás* kezétől származó s ugyanebben az évben megjelent litográfia-portréval is kapcsolatos. A „Különféle viszonyokra vonatkozó papi dolgozatok” c. kiadvány költőnk egyházi beszédeiből is közöl néhányat, s a kötetet mellékletként arcképével díszítette. Tompa azzal a kéréssel fordult Fördöshöz, a szerkesztőhöz, hogy korábbi portréja alapján készítsen a művész újabb kőrajzot, ne kelljen neki ezért ismét a fővárosba utaznia. *Barabás* dagerrotípia vagy fénykép után is készített arcmásokat — írja a költő — s ezzel érdekes adalékot szolgáltat a múlt század portretistájának munkamódszerére, akit számtalan helyről kerestek fel megrendelésekkel. Tompának újabb arcmásával kapcsolatban az a kívánsága, hogy a festő változtassa komolyabbra ruházatát, mellőzze a letürt inggallért és a repülő nyakravalót, mert az prédikációk alatt igen „nyalka” lenne.¹⁰ Midőn az év novemberében a könyv és a kép elhagyta a sajtót, a költő külön köszönetét fejezte ki a kőrajz jeles kiállításáért.¹¹ A kívánsága szerint egyszerű, sötét ruhát viselő mellkép véleményé-

nyünk szerint inkább a művész kitűnő kőrajztechnikája, mint emberábrázolásának mélysége tekintetében érdemel figyelmet.¹²

A „Hölgyfutár” arcképalbumában megjelent portré fametszetű változata található a Ferenczy Jakab—Danielik János szerkesztésében megjelent „Magyar írók arcképei és Életrajzai c. gyűjteményében.”¹³ Az 1855-ös arctípus alapján készült az 1858-as kiadású gyűjteményes kötet címlapjával szemben elhelyezett tetszetős lány felületű részlettechnikával kivitelezett metszet, *Josef Armann* bécsi mester műve,¹⁴ mely 1863-ban a Zilahy Károly összeállításában irodalmi nagyjainkról megjelent „Magyar koszorúsok albuma” illusztrációi között is helyet kapott. Sajnos, a metsző finom, részletekbe vesző kivitelezése *Barabás* rajzáról éppen a jellemző férfiasabb, erőteljesebb vonásait törölte le, ezért is írta Tompa 1868 januárjában Szász Károlynak, hogy acélmetszetű képmása „bírálaton alóli”.¹⁵

1868-ban, élete utolsó évében ismét sokasodnak képmásai. A „Vasárnapi Újság” a dualizmus korának kulturális és társadalmi életét sokoldalúan tükröző folyóirat, az év első számának címlapján az 50. életévét betöltött költő arcmását hozta Szász Károly cikke kíséretében. A fametszethez *Schrecker Ignác* fényképét vették mintául, melyen már erősen látszanak az egyre inkább előrehaladó betegség romboló jegyei.¹⁶ A fotóból a grafikai technikára való transzponálást nem kisebb művész, mint *Székely Bertalan* végezte, Szász Károly Tompához írott levele szerint.¹⁷ A „Vasárnapi Újság”-ban megjelent portréhoz hasonló a „Hazánk s a Külföld” márciusi illusztrációja.¹⁸

Közben azonban maga a költő is próbálja, hogy vonásait az utókor számára saját ízlése szerint megörökíttesse. Már januárban arról ír Szász Károlynak, hogy a *Vahot Imre* kiadásában megjelent első *Barabás*-portréját miként kellene megváltoztatni, hogy barátainak megfelelő ajándék lehessen. Miután egyelőre nincs birtokában a lap, csak óhajként közölheti, hogy a kéztartást s a ruházatot kellene megmásítani, az ing gallérját ki kellene hajtani a kabátra, hogy az arcot jobban kiemeljék. Kívánságai záradékaként megjegyzi, nem tudja mennyibe kerülhet az újrarajzoltatás.¹⁹ Néhány nappal később, január 24-én már úgy utasításait Szász Károlynak, hogy hivatkozik a képmás elküldésére.²⁰ Februárban aprólékosan részletezi a kívánt ruházatot: Magyar kabátban, kihajtott nyakkendővel, de nem nagyon, csak szerényen hajtva ki, de a kabáton valami igen nagy gombok ne legyenek és a nyakkendő nem valami csipkés, nyalka nagy kell — hogy a mell fehérségét ne takarja.²¹ Egy másik levelében inkább a teljesebb alak, mint a mellék mellett nyilatkozik.²² Annak ellenére, hogy képmását saját kezdeményezésére készítette és az ügyben eljáró barátját részletekbe menő utasításokkal látta el, levelezésük során a kőrajzoló nevével nem találkozunk. A

Tompától megadott, eleven leírás alapján kell tehát a portré azonosítását elvégeznünk. Éppen a költő aprólékos megjegyzései segítenek feladatunk megoldásában. *Haske Ferenc* litográfiája a keresett mű, amely arcvonásaiban híven követi Barabás alkotását s jó érzékkel, sikeresen hajtotta végre az ábrázoltnak a ruházat megváltoztatására irányuló kívánságait, talán csak a kezek beállításán érződik, hogy alkotójuk inkább reprodukáló kőrajzoló, mint önálló művész.²³ (8. kép).

A költő a példányok elkészülte után nagy igyekezettel látott neki a portrék szétküldésének. Egyes lapok Szász Károlynál maradtak Pesten, ő intézte a továbbjuttatást Tompa utasításai szerint. Ez után a költőnél sok esetben bizonytalanságra vezetett s újra meg újra kérdezte, hogy név szerint kiket említett és esetleg kikről feledkezhetett meg.²⁴ Tanúi lehetünk az ereje fogytát érző Tompa heroikus küzdelmének, amellyel megakadályozni igyekezett emlékezete elhalványulását. A politika, irodalom és sajtó világának minden jelese szerepel a megajándékozottak között, s milyen büszke és boldog, amikor Eötvös József méltató szavakkal köszöni meg a rendkívüli küldeményt,²⁵ milyen körültekintéssel fogalmazza meg válaszáat.²⁶

Örömebe azonban disszonáns hang vegyül, a fiatalos arckép és a jelen szenvedéseit alig tűrő, beteg, elerőtlenedett test különbségének kínzó felismerésére. Ezért készített újabb kőrajz arcképét, amint ezt Doleschall Gábor orvos barátjának írt levelében említi,²⁷ az 1855-ös Barabás-portré után. A *Rohn Alajos* és *Grund Vilmos* könyvműjében sajtó alá került lap ugyancsak kétharmad álló alakot mutat, mint a korábbi Barabás- és a Haske-féle képmás.²⁸ (9. kép) Öltözetét ennek is magyarosra változtatta a kőrajzoló s mozdulatai természetesebben, fesztelenebbül találtak, mint Haske Ferenc művén. Arcvonásai viszont elnagyoltabbak, mint előképéé, kidolgozás és finomság tekintetében nem léphetnek nyomába. A költő mégis úgy emlékezik meg a kettő közötti különbségről Szász Károlyhoz írott soraiban, hogy a Rohn és Grund-féle portré Tompa Mihály, míg Haske művei csak Miskák voltak!²⁹ Ezt a mondatot azonban csak az elmúlt ifjúság feletti elkeseredés sugallhatta, hiszen költőnk fogékonyságát a színvonalas művészi alkotások iránt már korábban is megfigyelhettük. Később, ugyancsak Szász Károlyhoz intézett levelében így nyilatkozik: Ez én vagyok a komoly Tompa, (ti. a Rohn- és Grund-féle) az valami legényember.³⁰ Az szebb, ez jobb külső kiállítására nézve. Elismeri tehát a nagyobb mesterségbeli tudást, a finomabb technikát, mint szebbet s a jobb alatt a jelen állapotához közelebb állót érti.

Ezzel a kettős portrénkészítéssel le is zárult Tompa életében kezelt arcképeinek sora. Összes költeményeinek 1886-os kiadása előtt

Simonyi Antal ugyancsak élete végén felvett képmásának nyomatváltozata látható. Szülővárosának kegyeletes légkörében fogant az az ugyancsak 1886-ban keletkezett festmény, *Benkó János* műve, mely a rimaszombati múzeumban van.³¹ A festő az 1857-es Barabás—Axmann-féle acélmetszetet vette mintául gyűjteményes költeményei mellől, félalakká kiegészítve, kezében verskötetel. Az „Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben” c. díszmű 1893-ban megjelent magyar irodalomtörténetet tárgyaló fejezetét a Schrecker-féle fénykép fametszetű változata díszíti, melyet *Roskovics Ignác* jellemző rajza nyomán készítettek.³²

Tompa halála utáni arcképei azonban már nem annyira a mozgékony grafikai technika termékeként jelentkeznek, hanem monumentális szobrászati alkotásokban őrzik emlékét. 1888-ban állították fel Feketehegy-fürdőn azt a mellszobrot, mely a költő 1866-os ott-tartózkodását volt hivatva megörökíteni. Már 1868-ban sziklacsoportozattal figyelmzették az újonnan jött fürdővendégeket, hogy Tompa utójára itt keresett bajára enyhülést. Halálának 20 éves fordulójára készült fehérmárvány mellszobrát *Faragó József*, az idő tájt Löcsén dolgozó s egykor *Ferenczy Istvánnál* tanult szobrászművész mintázta.³³

A millennium évében országszerte mozgalommá vált történelmi nagyságaink kultusza. Ennek a mozgalomnak lendítő erejét használta fel a sárospataki kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulata korábbi kezdeményezésének megvalósítására. A tanuló ifjúságnak ez az egyesülete egyenes utóda annak a Szépműegyletnek, melyben Tompa pataki diák korában irodalmi pályáját kezdte. A főiskola büszkén emlékezett régi növendékére, a fiatalkori arcvonásait megőrző mellszobrát kertjében állíttatta fel, az ifjúság említett kezdeményezésére.³⁴ A gömöri származású kivitelező művész *Holló Barnabás* akadémikus stílusa finoman megmunkált képmást alkotott, de éppen a mellszobor korlátozott lehetőségeinél nem érvényesíthette monumentális műveinek előnyös vonásait.

A sárospataki emlékmű adta *Holló Barnabás* nagyszabású rimaszombati szobrának gondolatát is, melyet a Patakon tanuló gömöri diákok kezdeményeztek.³⁵ (10. kép) 1902-ben már állt az egész alakos képmás, a daliás termetű, elmélyedő s a természettel összeforrott költő máig is megmaradt szobra, melynek méltó keretet ad a város parkjának színpompás környezete, szemlélődésre hívó hangulata.

Szülőföldje és tanulóéveinek városa már a századfordulón lerótták kegyeletüket a nagy költő emléke iránt. A főváros bizony sokáig késlekedett, hogy szoborral áldozzon neki, ennek okát éppen elvonultságában, az irodalmi mozgalmaktól való távolmaradásában kereshetjük, mert ez borított fátylat méltánytalanul későbbi hírnevére.

Emlékét csak 1940-ben leplezték le a Margitszigeten, nem messze Arany tölgyeitől, melyet Pásztor János, századunk első felének jelentős szobrászművésze alkotott.³⁶

JEGYZETEK:

1. Például Szász Károly cikkében a Vasárnapi Újság 1868. évf. 1. számában.
2. Tompa Mihály Szász Károlynak. Hanva, 1868. jan. 20. *Tompa Mihály* levelezése II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *Bisztray Gyula*. Bp. 1964. 275. old. 1069. sz.
3. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok. 4403. ltsz. — Megjelent a „Pesti Divatlap” 1847. évf. 27. számának mellékleteként. — *Szabó József*: Tompa Mihály, a költő pap. Bp. 1901. 101. old. — *Gerszi Teréz*: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. 128. old. 358. sz.
4. Tompa Mihály Szász Károlynak. Hanva, 1868. jan. 30. *Tompa Mihály* levelezése II. 283. old. 1090. sz.
5. „Nagyvilág Képekben” 1855. évf. 69. old.
6. Tompa Mihály Pálóczy Ábrahámnak. Hanva, 1855. ápr. 20. *Tompa Mihály* levelezése I. Bp. 1964. 230—31. old. 279. sz.
7. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok 4426. ltsz. (négyes kép). Megjelent „Arckép-Album.” Műmelléklet a Hölgfutárhoz I. Pest, 1855. c. mű 12—13. old. között. — *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái XIV. Bp. 1914. 295. h. — *Gerszi Teréz*: i. m. 129. old. 418. sz.
8. Tompa Mihály Fördös Lajosnak. Hanva, 1855. aug. 15. *Tompa Mihály* levelezése I. 243. old. 302. sz.
9. Tompa Mihály Szász Károlynak. Hanva, 1868. jan. 7. *Tompa Mihály* levelezése II. 256. old. 1041. sz.
10. Lásd a 8. jegyzetet!
11. Tompa Mihály Szilády Károlynak. Hanva, 1855. nov. 26. *Tompa Mihály* levelezése I. 253. old. 321. sz.
12. Magyar Nemzeti Múzeum—Magyar Történelmi Képcsarnok 4429. ltsz. Megjelent a „Papi dolgozatok” Kecskemét, 1855. c. mű főcímlapja előtt. — *Szinnyei József*: i. m. 295. h. — *Gerszi Teréz*: i. m. 128. old. 359. sz.
13. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok. 7282. ltsz.
14. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok. 4430. ltsz. Megjelent „Tompa Mihály versei”. Pest, 1858. c. mű főcímlapja előtt. — *Szinnyei József*: i. m. 293., 295. h. — *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 72. old. 28. sz.
15. Tompa Mihály Szász Károlynak. Hanva, 1868. jan. 20. *Tompa Mihály* levelezése II. 275. old. 1069. sz.
16. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Képek.
17. Szász Károly Tompa Mihálynak. Pest, 1868. jan. 23. *Tompa Mihály* levelezése II. 277. old. 1077. sz.
18. „Hazánk s a Külföld” 1868. évf. III. 26-i 13. sz.
19. Lásd a 2. jegyzetet!

20. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. jan. 24. *Tompa Mihály* levelezése II. 178—79. old. 1080. sz.
21. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. febr. eleje. *Tompa Mihály* levelezése II. 285. old. 1095. sz.
22. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. febr. 3. *Tompa Mihály* levelezése II. 287. old. 1099. sz.
23. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok. 4297. ltsz. — *Gerszi Teréz*: i. m. 150. old. 8. sz.
24. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. febr. 27. *Tompa Mihály* levelezése II. 304. old. 1133. sz.
25. Báró Eötvös József Tompa Mihálynak, Budapest, 1868. február 28. előtt. *Tompa Mihály* levelezése II. 303—304. old. 1132. sz.
26. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. febr. 27. *Tompa Mihály* levelezése II. 304. old. 1133. sz. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. febr. 28. *Tompa Mihály* levelezése II. 305—306. old. 1136. sz.
27. Tompa Mihály Doleschall Gábornak, Hanva, 1868. ápr. 8. után. *Tompa Mihály* levelezése II. 342. old. 1209. sz.
28. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok. 4428. ltsz. — *Gerszi Teréz*: i. m. 196. old. 72. sz.
29. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. március végén, II. levél. *Tompa Mihály* levelezése II. 336. old. 1196. sz.
30. Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1868. ápr. 10—12. között *Tompa Mihály* levelezése II. 343. old. 1212. sz.
31. Rimavská-Sobota, Gemerské Múzeum kiállításán.
32. Megjelent az „Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben IX”. Bp. 1893. c. mű 313. lapján, Morelli Gusztáv fametszetében. — Roskovics Ignác rajza a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában 10566 ltsz. alatt.
33. Vasárnapi Újság, 1889. évf. VIII. 25-i 34. sz. „Tompa Mihály szobra Feketehegyen”.
34. Vö. S. Szabó József: Tompa Mihály, a költő pap. Bp. 1901.
35. *Tompa Mihály* levelezése II. 599—600. old.
36. Művészeti Lexikon. Főszerkesztők: Zádor Anna és Genthon István III. Bp. 1967. 713. old.

Die Bildnisse des Dichters Mihály Tompa

Mihály Tompa, elegisch-lyrischer Dichter im Poetendreigestirn des Reform-Zeitalters, führte als calvinischer Pfarrer auf dem Lande ein zurückgezogenes Leben. In seinen Jugendjahren wurde sein Äusseres in einer im gefälligen Biedermeier-Stil komponierten Lithographie von Miklós Barabás, dem gefeierten Künstler der Zeit, festgehalten. In seinen letzten, von familiären Kummer und schwerer Krankheit heimgesuchten Jahren wollte er sein Andenken durch ein graphisches Bildnis bewahren. Er beschrieb weitschweifig seine das Porträt betreffende Wünsche in den Briefen an die Freunde in der Hauptstadt. Er war mit dem erst entstandenen Werke des Graphikers Franz Haske nicht zufrieden, so dass eine zweite Fassung zu gestalten war. Diese wurde mit grosser Umsicht an Freunde und führende Persönlichkeiten im kulturellen Leben versandt.

Nach seinem Tode, am Anfang unseres Jahrhunderts, hat seine Vaterstadt Rimaszombat (Rimasvka Sobota, CSSR) sein Standbild, ein Werk von Barabás Holló, errichtet. In Budapest wird sein Andenken durch eine Büste auf der Margareteninsel bewahrt.

F. Dózsa Katalin:

A menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867—1914 között

„Esküvő közeledik, zakatol a varrógép, készül a kelengye, két varró-lány dolgozik, a menyasszony is szorgalmasan hímез, segít az édes-mama is” — olvashatjuk egy múlt század végi tárcában.¹

A menyasszonyi kelengye rendkívül fontos minden rétegnél,² s az I. világháborúig elengedhetetlen kelléke volt a férjhezmenetelnek. A fiatalasszony személyi tulajdonként vitte magával a házasságba, és válás esetén visszakövetelhetette. Tartalma az anyagi viszonyoktól és az egyes rétegek öltözködési szokásaitól függően változó volt.

Először vizsgáljuk meg az általános követelményeket és lehetőségeket, melyeket aztán rétegekre bontva tudunk összevetni a vissza-emlékezések és tárgyi emlékek anyagával.

A kelengye általában ágy-, asztal- és női fehérneműből állt, melyhez esetlegesen felsőruha is járult.³ Célja tehát az új háztartás ellátása a szükséges fehérneművel, melynek meglehetősen nagy számát az indokolta, hogy a fehéráru mosása elég körülményes és nehézkes, vasalása a dús díszítés miatt nagyon munkaigényes, így többrendbeli váltásra volt szükség.

A divatlapok 2—3 évenként részletes tanácsokat adtak a kelengye összeállításához, amelyeknek mennyisége alig változott a tárgyalt, kb. 60 év folyamán. A Budapesti Bazár⁴ 1876-ban „Szerény menyasszony” jeligére az alábbiakat javasolta:

- 12 sifoning⁵ kézimunkával, 6 hímzéssel,
- 6 sifon hálóing hurkolással, 6 hímzéssel, 6 perkálból,⁶
- 6 hálózéke⁷ hajtásokkal és hímzésekkel, 6 diszesebb hímzésbetéttel,
- 6 rövid szoknya hímzéssel, 6 diszesebb hosszú szoknya, 6 perkálból,
- 3 fésülködőköpeny,⁸
- 3 fűzővédő,⁹
- 1 tucat batiszt zsebkendő,

- 1 tucat színesszegélyű lenzsebkendő, 1 tucat egészen fehér,
- 2 ágyhuzat 2 betéttel, 2 hurkolással,
- 12 lepedő,
- 6 nankin¹⁰ párna,
- 2 kloth paplan,
- 24 törülköző,
- 3 fehér teríték, egy 12 személyes és két 6 személyes,
- 6 színes kávéteríték,
- 12 pár színes harisnya.

16 évvel később — 1892-ben — a Divatsalon¹¹ a következő válszt küldte „Teruskának”:

Egyszerű kelengye a következő:

- 12 gyolcs,¹² 6 siffon női hálóing,
- 6 téli, 6 nyári lábravaló (azaz nadrág, de milyen finoman fogalmaz!)¹³
- 6 nyári, 6 téli corset¹³
- 24 zsebkendő,
- 2 fehér, 1 világos ágyhuzat,
- 12 lepedő,
- 6 abrosz, 24 szalvéta,
- 24 törülköző,
- 12 konyhakötény, amit egy falusi háziasszony abszolúte nem nélkülözhet”.

Ez tehát az egyszerű kelengye, de a tehetős középosztálybeli leányok számára jóval nagyobb a szükségesnek tartott tárgyak száma, mint azt ugyancsak a Divatsalonban¹⁴ olvashatjuk:

„Egy rendes kelengyére 3—4 tuczat nappali, 1 tuczat hálóinget számítunk, esetleg még egy féltuczat színes pongyolainget. 1 1/2 tuczat hálózekét, melyből a fél díszesebb. 2—3 tuczat nadrágot, 1 tuczat alsószoknyát, 1/2 tuczat felsőt, 3—6 fésülőzekét, melyek díszítése a felsőszoknyáéval egyezik, 1 tuczat fűzővédőt, 1 tuczat fehér, fél tuczat színes kötényt, 4—6 tuczat harisnyát, 3—4 tuczat len-, 1 tuczat batisztzsebkendőt, 1—2 tuczat részint fehér, részint színes, hímzett, hurkolt fényűzési zsebkendőt, nem feledve néhány gyászsebkendőt sem. A menyasszonyi zsebkendő rendszeren csipkés, vagy gazdag hímzéssel van díszítve . . .

Az asztalneműeknek annál fontosabb szerep jut, minél díszesebb és kellemesebb a fiatal pár helyzete. Ha nyílt házat tartanak, 48 személyre való kamukakészlet¹⁵ is szükséges. Rendszeren azonban egy finom, 24, két 12 személyre való, és 6—8, 6 személyre való elégséges. Elővigyázatból vehetjük úgy, hogy kettő-kettő legyen ugyanegy mintából, hogyha egy-két vendéggel több kerül is, ne kelljen mindig a finom készletet elővenni . . .

Színes reggeli és oszonnakészletnek 6 rendbeli színes, 6—6 személyre való elég.

Ágyneműből rendszeren 3 tuczat lepedőt, 6 páros rendbeli behúzó szokat adni, egy rendbelire 4 nagy, 2 kis párnahéjjat, két paplanhuzatot beszámítva, 3—4 behúzó cselédágyakra és eshetőleg 2—4 rendbelit vendégágyakra . . . A cselédfehérműhöz tartozik még a törülköző, fehér konyha és felszolgálókötény és fejkötő, meg néhány színes szegélyű konyhateríték.

A finom kamukatörülközők mellett erősebb minőségű is szükséges, valamint legalábbis egy tuczat jó erős frottír törülköző sem árt. 4—6 tuczat összesen elégséges. Nagyon számosznak kell lennie a törülőruhaállománynak s ha vesszük, hogy kell pohár-, tányér-, konyha-, lámpa- és portörölő, 10—12 tuczat nem is felesleges. Ezenkívül a hálószobába és konyhába való díszörülközők, pohárszekterítők, szekrénycsíkok, kisebb-nagyobb tálcakendők.”

Az előzőekhez hasonlóan a Divatsalon¹⁶ előírása kb. 20 évvel később 1908-ban, amikor „Divatos fehérmű” címmel közölt cikket a kelengyéről. Ebben a szükséges mennyiséget 2 és fél, 3 tuczat nappali ingben, 1 tuczat hálóingben, 1 tuczat alsóderékban, 2 tuczat nadrágban, hatféle ágyneműhuzatban és két és fél, 3 tuczat lepedőben jelölte meg.

Nem csupán a divatlap tanácsait érdemes megnézni, hanem az egyes fehérműcécgek kínálatát is, hiszen ezek is az általános igények és szokások alapján jöttek létre.

A minimális igényeket kívánta kielégíteni egy viszonylag olcsó cég (Lustig Ede, Kerepesi út 2.¹⁷), mely 200—2000 K-ig hirdetett menyasszonyi kelengyeösszeállításokat. Íme a 200 K-ás ajánlat: (egy szoba-konyhás lakás évi bére, egy szakmunkás 2—3 havi keresete)

6 db schiffoning díszítve	21,60 K
6 db hálóköntös himezve	20,40 K
6 nadrág	19,20 K
3 alsósoknya	13,40 K
12 pár zsebkendő fehér v. színes	8,— K
12 pár harisnya	13,20 K
2 ágykészlet	26,— K
6 db nankin tollhuzat	10,60 K
6 db alsólepedő	19,20 K
1 db 6 szem. damasztteríték	16,80 K
2 kávésteríték színes	10,80 K
12 konyharuha	4,80 K
12 portörölő különféle	6,— K
	<hr/>
	200,— K

Közepes nivójú cég volt a Neumann (11. kép) (Kálvin-tér 2—3.), mely rendszeresen hirdetett kelengye összeállításokat a Bazárban, a Budapesti Bazárban és a Divatsalonban.

1904-ben¹⁸ 300-tól 10 000 K-ig választhattak a vásárlók, de ugyanazokat az összeállításokat 1910-ben¹⁹ már 500—12 000 K-ig hirdették! (Általában a ruha és egyéb textiláraknál az 1860-as évektől a század elejéig nem találunk különbséget, az áremelkedés az 1900-as évek közepétől jelentkezik rohamosan.)

Az 1904-es ajánlat egyes összeállításait összehasonlítva — jól tudjuk érzékelni a különbségeket. A felsorolás korántsem teljes, mert a pénztárcákhoz igazított variánsok száma ennél sokkal nagyobb volt. Igyekeztem azonban úgy válogatni, hogy a hangsúly a minőségi eltérésekre helyeződjön, mivel a 10 000 K-ás kelengye sem tartalmazott a megadott 2800 K-ásnál jóval többféle típust, csupán az egyes típusok darabszáma nagyobb és a kivitel finomabb.

300 K	440 K	1200 K ²⁰	2800 K
12 db nappali ing	18 db	30 db	42 db
—	—	1 db menyasszonyi ing	1 db
9 db hálóköntös	9 db	18 db	24 db
—	3 db hálóing	12 db	9 db vászon és batiszt
—	—	—	1 db csipke, vagy selyem
—	—	1 db fésülködőköpeny	3 batiszt
—	—	—	1 reggeli flannel kabát
—	—	—	1 reggeli selyemkabát
6 db nadrág	12 db	18 db	30 db
—	—	1 db menyasszonyi nadrág	1 db
4 db fehér alsószoknya	6 db	9 db	6 db rövid alsószoknya

300 K	440 K	1200 K	2800 K
1 db színes alsószoknya	1 db	2 db	6 db kosztüm alsó
—	—	1 db menyasszonyi csipke	1 db menyasszonyi
—	—	—	2 db csipkeszoknya
—	—	—	1 db posztószoknya
—	—	—	1 db klotheszoknya
—	—	—	1 db lüszterszoknya
—	—	—	1 db selyemszoknya
24 db zsebkendő	30 db	36 db	60 db
	1 menyasszonyi	1 db	1 db
12 pár harisnya	12 pár	24 pár	48 pár
—	—	1	1 menyasszonyi selyem
6 db ágykészlet	6 db	10 db	12 db
			2 db csipke és azsurkészlet
12 alsólepedő	12 db	12 db	—
6 tolltokhuzat	6 db	6 db	6 db
—	—	—	2 db lábdundyhata tolltokhuzat
2 db levarrott paplan	2 db	4 db	2 db selyempaplan
—	—	—	2 db selyemlábdundya

300 K	440 K	1200 K	2800 K
—	—	—	2 db kásmir-paplan
—	—	—	2 db kásmir-lábdunya
—	—	—	2 db nyári takaró
6 db 6 szem. ebédő- és kávékészlet	7 db 12 személyre is	12 db (6 és 12 sz.) is	18 készlet
18 damaszt-törülköző	18 db	24 db	18 db
—	6 db frottir	6 db	12 db frottir
—	—	—	1 fürdőkabát
—	—	—	1 fürdőlepedő
—	—	—	1 úszóruha
—	6 db konyhatörő	—	—
24 törőruha	24 bútor- és edénytörő	36 db	72 db
—	—	—	2 mángorlóruha ²¹
—	—	—	2 vasalóruha
—	—	—	6 kenyérruha
—	—	—	6 padlótörő
—	—	—	4 rétesabrosz ²²
2 db háztartási kötény	2 db	3 db	6 db
—	1 db teakötény	1 db	1 selyemkötény
—	—	—	1 csipkekötény
—	3 cselédlepedő	6 db	6 db

300 K	440 K	1200 K	2800 K
—	—	—	6 színes kanavász ²³ cselédhuzat
—	—	12 db cseléd- törő	12 db
—	—	—	2 rouge- paplan ²⁴

Belvárosi patinás cég volt az 1903-ban 100 éves fennállását ünneplő Kunz József és fiai cég. (Deák tér 1.) és az 50. fennállását ünneplő Mössmer cég (12. kép) a Menyasszonyhoz című üzlete a Koronaherceg utca 12. szám alatt volt. A reformkorban alapították és 1891-ig létezett a Kollarits József és fiai cég (Váci u. 32. szám alatt). Itt kifejezetten finom árut tartottak, szolid áráért. De hirdetett számos más (13. kép), rövidebb-hosszabb ideig fennálló üzlet, sőt osztrák és cseh (morva) cégek is, mely a nagyarányú keresletet bizonyítja.

A számos virágzó üzlet és hirdetés ellenére sem általános a kész kelengye vétele. A visszaemlékezésekből, a korszak elbeszéléseiből, de még a divatlapok tanácsaiból is az tűnik ki, hogy a nagy többség inkább mintadarabokat vásárolt, s otthon, háziállat segítségével állították elő a többi fehérneműt, melyeket a háziasszony és házikisasszony kézimunkájával díszített.

Ha otthon készült a kelengye, anyagot kellett vásárolni, s az anyagválasztékban volt a legnagyobb menőségi eltérés. Egyszerűbb háztartásokban mindennapos ágyneműnek pl. a csikos vagy kockás kanavászt használták, ugyanez gazdag házaknál a cselédágynemű anyagának felelt meg csupán.

A közönséges pamut alapanyagú vásznakat megkülönböztették a különböző lenszövetektől. Általában morvaországi vagy sziléziai vásznakot használtak, de jó híre volt a hollandi és a szeptességi vásznaknak is. A legfinomabb minőséget a rumburgi eredet jelentett, ez az a vászon vagy damaszt, amelyet még ma is sok idős hölgy áhíttal emleget.

A kelengye összetétele, mint láttuk, nem sokat változott 60 év alatt. Am a kidolgozásban, szabásban és díszítésben már érezhető volt a divat hatása. Az 1866-os Magyar Bazár²⁵ a bő szabású ingeket és nadrágokat fehér lenvászonból vagy gyolcsból ajánlotta dús csipke és redőzészíntéssel. A pamut, flanell és posztó alszszoknyák

mindent fehérek és csipkével, szegőzéssel díszítettek. Az asztalnemű túlnyomórészt lendamaszt, szőtt vagy hímzett mintával (17. kép), esetleg színes szöttes, hasonlóak a dísztörülközők is. Az ágynemű fehér, széles gépi hímzéssel és csipkével. 1880-ban a Magyar Bazár²⁶ arról tudósított, hogy kevésbé divat már a színes asztalteríték, helyette a fehér selyemdamaszt és a fehérhímzéses vászon tűnt fel. Az ágyneműnél viszont újdonság a horgolt vagy kötött csipkeszél, 1883-ban²⁷ egy meglepő divatújságot jelentett be: „egészen újdonság a fehérnemű, mely nem fehér többé! Világoskék, rózsaszín batisztból készült az ágynemű nagy, fehérhímzésű monogrammal”. A színes divat átterjedt az alsóneműre is és finom szövésű színes batisztból készültek az ingek, alsósoknyák is. Ez a divat az 1900-as évek elejéig tartott. 1900-ban újabb divatról tudósított a Divatsalon,²⁸ igaz, kissé rosszszállóan: „az asztalneműnél is újabb időben divatba jött a likacsos szegő díszítés és még a csipke is, de mi ezt nem tartjuk helyesnek”. Az ebből a korszakból származó ágy- és asztalnemű (akárcsak a ruhák) valóban túldíszítettek, különböző típusú csipkékkal, hímzésekkel gazdagítottak. 1907-ben²⁹ arról írt a Bazár, hogy a selyemdamaszt helyét a csipkés abrosz és tálcakendő vette át. A fehér vászon és batisztabroszokat fehér hímzéssel, azszurral és madeirával díszítették, olykor valóságos négyszögekre osztva a terítőket a lyukacsos dísszel. A színes kávéteríték teljesen kiszorult. A szalvéták kisebbek lettek s még kisebbek a zsebkendők, melyeknek kicsi batiszt közepét széles csipkedísz övezte. A legnagyobb változáson azonban a testi fehérnemű ment át az elmúlt 40—50 év alatt. A dúsan csipkézett, redőzött, sokszor hosszú ujjú, vastag vászoningek egyenes szabású, vállpántos vékony batiszttingekké lettek (14—15. kép), finom kézi hímzésekkel, apró fehér virágkoszorúkkal, pöttyökkel díszítve s a nagyméretű, kacskaringós gótbetűs monogramok helyét is kicsi egyszerű betűk vagy a keresztnev foglalta el. A hálóing, pongyolakabát a japán kimonók szabását utánozta. A nemrég bokáig érő nadrág térdig érő, bő szabású lett, — hiszen mulatságos és illetlen dolog lett volna, ha a csipkés fehér nadrág kandikál ki a selyemharisnyás láb helyett a kacéran felkapott szoknyából. Az alsósoknya viszont színes lett és a felsőruha színéhez igazodott.

Az ágy-, asztal- és fehérnemű alkotta a „stafíring” gerincét, de az új asszonynak új ruhákra is volt szüksége. Másképpen öltözött ugyanis egy fiatal lány és egy fiatal asszony — még ha az ifjú asszony jóval fiatalabb is kisasszony barátnőjénél. Míg a fiatal lány könnyű, világos anyagokból készült ruhákat viselt, addig az asszonyhoz nehezebb szövetű, selyem, bársony öltözékek illettek. Még a kalapok formái is mások voltak! („Nehogy új méltóságát kockáztassa, az ifjúasszony félrerakta kerek kalapjait, melyeknek viselése

megrabolhatná őt az oly kellemesen hangzó »nagyságos asszonyom« címtől és igyekezett legalább három csuklyás kalappal ellátni magát” — írta 1885-ben a Divatsalon³⁰ — s 10 vagy 20 évvel később a csuklyás kalapot behelyettesíthetjük valamilyen újabb, asszonyokhoz illő formával.)

Ezt az új, „asszonyi ruhatárat” állította össze a mama, s mikor a leány hazaérkezett a nászútról, a szekrényekben ott találta a piros szalaggal átkötött fehéreneműcsomagok mellett asszonyisága új jelképeit, a kelengyében kapott ruhákat.

Elsőnek említhetjük mindjárt a menyasszonyi ruhát, amely nem volt mindig fehér! A drága, csupán egyszeri alkalomra viselhető ruha helyett az illem engedélyezte az ún. útiruhában történő ésküvőt — akkor is, ha sehova sem utaztak utána. Ez az útiruha ebben az esetben egy díszesebb utcai ruhát jelentett, melyet a fiatalasszony a későbbiek folyamán ki tudott használni. Legfontosabb tartozéka volt a kelengyének a fekete selyem látogatóruha, amelyben az új asszonyka végig „vizitelt” akár a régi ismerőseit, akár férjével — új városba kerülve — a városka „előkelőségeit”. Ez gyakorlatilag a háború végéig elengedhetetlen kelléke volt a látogatásoknak, bár a Divatsalon³¹ 1907-ben „Illem az öltözködésben” című kis írásában már múltidőben beszélt róla — „ném is olyan régen, csak pár évvel ezelőtt is, a fekete selyem volt az elfogadott látogatóruha, egy ilyen ruha elmaradhatatlan volt a menyasszonyi kelengyéből, de ma már inkább az időjáráshoz alkalmazkodó díszesebb utcai ruha a sikk”. Ugyanez a lap³² egy évvel később mégis azt írta: „A kelengyéhez tartozik a fekete selyemruha, amely a fiatalasszony első, hivatalos vagy társadalmi látogatásához szükséges.”

A többi ruha száma és típusa a család anyagi helyzetétől és a véglegény társadalmi állásától függött. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kelengye jelentősége először a felsőruhaneműeknél csökkent. 1909-ben pl. a Divatsalon³³ már azt tanácsolta, hogy a „gyorsan változó divat folytán célszerű dolog, hogy túlsok ruhát ne adjunk”, sőt, mint írta, terjed az a szokás, hogy az anyák a kész ruhák helyett csak anyagot és „tűpénzt” adnak leányaiknak.

Nézzük meg tehát, hogy mit ajánl 1884-ben a Divatsalon³⁴ az ab-báziai nászútról hazatérő középosztálybeli asszonyka számára:

- 1 fekete satin öltözék ünnepélyesebb alkalmakra
 - 1 fekete csipkeruha „reconnaissance” látogatásokra szánva
 - 1 világos estélyi öltözék két derékkal, egyik magasnyakú, színházba-
való, a másik kivágott, mely estélyekre felel meg.
- Mindennapra ajánl egy kék utcai angolszabású ruhát, egy barna utcai ruhát

- 1 barna korcsolyázóruhát
 - 1 ó-kék gyapjú sétaruhát
 - 1 rezedaszínű posztóruhát kisebb, bizalmasabb ebédek, látogatások alkalmával
 - 2 pongyolaruhát háziruhának
 - 1 sétaköpeny
 - 3 csuklyáskalap
- Összesen tehát 10 ruhát és egy esti köpenyt.

Érdekes a takarékoságra való törekvés, hiszen az esti öltözék két-féle alkalomra is megfelelt a két különböző derékkal.

Hasonló tanácsot adott a Divatsalon³⁵ 23 évvel később — 1908-ban. Egy középosztályú menyasszony kelengyéjéhez az alábbiak szükségesek:

- 2 elegáns látogatóruha
 - 1 rövid útiruha
 - 1 elegánsabb angol ruha
 - 1 díszesebb estélyiruha
 - 1 egyszerűbb estélyiruha
 - több csipkezubony és posztó vagy selyemalj
 - 1 elegáns pongyola
 - 1 közepszerű pongyola
 - 1 egészen egyszerű pongyola mindennapi használatra
 - 1 fekete posztókabát
 - 1 szőrmekabát
 - 1 boa
 - 1 elegáns esti köpeny
 - 4—6 pár topán
 - 2 pár házicipő
- néhány kalap, de ebből nem érdemes sokat, mert a divat gyorsan változik.

A két kelengyeírás közötti különbség elsősorban a változó divatot érzékelteti — pl. a boa, vagy a szőrmekabát, és a háziruha, pongyola előtérbe kerülése — hiszen 1907-ben az elegáns pongyolában tisztességes nő is fogadhatta vendégeit, míg 1885-ben ez egyetlen lett volna.

Ha összegezésül rétegekre bontva próbáljuk áttekinteni a kelengye szerepét, megállapíthatjuk, hogy bár minden rétegben nagy gondot fordítottak rá, jelentős mennyiségi és minőségi eltéréseket tapasztalhatunk.

Igen fontos szerepet játszott a kelengye — mint az a visszaemlékezésekből kitűnik — a munkásrétegeknél,³⁶ különösen a jobban

kereső szakmunkásrétegeknél. Mennyisége kb. a Lustig-féle hirdetésben szereplő 200 K-ás összeállításához volt hasonló. Az eladólányok keresetüket (havi 10—50 K) a kelengyére gyűjtötték. Általában ott-hon állították elő egyszerűbb anyagokból, kanavászból, sifonból, házi díszítésekkel. A divat változásaival alig törődtek, annál is inkább, mert a kelengye elkészítését már a völegény megjelenése előtt elkezdték és évek hosszú során gyűjtötték össze. Legtöbbször egy vagy két, szolid, sötét színű szövetruhát is kaptak, s ezt a „kimenőruhát” viselték egy életen keresztül.

Pontosabb adataink vannak az iparoslányok³⁷ kelengyéről. Természetesen ezen a rétegen belül is vannak anyagi különbségek, de az ágy-, asztal- és fehéreneműnek elég gazdagnak kellett lennie. A Nemzeti Múzeum tulajdonában van egy 1878-as házassági szerződés,³⁸ melyben egy posztókereskedő-családból származó leány kelengyét olvashatjuk. A férj bádogosmester.

„Leltár azon tárgyak és készpénzről, melyeket Engel Berta férjhezmenetele alkalmakor férje, Spitzer Samu házához, mint tulajdon vagyonát magával hozott.

Készpénzben	800 K
15 alsó fehér szoknya	50 K
30 női ing	82 K
12 hálórékli	24 K
1 ágyra való fehér huzat	15 K
24 zsebkendő	10 K
12 törülközőkendő	12 K
9 törülközőkendő, himzett	9 K
12 asztalkendő	12 K
24 női harisnya	24 K
15 törülközőkendő, egyszerű	10.50
12 akasztó ruha	8 K
12 lepedő	24 K
12 abrosz	60 K
1 ágyhuzat	25 K
12 kisebb salveta	5 K
női felsőruhaneműekben	200 K
6 nagykendő	35 K
3 ernyő	10 K
3 ágyterítő	15 K
arany és ezüsteneműben	70 K
3 dunna, 9 vánkös, 3 párna	250 K
1 varrógép	110 K

Összesen: 1 870,50 K

Bár a mennyiség és az összeg elég tekintélyes, a divat követése ennél a rétegnél sem szempont. Legtöbbször házilagosan, házivarrónő segítségével állították elő a kelengyét. Az anyagok tartósak, jó minőségűek, de nem finom tapintásúak, általában közönséges vásznak, damasztok, s csak a finomabb darabok származtak jobb helyről (egy kiskőrösi fűszerescsaládból származó leány³⁹ 1914-ben kelengyjének finomabb darabjait pl. szepességi vászonból és damasztból kapta). A színes, kockás és csíkos kanavász itt is elterjedt, de a díszágynemű fehér damaszt, aszur vagy más fehérhímzéses díszítéssel készült. Nem követte a divatot a testi fehérenemű sem, amit a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő fehér vászonnadrág (Lt. szám 53.450) is bizonyít, melynek bokáig érő alján gépihímzéses fodor van és mind szabásában, mind díszítésében 1900 előtti formát idéz, nemkülönben a gótbetűs B. I. monogram, holott 1908-ból származik egy budapesti iparos feleségének kelengyjéből. A fenti kiskőrösi leány még 1914-ben is hasonló nadrágot kapott, pedig a divat már jó pár éve a térdig érő, szoknyaszerűen bő, finom díszű nadrágot írta elő.

Jobban hat a divat a kelengye ruháinak összeállításánál, mert míg a század elejéig feltétlenül egy vagy két sötét ruhának kellett szerepelnie, a 10-es években a kelengyében néhány sötét szoknya, blúz és egy sötét kosztüm helyettesíthette a kimenőruhát.

A Divatsalon 1890-es, a tehetős középosztálybeli kisasszony számára tanácsolt kelengye mennyiségéhez hasonló az alábbi leltár,⁴⁰ melyet egy gazdag szepességi család ötödik leánya kapott házassága alkalmával:

Asztalnemű:

- 1 rumburgi 24 személyes
- 2 rumburgi 12 személyes
- 3 szepességi 12 személyes
- 6 db szepességi szalvéta
- 2 db közönséges szalvéta
- 18 db díszes szalvéta

Törülközők:

- 12 db rumburgi damaszt
- 12 db szepességi damaszt
- 12 db szepességi, nem szétvágott
- 12 db díszes

Konyharuhák:

- 6 db szürke-fehérekockás
- 12 db piros-fehérekockás
- 12 db rumburgi

Lepedők:

12 db rumburgi lenvászon
24 db rumburgi lenvászon, szélén piros csíkkal
24 db szepességi lenvászon, szélén piros csíkkal

Paplanlepedők:

3 db közönséges
6 db rumburgi lenvászon, himzett
6 db rumburgi lenvászon, szegélyezett

Ruhák:

1 db menyasszonyi fehér
1 db fekete selyem
1 db vörös-szürkecsikos selyem
5 db szürke delén
4 db nyári színes batiszt
2 db háziruha

Kabátok:

1 db bő, hosszú, himzett
1 db posztókabát
1 db fehérgalléros szövet
1 db vászon

Hálóingek:

6 db éjjeli
6 db használt
18 db szepességi lenvászon

Harisnyák:

3 tucat pamut
12 db csipkés

Fehérnemű:

12 db himzett perkál ágykabát
12 db nadrág
6 db perkál himzett alszóknya
6 db sima perkál alszóknya
6 db pamut alszóknya

Zsebkendők:

6 db batiszt
6 db batiszt, himzett, csipkés
12 db rumburgi lenvászon, sarka himzett
12 db szepességi, sarka himzett
12 db használt

Hálófőkötők:

6 db horgolt, használt
18 db csipkés

Párnahuzatok:

6 db rumburgi hímzett, betétekkel
3 db csipkés
3 db szálhúzásos
6 db csíkozott
6 db szepességi lenvászon, csipkés
6 db szepességi damaszt sima, csipkés

Dunyahuzatok:

2 db felső dunyahuzat
6 db alsó dunyahuzat

Paplanok:

6 db

Párnák:

6 db vörös selyemhuzatú
3 db sárga selyemhuzatú
3 db sötétpiros huzatú
2 db rózsaszín atlasz
3 db piros
2 db kék
6 db közönséges

Cselédágynemű:

2 db párnahuzat a szakácsnőnek
2 alsó és felső dunyahuzat
1 szalmazsák
1 ágyterítő
2 db párna huzattal
3 db huzat
17 cselédkendő
12 közönséges vászonlepedő
3 paplanlepedő
12 lenvászon törülköző

Törlek:

6 db portörő
12 db pohártörő
12 db lenvászon pohártörő
12 db tányértörő
12 db késtörő
12 db padlótörő

A fehérnemű anyaga, mint azt a felsorolásból is láthatjuk, finomabb. Néhány rumburgi, túlnyomórészt szepességi, s csak kevés közönséges vászon, az is inkább a cselédség számára. Az anyagok finomságát érzékelhetjük egy hálókabátnál, amely 1882-ből, Sümeghy Ilona Jármay Vincéné nyíregyházi vármegyei írnok feleségének kelengyéjéből származik (16. kép). A kabát anyaga lenvászon, sajnos a készítés helye ismeretlen, de mind tapintásban, mind díszítésben rendkívül finom hatású. (L. szám: MNM. T. 1963. 83.) Ugyancsak finom kivitelű lenbatisztból készült, gépi és vert csipke díszű az az ágyneműhuzat (T. 1970. 6. 1—3.), mely Rojkó Sidónia, hivatalnok-családból származó leány kelengyéjéből került a Nemzeti Múzeumhoz (18. kép).

Mindkét darab kora, formája alapján is pontosan megállapítható, ami azt is bizonyítja, hogy követték a divatlapok tanácsait. A divatos forma fontos a középosztálybeli menyasszonyok számára. Éppen ezért a jegyesség ideje alatt készült a kelengye, egy vagy két házi-
varrónő segítségével otthon, akik a divatlapok szabásmintái, mintarajzai vagy a jobb cégeknél vett mintadarabok alapján dolgoztak. Ám gyakran megrendelték az egész kelengyét, vagy készen megvásárolták egy cégnél.

A kelengye mennyiségében és kidolgozásánál ennél a rétegnél találhatjuk a legnagyobb eltéréseket, hiszen a középosztályhoz számítottotta magát a kifizetésű (kb. évi 1200 K) hivatalnok leánya és az az illatszergyáros leánya⁴¹ is, akinek 60 000 K jutott az ezüsttel és porcelánnal együtt háztartása felszerelésére, s az új ruhákra.

A társadalom gúlájának csúcán élő rétegek hallatlan fényűzést fejtettek ki a kelengyenél, amelynek összeállításában, finomságában, díszítésében igyekeztek egymást túllícitálni.

A magyar arisztokrácia tagjai is óriási kelengyét adtak leányaiknak, melyet szokás volt az esküvő előtt kiállítani. Az ágy-, asztal- és fehérnemű a legfinomabb anyagokból, a legutolsó divat szerint készültek, úgyszintén a ruhák is — közvetlenül az esküvő előtt, rendszerint bécsi és párizsi szalonokban. A divatlapok rendszeresen közölték a főúri kelengyék tartalmát. József főherceg leánya, Margit főhercegnő pl. az alábbi ruhákat kapta 1890-ben, melyeket „hazafias érzelmű” édesanyja a legelegánsabb pesti cégnél, a Monaszterly és Kuzmik Utódainál rendelt meg:

- 1 kék selyem udvari díszruha
- 1 fehér satin udvari bálruha
- 1 soíruha lazacszínű moireből
- 1 holdfényszínű brokát estélyiruha

1 japán krepp ebédöltözék
 1 hófehér kínai ebédöltözék
 1 szivárványszínű krepp ebédöltözék
 1 ugyanolyan rózsaszín krepp
 1 rózsaszín selyemruha
 1 pár matrózruha
 2 szürke szövetruha
 2 fehér alapon kockás ruha
 1 látogatóöltözék csikos anyagból
 1 gobelinkék látogatóruha
 1 galambszínű posztóruha
 1 angol posztóruha, mastiche színű
 és köpenyek, kabátok, pongyolák, fehérenemű óriási számban, „de ki győzné valamennyit felsorolni” — írta még a Divatsalon⁴² tudósítója is.

Az I világháború alatt és után kezd a kelengye szerepe csökkenni. Ennek oka egyrészt a háború alatti anyagihiány és később a gazdasági válság okozta általános elszegényedés. A háború alatt és után gyakran előfordul, hogy az anyák kényszerűségből saját kelengyéjüket osztják meg lányaikkal. (Jut még így is mindkettőjüknek bőségesen.) A kelengye mennyisége mindenképpen csökken, s valóban csak a legszükségesebbre korlátozódik, annál is inkább, mert a gyorsan változó divat miatt — s ez a másik lényeges indok — nincs is értelme egy életre beszerezni minden fehéreneműt.

„A 8—10 évvel ezelőtt férjhezment fiatalasszonynak tele van a szekrénye drága vászonholmikkal, fodros, csipkés nadrággal, amit ma nem tudnak hordani. A mai szűk, simuló ruhákhoz csak egybeszabott kombinékat lehet viselni, a sok drága holmi használatlanul fekszik a szekrényben.” — S az 1928-as divatlap igazát az is bizonyítja, hogy napjainkban is találhatunk rózsaszín szalaggal átkötött, használatlan fehéreneműcsomagokat idős hölgyek szekrényeiben.

A felszabadult, önálló életet élő leányok nem is hajlandók megvárni, amíg az új háztartáshoz az anyáik korában szükséges ágy- és asztalnemű összegyűlik. A kelengye, bár a két világháború között még elterjedt volt, már nem feltétele a házasságnak, s napjainkban teljesen meg is szűnt.

JEGYZETEK:

1. *Roboz*: Tükörből. Kaposvár, 1880. 42. old.
2. A menyasszonyi kelengye falun is nagyon fontos, de tanulmányomban nem foglalkozom vele, mivel az néprajzi jellegű, s így a városi követelményektől elüt.
3. Ugyancsak nem foglalkozom a jobb módú családoknál általános bútor-, porcelán- és ezüstneművel, amely szintén a kelengye része volt.
4. Budapesti Bazár, Szerk.: *Király Kálmán, Radnay Erna*, 1876—77. 10. szám, 1. old.
5. sifon — jó minőségű, erős pamutvászon.
6. perkál — kartonnál gyengébb minőségű, ahhoz hasonló nyomott színes vászon.
7. hálózeke — hálókabát.
8. fésülködőköpeny — fehér, csipkével díszített, legtöbbször csipőig érő vászon jellegű anyagból készült pongyolaszerűség — felkelés után hordták, mielőtt felöltöztek. Napközben nem lehetett benne tartózkodni, mert fehérmű jellege volt.
9. nankin — erős vászon.
10. fűzővédő — fűző felett hordott kis derék, legtöbbször fehér.
11. Divatsalon, Szerk.: *Szabóné Nogáll Janka és Fanghné Gyujtó Izabella*, 1892—93. 4. szám, 2. old.
12. gyolcs — finom fehér vászon.
13. corset — fűző.
14. Divatsalon, 1889—1890. 15. szám, 2. old.
15. kamuka — damaszt.
16. Divatsalon, 1907—1908. 22. szám, 2. old.
17. Budapesti Bazár, 1890—1891. (folyamatosan).
18. Divatsalon 1904—1905. (több számban).
19. Divatsalon, 1909—1910. (több számban).
20. A Kincses Kalendárium 1903-as kiadványa átlagos, középosztálybeli család háztartásának költségvetési mintáját közli, s ebben évi jövedelemként 5000 K-át jelöl meg. Az évi 1200 K-ás jövedelem viszont az alsó határa e réteg keresetének, mert pl. állami tisztviselők esetében ezt az összeget rendelet védte a foglалás alól.
21. mángorlóruha — a nagyobb darabokat nem vasalták, hanem ún. mángorlógéppel simították egyenesre, ehhez kellett a mángorlóruha.
22. rétesabrosz — rétestészta nyújtásához használták.
23. kanavász — erős, durvább szövésű pamutvászon.
24. rougepaplan — kereskedelmi elnevezés.
25. Magyar Bazár, Szerk.: *Szabó Richárd*, 1866. 1. szám, 34. old.
26. Magyar Bazár, Szerk.: *Wohl Janka és Stephanie*, 1880. 15. szám, 102. old.
27. Magyar Bazár, 1883. 22. szám, 176. old.
28. Divatsalon, 1900., 1911., 3. szám, 3. old.
29. Bazár, Szerk.: *Gubody Vilma*, 1907—1908. 1. szám, 1. old.
30. Divatsalon, 1884—1885. 4. szám, 3. old.
31. Divatsalon, 1907—1908. 5. szám, 8. old.
32. Divatsalon, 1908—1909. 10. füzet, 1. old.
33. Divatsalon, 1908—1909. 10. füzet, 2. old.
34. Divatsalon, 1884—1885. 4. szám, 2. old.
35. Divatsalon, 1907—1908. 10. füzet, 1. old.
36. Martali Jenőné Jancsok Jolán, Soós Mária és mások közlése nyomán.

37. Szombati Anna, Kovács Ignáczné Szabó Mária és mások közlése nyomán.
38. Újkori Dokumentumgyűjtemény, 1971. 31.
39. Teichner Ilona közlése nyomán.
40. Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjtemény. 1972. 288.
41. Diabella Györgyné Müller Margit közlése nyomán.
42. Divatsalon. 1889—1890. 18. szám, 1. old.
43. Párisi Divat. Felelős kiadó: Tolnai Simon. Szerk.: M. Krasznai Elza. 1928. 3. szám, 29. old.

Die Brautausstattung bei der städtischen Bevölkerung zwischen 1867 und 1914

Die Brautausstattung ist in jeder Bevölkerungsschicht ausserordentlich wichtig und war bis zum ersten Weltkrieg unerlässlich zum Heiraten. Die Aussteuer brachte die junge Frau als persönliches Eigentum in die Ehe und bei einem Scheidungsfall konnte sie sie zurückfordern. Die Zusammensetzung der Ausstattung war je nach den materiellen Verhältnissen der einzelnen Bevölkerungsschichten verschieden.

Die Ausstattung bestand gewöhnlich aus Bett-, Tisch- und Leibwäsche, wozu noch in den meisten Fällen Oberkleidung gehörte, denn der Anstand verlangte es, sich als junge Frau anders zu kleiden denn ein junges Mädchen.

Die Modeblätter gaben alle 2—3 Jahre ausführliche Ratschläge. Die verschiedenen Wäschefirmen inserierten fertige Ausstattungen von 200 bis 10 000 Kronen, aber im allgemeinen kaufte man nur einige konfektionierte Stücke, das übrige wurde zu Hause gefertigt. Die vorgeschriebene Menge der Aussteuer wechselte kaum im Verlauf der genannten 60 Jahre, doch änderte sich die Modewirkung und ihre Formen. Zusammengefasst ist je nach Volksschichten die Rolle der Aussteuer zu sehen, letztere war sehr wichtig bei der Arbeiterschaft, sie wurde jahrelang gesammelt, doch war sie natürlich quantitativ geringer, (6 Hemden, 6 Nachthemden, 3 Unterröcke, 2 Bettüberzüge u. s. w.) die Gewebe sind billiger und folgen nicht der Mode, letzteres bezieht sich auch auf den reichhaltigeren Inhalt der Aussteuer bei der Handwerkerschicht, die auch schon von früh an gesammelt wurde. Die Ausstattung der Mittelklasse ist am abwechslungsreichsten. Da entsteht die Differenzierung in erster Linie der materiellen Möglichkeit nach, aber bezeichnend ist im allgemeinen das feinere Material und die bessere Ausführung, die möglichst der Mode folgt. Die Ausstattung der auf der Spitze der gesellschaftlichen Pyramide stehenden Aristokratie ist die reichhaltigste und feinste, und wird im allgemeinen nur in den der Hochzeit vorausgehenden Wochen oder Monaten gefertigt, damit sie der neuesten Mode entsprechen könne.

Infolge des Materialmangels, der allgemeinen Verarmung und der rasch wechselnden Mode vermindert sich die Bedeutung der Aussteuer während des ersten Weltkrieges und in der Nachkriegszeit, und verschwindet heutzutage.

Berta István:

A délvidéki kivándorlás problémája

A magyarországi kivándorlás kérdését vizsgálva, két általánosan elfogadott megállapítással találkozhatunk. A kivándorlás nem érintette egyformán a történelmi Magyarország egész területét, alig volt az országnak olyan megyéje, ahonnan ne vándoroltak volna ki, a folyamat intenzitásában azonban területenként lényeges eltérések mutatkoztak. A másik általános megállapítás: a kivándorlás mint folyamat nem egyszerre, egy időben zajlott le az ország egész területén, a mozgalom kezdetét vizsgálva néhol tíz-húsz, sőt 30 éves eltolódásokat is tapasztalunk. (A mozgalom befejeződésének ezeket a fáziseltolódásait nehéz megfigyelni, mert a világháború a kivándorlást mesterségesen megakasztotta.)

A tér- és időkomponensek jelentős eltérései is jelzik, hogy a kivándorlást, mint huzamosabb ideig tartó jelenséget nem szabad egyetlen általános okból levezetnünk és megmagyaráznunk.

A kivándorlás által legelőször — és az egész időszak alatt leg súlyosabban — érintett terület a Felvidék volt. A tömeges kivándorlás a múlt század nyolcvanas éveinek elején indult meg (elsősorban Sáros, Szepes, Abaúj-Torna, Liptó, Zemplén és Ung megyékből). Ugyanez a folyamat az egész Felvidéket érintette, de a felsorolt megyéket sújtotta leginkább.¹

A 19. század második felében meginduló kapitalista fejlődés a legnagyobb rombolást talán a Felvidéken végezte. A kapitalista termelési és piacviszonyok az eddigi feudális értékesítési és termelési kereteket szétrombolták, megszüntették azokat az előnyöket, amelyeket ezek a területek — éppen a nagy piaci központoktól való távolság miatt — élveztek, megszűnt a szállítási költségek árkiegyenlítő szerepe.² Mindez éppen abban az időszakban, amikor az ország kedvezőbb adottságú területein a gabonakonjunktúra hatására felhalmozódott az a tőke, amellyel mód és lehetőség nyílt a gazdaságok

modernizálására. Ilyen körülmények között az északi területek mezőgazdasága meg sem indulhatott a kapitalista fejlődés útján. Ez a helyzet még érthetőbbé válik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kedvezőtlen természeti adottságok következtében itt jóval nagyobb összegekre lett volna szükség a gazdaságok modernizálására mint a normális adottságú területeken.

Nagyjából hasonló folyamat ment végbe az ipar területén is. A kezdetleges kisipari keretek között végzett munka rentabilitása a gyári termékek beözönlésével megszűnt. Az iparúzóknak nagyrésze megrekedt a régi szinten vagy pedig teljesen tönkrement.³

Ezeknek a területeknek már régtől fogva meglévő munkás-, napszámos, fuvaros népessége saját szülőföldjén egyre ritkábban, eddigi állandó foglalkoztatási helyén — az Alföldön (aratás, cséplés stb.) — is egyre rövidebb időtartamra kapott munkát, mert a gépesítés és a helyi munkás-, napszámos tömegek számbeli növekedése következtében kialakuló helyi munkaerőfelesleg kiszorította onnan.

Mindezekhez járult még, hogy a nyolcvanas évektől kezdve a népesség száma ugrásszerűen megnövekedett; a járványok megszűntek, az egészségügy ha lassan is, de érezhetően fejlődött. Ennek eredményeként ezeken a területeken relatív túlnépesedés következett be.

Mivel a munkaképes népesség jelentős része az országban nem talált magának munkát, arra kényszerült, hogy idegen területen keresse megélhetését.

Ez az idegenben való munkakeresés nem jelentette minden esetben automatikusan az Amerikába való kivándorlást. Azok a nyugati megyék, amelyek a fejlettebb osztrák, morva területekhez közelebb estek, munkaerő-feleslegüket ezekre a területekre bocsátották ki (pl. Pozsony, Nyitra, Trencsén). Ugyanezt az Ausztria felé irányuló mozgást figyelhetjük meg a nyugat-dunántúli megyék határmenti járásaiban is.⁴

Azokról a területekről, ahova már nem ért el az osztrák, morva iparvidék szívó hatása, megindult a kivándorlás Amerika felé. Sáros, Szepes, Felső-Zemplén megye gazdasági, etnikai kapcsolatai mindig is szorosak voltak a szomszédos Galiciával. Lakóik az Amerikába való kivándorlás eszméjével is ott ismerkedhettek meg részben közvetlenül, részben pedig úgy, hogy a Galiciában működő kivándorlási ügynökök kiterjesztették működési körzetüket ezekre az észak-magyarországi megyékre is.⁵

Ez a mozgalom hullámmozgott aztán tovább Zemplén megye déli járásaira, különösen erősen a bodrogi járásra, és a szomszédos Heves, Borsod, Abaúj, Szabolcs és Szatmár megyékre. A látszat arra csábíthat bennünket, hogy az újabb területek bekapcsolódásáig eltelt hosszabb-rövidebb időszak magyarozatát csak földrajzi tényezőkben,

vagy a kivándorlási ügynökök újabb rohamában lássuk. Kétségtelen, hogy ezeknek a tényezőknél is volt szerepük a kivándorlók újabb hullámainak megindulásában, a meghatározó okokat mégis másutt kell keresnünk.

A felvidéki kivándorlás megindulása és az Alföld peremvidékének, az Észak-Alföld kivándorlási mozgalmának megindulása között jó 15—20 év telt el. Ezenkívül megváltozott a kivándorlók társadalmi megoszlása is. Az Amerikában munkát keresők legnagyobb része ugyan most is az őstermelők osztályából került ki, de míg a kezdeti időszakban Árvában 51,2⁰/₀, Sárosban 37,0⁰/₀ az önálló őstermelők aránya a kivándorlók között, addig az újonnan bekapcsolódó területeken ez az arány csak 7—10⁰/₀ között mozgott. Köztudott ugyan, hogy az északi megyékben mindig is kisebb volt a cseléd és napszámos réteg aránya, ez az aránykülönbség önmagában mégsem indokol ilyen nagy eltérést.⁶

Már ez a különbség is mutatja azonban, hogy a pusztai időbeli késésen túl az eltérő gazdasági fejlődésben kell ennek az arányeltolódásnak az okát keresnünk, megjegyezve azt, hogy a kivándorlás mindkét hullámát a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődése váltotta ki, de ez két különböző fázisban következett be.

Az egyes kivándorlási körzeteket vizsgálva a Délvidék az a terület, ahol a közvetlen etnikai, földrajzi kapcsolatot az északi kivándorlási területtel leginkább ki van zárva és az általunk már fentebb is említett fáziseltolódás is a lehető legnagyobb, hiszen erről a területről csak az 1900-as évek elején indult meg a nagy tömegű kivándorlás. Érdemes lesz tehát elemeznünk azokat a folyamatokat, amelyek a kivándorlás megindulása előtt, illetve alatt lezajlottak, valamint azokat a speciális, a felvidékitől elütő vonásokat, amelyek a délvidéki kivándorlást jellemzik.

Először nézzük meg röviden, milyen hatással volt a gabonakonjunktúra a vidék mezőgazdaságára. Az egyoldalú szemtermelésre való berendezkedés következtében a legelőket feltörték, az állattenyésztés háttérbe szorult, viszont a gabona kedvező értékesítési lehetőségei következtében mód és lehetőség nyílt a gazdaságok modernizálására.

Érkövy egy közlése szerint 1860—80. között 20 millió forint értékben vásároltak gazdasági gépeket és berendezéseket a Délvidéken.⁷ Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara 1876-os jelentése arról számol be, hogy a Kamara területén a termés felét már gőz- és lovas cséplőgépekkel csépelik el, mert a gazdák érdeke, hogy az aratás és cséplés munkáját minél gyorsabban és minél tökéletesebben végezzék el.⁸

A hetvenes évektől a kilencvenes évek második feléig tartó agrárválság, amelynek legsúlyosabb tényezője éppen az oroszországi és az

amerikai gabona betörése az európai piacra, ezt a fejlődést szakította meg és természetesen legnagyobb mértékben a gabonatermelő körzeteket sújtotta.

A Délvidék másik fontos társadalmi-gazdasági problémája a telepítvényes falvak ügye. A kincstári és magántelepítvényes falvak problémáját az 1873. XXII. törvény próbálta rendezni.⁹ De a törvény által felállított földszerzési korlátozások — telekminimum 4 hold kültelek, 800 négyszögöl beltelek —, a hátralékosok kizárása a telekvásárlásból, a telekkönyvezés elhúzódása, majd több éves késés után az adók és a törlesztés együttes behajtása egyáltalán nem segítette a telepítvényes gazdákat.¹⁰

A törvény nem bizonyult hatékonynak, a telepések nagy részének problémáit nem sikerült megoldani. Már a 70-es években is gyakran előforduló probléma volt, hogy a telepések nem bírták el azokat a súlyos terheket, amelyek a megváltás mellett egyre nagyobb összegeket tettek ki.¹¹

Fizetéseképtelenség esetén a magántelepítvényes falvak esete volt a nehezebb, mert ilyen esetben gyakorta előfordult, hogy a telepítő kitette őket a telepből. A telepükről elűzötteket aztán vagy befogadta valamelyik kincstári telep, vagy más megoldás nem lévén, kivándoroltak.¹²

A kincstári telepek fizetéseképtelensége esetén az állam időleges kedvezményekkel (a törlesztés kezdetének elhalasztása, törlesztési idő meghosszabbítása, segélyek stb.) próbált segíteni a bajbajutottakon, de ezzel a módszerrel csak időlegesen sikerült a telepések helyzetét stabilizálni. Sőt a 80-as 90-es években telepített helyeken is hasonló problémákkal kellett szembenézni.¹³ Így a telepések problémája a századforduló idején még mindig élő, sőt egyre súlyosabb volt.

A magas vízszabályozási járulékok és egyéb közterhek, valamint a kincstári követelések fedezésére a telepések jövedelme elégtelennek bizonyult. Torontálerzsébetlak, Felsőmuzslya példája jól bizonyítja ezt, ahol egy-egy 10 holdas telepre adókban, vízszabályozási járulékokban és váltságár tartozásban közel 380 K volt kivetve.

Az időleges könnyítések, vételár- és kamatlábcsökkenés esetén a törlesztési idő meghosszabbításának eredményeként a törlesztendő összeg ugyan a felére apadt, de a telepések problémáját ez nem oldotta meg.¹⁴ Öt év múlva mindkét község behajthatatlan adósságai okoztak ismételt problémát a kincstárnak.¹⁵

A szintén Torontál megyei Aurérlháza és Nagyszenthimály telepes községek földjei 1904-ben telepváltság és egyéb címen már holdanként 17,30—24,14 koronával voltak megterhelve. A két községnek

fizetéseképtelenség címén ez évben 30 ezer K-t irtak le és egyúttal javasolták mentesítésüket a csatornázási költségek fizetése alól is.¹⁶

Igaz, hogy a telepítvényes községekben a Délvidék agrár népességének csak kisebb hányada élt, de így is jelentős tömegeket képviselt a falvak lakossága, hiszen az 1880-as évek első felében csak a kincstári telepes községek száma 49-et tett ki Arad, Békés, Csanád, Temes és Torontál megyékben.¹⁷ S ha tekintetbe vesszük, hogy ez a szám az 1900-as évek elejéig nem csökkent, hanem az új telepítések eredményeként jelentősen megnőtt, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a telepesek körében is jelentős számú lehetett az a réteg, amely az egyre növekvő adósságok, az állandó pénzhiány következtében véglegesen, vagy csak időlegesen faluját odahagyva Amerikába ment.¹⁸

A telepítvényes községek helyzetéről — úgy hisszük — nyugodtan elmondhatjuk, hogy birtokosaik éppen a legkedvezőtlenebb időpontban jutottak földhöz, hiszen a törlesztést, a kamatokat, az adókat olyan időszakban kezdték el fizetni, mikor a dekonjunktúra hatására földjeik jövedelmezősége erősen lecsökkent.¹⁹

Ez a probléma azonban a Délvidék agrárnépességének csak viszonylag kisebb részét érintette. Általánosabb és súlyosabb volt a birtokok eladósodásának folyamata, amely ugyan az egész országban kimutatható jelenség, de mértéke korántsem egyenletes.

Különösen nagy mértékben növekedtek meg a földbirtokok jelzalogos terhei a múlt század utolsó évtizedében. Országrészenként vizsgálva a jelzalogos adósságok nagyságát kiderül, hogy a legnagyobb jelzalogos teher a Duna—Tisza közén esett egy holdra: 98,2 korona, és nyomban utána következett a Tisza—Maros szöge 91,1 koronával.²⁰ Hogy ennek a nagy jelzalogos tehernövekedésnek a mértékét is lássuk, nézzük meg néhány megye jelzalogos kölcsöneinek nagyságát 1893-ban, illetve 1903-ban:²¹

Megye	Összes jelzalogos teher K-ban	
	1893.	1903.
Arad	8,021.000	40,068.000
Temes	11,123.000	49,334.000
Torontál	1,767.000	122,090.000
Bács	15,425.000	125,403.000
Békés	5,369.000	60,798.000
Szabolcs	437.000	51,178.000
Szatmár	2,273.000	27,259.000
Zemplén	1,607.000	26,854.000
Sáros	2,841.000	8,993.000
Szepes	5,632.000	10,667.000

Az erőteljesen megnövekvő pénzforgalmat jelzi a megyékben található pénzintézetek számának nagyfokú emelkedése is. Legnagyobb mértékben a hitelszövetkezetek száma gyarapodott. 1903-ban a törvényhatósági jogú városokban 35, vidéken pedig 482 szövetkezet működött. Arad, Bács-Bodrog, Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyékben 1903-ban összesen 769 hitelintézet volt. Ezek közül 225 Torontálban, 209 Bács-Bodrog és 206 Temes megyében funkcionált.

Ebből az egyszerű statisztikai táblából is nagyon világosan kiderül, hogy a leglátványosabban Torontál megyében nőtt meg a jelzálogadósság összege, de a többi délvidéki megyében is jelentős volt ez a növekedés: Arad megyében ötszörösére, Temesben négyszeresére, Békésben tizenkétszeresére, Bácsban majdnem kilencszeresére. De hasonló ütemű növekedést figyelhetünk meg Szabolcs, Szatmár és Zemplén megyékben is, míg az általunk felsorolt három felvidéki megyében ez a növekedés jóval lassúbb volt.

Ezek a hatalmas összegű jelzálogkölcsonők sem tudták azonban megakadályozni jelentős kisbirtokos tömegek tönkremenését, ellenkezőleg, a magas kamatokkal még segítették is a parasztbirtok pusztulását. Arad, Temes, Torontál megyék birtokos parasztságának száma 1890. és 1900. között jelentős mértékben csökken, egyedül Bács megye birtokosainak száma mutat stagnálást. Ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg a földnélküliek kategóriájánál, ugyanis a napszamos és cselédsorban élők száma jelentősen megnövekedett — nagyobb mértékben, mint amekkora csökkenés a birtokosok számánál tapasztalható volt. Ennek valószínű oka a birtoktalan népesség nagyobb szaporodási aránya. Bács megyében a birtokos osztályhoz hasonlóan a napszamos és cseléd rétegeknél is a stagnálás jelei figyelhetők meg.²²

Mind nagyobb tömegek birtoktalanává válása, a már birtoktalanok szaporodása több és több munkalehetőséget követelt volna. A fentebb már ismertetett okok következtében a mezőgazdaságban a munkaalkalmak száma relative nem nőtt, hanem csökkent. A válság következtében a nagybirtok igyekezett a napszámbéreket a legminimálisabbra leszorítani, gyakran előforduló eset volt, hogy a környék munkát kereső napszamosai helyett olcsó bérű felvidéki vagy szomszéd megyebeli summásokot fogadtak fel.²³ Gyakran a legminimálisabbra redukálták állandó munkásaik számát.²⁴

Az agrárproletariátus számának állandó növekedése és a gépesítés fokozta a kizsákmányolás lehetőségét. Arad megyében az aratást konvenció mellett 11—13. részért végezték, a kukoricát legfeljebb ha harmadosba kapták, azt is mellékszolgáltatásokkal súlyosbítva.²⁵ Bács-Bodrog megyében konvenció mellett 12—13. részért arattak, kukorica pedig jó ha harmados vagy negyedes jutott (sőt az ötödös

és hatodos is gyakori).²⁶ Csanádban 13—14. részért arathattak, kukoricát leggyakrabban csak harmadost kaptak, azt is mellékszolgáltatásokkal.²⁷

Krassó-Szörény vármegyében konvenció mellett 11—13. részért arattak, a kukoricát pénzért művelték.²⁸

Temes megyében konvencióval 12—14. részért arattak, a kapásnövényeket ritkán felesbe, gyakrabban harmadosba adták.²⁹ Torontál megyében a gabona aratása élelmezés mellett 12—14. részért történt. A kapásokat harmadosan vagy negyedesen művelték, de néha előfordult ötödöröszt való művelés is.³⁰ Ha pedig az aratórészt tovább már nem volt csökkenthető, más egyéb mellékszolgáltatásokkal súlyosbodott a munkások helyzete. Bácskában például gyakori volt, hogy az arató munkás egész télen úgynevezett „móva” munkása volt a gazdának; a télen elvégzett trágyahordás, kukoricamorzsolás, rostálás, szelelés, zsákolás stb. feltétele volt annak, hogy a munkás a következő évben is kapjon aratórészt.³¹

Mindezen okok következtében egyre kisebb lett azoknak a száma, akik egész éven át megfelelő munkát találtak. Jeszenszki Ignác számításai szerint Torontál megyében a mezőgazdasági munkásoknak csak mintegy 22⁰/₀-a tudott egész évben munkát szerezni magának. Az általa számított 242 napi munkával egy ilyen munkás 370 korona összeget kereshetett. A másodrendű munkás már csak 146 nap talált magának munkát és így egész évi keresménye 280 korona körül volt, míg az általa harmadrendűnek nevezett munkás szerinte csak 88 napot dolgozott évente és keresete 250 korona körül mozgott.³² Ilyen körülmények között itt sem volt ismeretlen a Békés, Csongrád, Szabolcs megyékben szokásos „robot” és ajándék, amelyekkel csak saját kizsákmányolásukat fokozták a harmadosba, negyedesbe dolgozó részes földművesek.

A jelentős terheket viselő közép- és gazdagparaszti birtokok is csak nagyon korlátozott mértékben vehették igénybe a számukra drága bérmunkát.³³ Bács-Csenepléről írja a Népszava egyik olvasója 1898-ban, hogy 8—10 évvel ezelőtt még a munkások nagyobb része a kisbirtokoknál kapott munkát, „de most ezek maguk is oly nagy terhekké dolgoznak, hogy csak nagy nehezen, éjjel-nappali munkával tudják tengetni életüket”.³⁴ Itt, ebben a községben 1898 júliusában 700 aratóból csak 200 kapott munkát, de azok is csak néhány napra.³⁵

Különösen súlyos volt a helyzet 1897—98-ban, mikor is a sztrájkoló aratók követeléseinek letörésére minden eddiginél több idegen munkást alkalmaztak. A sztrájk következtében nemcsak Békés, Csongrád, Szabolcs-Szatmár, de Temes, Torontál és Bács megyében is ezrek maradtak a legfontosabb nyári munkakereset nélkül. Pan-

csován a gazdák cselédjeikkel arattattak és kubikosokat vettek fel aratási munkára. Nagyikindán 250 mezei munkás nem kapott munkát, de akiknek sikerült szerezni, azok is 14—15. részért dolgoztak. Ó-Kanizsán 180 család maradt munka és kenyér nélkül, Törökkanizsán 300 munkanélküli volt 1898 nyarán.³⁶

1897—98 nyara, a hatóságok terrorja, idegen munkások behozatala, a sztrájkokkal elért minimális eredmények ellenére is megmutatta, hogy a nagy számú agrárproletariátusnak a mezőgazdaság nem nyújt és nem is nyújthat elegendő munkaalkalmat. Ezeknek az éveknek a betetőzését jelentette az 1898. II. tc., amely a legszigorúbban szabályozta az agrárproletariátus munkavállalási feltételét, megfosztotta azt a bérharc minden lehetőségétől, befejezve ezzel a paraszti rétegből lecsúszott agrárproletariátus teljes bekerítését.

A mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerőnek csak töredéke volt abban a „szerencsés” helyzetben, hogy a városokban munkaalkalmat, keresetet talált. A Délvidéken jóformán csak két olyan jelentősebb város volt, amelyik viszonylag nagyobb építő- és gyáriparral rendelkezett, de Arad és Temesvár vonzási körzete sem volt túl nagy, jórészt a környező községekre terjedt ki.³⁷ Ezen általános gazdasági bajokon kívül természetesen a falu odahagyásának számtalan helyi, egyéni motíválója is volt. Ezek egy része csak az általános bajoknak egyénekre szabott konkrét megjelenési formája volt, míg az okok másik csoportja látszólag semmiféle kapcsolatban sem állt a fentebb tárgyalt általános gazdasági problémákkal. Ezek mögött csak elrejtve fedezhetjük fel a motívumok igazi kiváltóit.

Amíg a kivándorlás okaiként olyan tényeket jelölnek meg — meg kell jegyeznünk, ezek vannak többségben —, mint a magas földárak, a magas bérleti díjak, a kereset- és pénzhány, az aszályos időjárás, az állatelhullás, sztrájkok, munkáskizárások stb., addig könnyű a dolgunk, hiszen ezek a helyi okok, jórészt egybevágnak az általánosan ismert gazdasági problémákkal.³⁸ Csak az olyan indokok felsorolása, mint az ügynökök tevékenysége, a nagyfokú iszákosság, a falusiak hanyagsága, lustasága vagy éppen úrhatnámsága, rossz örökösödési szokások, a jegyzővel vagy a bíróval való összezördülés, s nem utolsósorban a sokat emlegetett és kórosnak mondott gyors meggazdagodási vágy fedték el a mögöttük levő lényegi okokat.³⁹ Mindez nem véletlen, hiszen legtöbbször éppen azok szájából hangzott ez el, akik nem látták vagy nem is akarták meglátni az igazi okokat, egyszerűbb és számukra kedvezőbb volt magában a parasztságban keresni a baj okát.

Ilyen körülmények között sok délvidéki szegényparaszt és agrárproletár számára nem is volt más lehetőség, mint a kivándorlás.

A korai kivándorlás

Maga az elvándorlási mozgalom nem egyidős a századforduló idején meginduló amerikai kivándorlással. Az amerikai kivándorlás a vándormozgalomnak csak betetőzését, a népességfelesleg lecsapolásának legeredményesebb módját jelentette. Előzményei az 1870-es évekig nyúlnak vissza. A kivándorlásnak ez a korai szakasza irányát és jellegét tekintve inkább áttelepülés jellegű, amely Horvát-Szlavónia, Szerbia, Románia és Bulgária felé irányult.

A Horvát-Szlavónia felé irányuló kivándorlás a határőrvidék 1872-es megszüntetésével hozható legszorosabb kapcsolatba. A házközöségek gyors ütemű felbomlása következtében a könnyű és gyors földszerzési lehetőségek meglehetősen nagy tömegeket vonzottak, de nemcsak a Délvidékről, hanem a dunántúli megyékből is.⁴⁰

A korabeli statisztikai felvételek még nem foglalkoztak az elvándorlás számszerű regisztrálásával. Ezért ennek a korai vándorlási mozgalomnak az adatai jórészt becsléseken, illetve a honossági kimutatásokon alapulnak.

Horvát-Szlavóniába Bács és Torontál megyék déli járásaiból erős volt a vándorlási mozgalom, főleg a Szerémségbe, de Pozsega és Verőce megyékbe is. Ide a volt határőrvidék lakossága költözött.⁴¹ Torontálból Szentiványi becslése szerint 1881—1890 között kb. 5000 ember költözött át véglegesen. 1891—1900 között 30 644 egyén vándorolt el Torontálból, míg a szomszédos Bács megyéből 38 722, a két megye kivándorlói közül 37 ezret találtak meg Horvát-Szlavóniában.⁴²

Nem elhanyagolható a Szerbia felé irányuló vándormozgalom sem. Belgrád és környéke az áttelepülők legnagyobb részének úticélja. Szerbia magyarországi születésű lakóinak száma 1890-ben 23 342, ebből 11 674 fő Belgrádban lakott. 1895-ben számuk már 26 255-re nőtt. Nagy részük a Délvidék délszláv nemzetiségű lakosai közül került ki.⁴³

Ugyancsak számon kell tartanunk a Románia irányába való kivándorlást is. Annak ellenére, hogy ennek legnagyobb kontingensét az erdélyi magyarok kivándorlása tette ki, a Délvidéket, Arad, Krassó-Szörény és Torontál megyéket főleg a román nemzetiségűek hagyták el.⁴⁴

Statisztikailag ugyan kimutatható a Bulgáriába irányuló kivándorlás is, de ennek mértéke nem számottevő.⁴⁵

Kijárás Németországba

A Németország felé irányuló kivándorlás már jellegében is eltér a Balkán felé irányuló vándormozgalomtól. Bár a véglegesen áttelepülők számát itt is elég magasra becsülhetjük, hiszen 1880. és 1900. között 5 705-ről 23 639-re nőtt a Német Birodalomban összeírt magyar honosok száma, s ezek között nem csekély lehetett a Délvidékről kivándorolt német elem aránya,⁴⁶ akiknek nagy része Poroszországban élt, még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a Németországba csak meghatározott időre — a tavasztól őszig tartó mezőgazdasági idényre — kivándorlók tömegeinek.

A Németország felé irányuló, meghatározott időtartamra szóló, tehát nem áttelepülés céljából történő kivándorlás jellegében már csaknem azonos vagy legalábbis közel áll az amerikai kivándorláshoz, s egyúttal jelzi a mezőgazdasági nincstelen munkáselemeknek nagyobb hatósugarú munkaalkalom-kereső aktivizálódását.

Itt érvényesül először a német gazdasági egyesületek propagandájának segítségével a németországi magasabb munkabérek vonzó hatása.⁴⁷

A németországi kivándorlásra a 80-as, 90-es évektől rendszeres statisztikai adatunk nincs, mert csak 1899-től vezettek az amerikai kivándorlás regisztrálásával párhuzamosan a Németország felé irányuló mozgalomról megközelítően pontos statisztikai nyilvántartást, ezért a korábbi mozgalom számszerű adatainak összesítésére itt nincs lehetőség. A honossági statisztikai kimutatások, valamint a helyi feljegyzések alapján azonban feltétlenül számottevőnek kell tartanunk.⁴⁸

A hivatalos statisztikai kimutatások és a helyi adatok között néha igen nagy eltérés van.

Bács-Bodrog vármegyéből a hivatalos statisztika 1901-ben 127, 1902-ben pedig csak 88 németországi kivándorlót tart számon.⁴⁹ Ugyanakkor a helyi adatgyűjtés szerint 1901-ben Szeghegy községből 350, Feketehegyről 400, Újverbászról 120, Kiskérről 230, Óverbászról 50—60 ember volt kint Németországban.⁵⁰ Az 1902. év első két hónapjában 1831 volt Bács-Bodrog megyében a kiadott útlevelek száma, ennek fele Németországba szolt, amelyből 140-et Nagypalánkáról, 122-t Tovarisováról, 107-et Ópalánkáról, 148-at Privnicáról és 115-öt Parabutyról kértek.⁵¹ Nyilvánvaló, hogy az eltérés egyik oka az, hogy a kiváltott útlevéll rendelkezők nem utaztak el mindannyian, hiszen a kiváltott útlevéll csak biztosítéknak kellett arra az esetre, ha itthon nem sikerülne munkát kapni. Az eltérés másik oka a németországi kivándorlás eltérő szemlélete. Egyesek szerint ugyanis ez nem tekinthető igazi kivándorlásnak, hiszen a kora ta-

vasszal elmenők nagy része ősszel a mezőgazdasági munkák végeztével ügyis visszatér.⁵²

A németországi kivándorlás fontosságát kevesen ismerték fel. Thirring Gusztáv és Lányi Mór⁵³ ugyan kiemelte a német gazdasági egyesületek fokozódó kivándorlási propagandáját. Thirring már arról is tudósít, hogy egyes helyeken a kinti ügynökök helyi ügynök-hálózatukat is kialakították. Szeghegyen a tanító tartott fenn kivándorlási irodát és a külföldi ügynököknek busás haszonért közvetítette a kivándorlókat, s nem eredménytelenül, mert pl. 1900. év első négy hónapjában 240 fő vándorolt ki. Hasonló volt a helyzet Feketehegyen és Verbászon is.⁵⁴

A könnyű és olcsó utazás, a közvetítő tanítók, kántorok tevékenysége, a kinti magasabb munkabérek évente 8—10 ezer embert vonzottak, főként a délvidéki németység köréből Németországba. A német nemzetiségi szellem erősödése a kivándorlás hatására már az 1900-as évek elején feltűnt, de különösebb riadalmat nem okozott. Ennél fontosabb volt, hogy a munkaerő-felesleg békés úton levezetést nyert anélkül, hogy különös felhajtó erőt gyakorolt volna a hazai napszámbérekre. Csak a földárak növekedése jelezte a Németországból hazahozott pénzek hatását.⁵⁵

A németországi magasabb bérek, jobb munkakörülmények és a hazai agrárszocialista mozgalom közötti kapcsolatra Lányi Mór hívta fel a figyelmet. Szerinte a Németországban dolgozók munkafeltételei mind benne vannak a magyarországi földművelő munkások 1897. évi kongresszusának határozati javaslatában.⁵⁶

A németországi kivándorlás hatásában nagy jelentőségű az amerikai kivándorlás szempontjából is. Fontos, mint az amerikai kivándorlás előzménye és mint közvetítő láncszeme is.

A Németországba kijáró munkások itt hallhattak először a gazdag, bőséges munkát és jó keresetet nyújtó Amerikáról, annál is inkább, mert hisz a délvidéki munkások idénymunkájára éppen a német agrárproletariátusnak az iparvidékekre és Amerikába vándorlása miatt volt szükség. Egyúttal a délvidéki németység nagymértékű Németországba való kivándorlása hívhatta fel a német utazási társulatok figyelmét arra, hogy a magyar Délvidék alkalmas terület az amerikai kivándorlás megszervezésére.

Maguk a német gazdasági egyesületek is foglalkoztak saját érdekében a délvidékiek Németországba való kivándoroltatásával, többek között a Württembergischer Landwirthschaftlicher Gauverband közvetített délvidéki munkásokat. A szintén württembergi Centralstelle für Landwirthschaft már más egyesületek számára is elvállalta dél-magyarországi munkások közvetítését, meghozzá úgy, hogy kapcsolatba lépett a német települők és kivándorlók központi egyesüle-

tével, hogy az a dél-magyarországi munkásokat Németországba szállítsa. Itt tehát már közvetlenül az a társaság bonyolította le a munkások Németországba szállítását, amelyik a német kivándorlók szállításával foglalkozott.⁵⁷

Így az ügynöki hálózat részben már a németországi kivándorlás kapcsán kiépült, az útvonal tulajdonképpen teljesen azonos volt a németországi kikötőkig, s az amerikai munkabérek — a németországi béreknél is jóval magasabbak voltak — megfelelő csábítóerőt képviselhetek. Ez az átállás annál is könnyebben ment, mert az 1890-es évektől, miután Caprivi visszavonta Bismarck 1885-ös szlávellenes törvényét, jelentősen megnőtt a kelet-lengyelországi olcsó munkaerő beözönlése Poroszországba.⁵⁸

Fontos volt a németországi kivándorlás azért is, mert szinte a korszak végéig — 1914-ig — megtartotta közvetítő láncszem szerepét Magyarország és Amerika között. Itt elsősorban nem a német utazási irodák közvetítő szerepére gondolunk, hanem azt szeretnénk kihangsúlyozni, hogy 1914-ig folyt az illegális amerikai kivándorlás Németországon keresztül egész Magyarország területéről, mégpedig úgy, hogy illegálisan átlépve a határt Németországba igyekeztek, ahol azután már a sziléziai, szászországi kivándorlási központokban (Ratibor, Breslau, Drezda, Lipcse) vagy a nagy kikötővárosokban csatlakozhattak az érvényes útlevéllel kivándorlók tömegeihez.

Az illegális amerikai kivándorlás másik módja az volt, hogy Németországba szülő útlevelet váltottak, néha egyszerű munkavállalói igazolvány is elég volt — ezt könnyebb volt megszerezni — és oda kijutva tovább mentek Amerikába.

Mindkét esetben a német hatóságok nagyfokú liberalizmusa biztosította a többé-kevésbé zavartalan kijutást Németországból Amerikába.⁵⁹

Megfelelő összehasonlító adatok hiányában többek között ez is megnehezíti a tényleges németországi, illetve a nagyobb ütemben kezdődő amerikai kivándorlás statisztikailag pontos megállapítását.

Az amerikai kivándorlás

A kettős német csatorna közvetítésével Délvidékről meginduló amerikai kivándorlást a századfordulóra tehetjük. Ezt mutatják a statisztikai adatok is. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindössze 1899-től, a kivándorlók rendszeres statisztikai nyilvántartásának megkezdésétől vannak, ha nem is pontos, de elfogadható adatok, ezért az 1899 előtti kivándorlók számát nem ismerjük.⁶⁰

A rendelkezésünkre álló korabeli statisztikai kimutatások mellett a délvidéki kivándorlással kapcsolatos egyéb adatok is azt látszanak megerősíteni, hogy 1899—1903 között nőtt meg a Délvidék népességének Amerikába vándorlása.

A Bács-Bodrog megyei Keresztúrról 1895—1901 között 130 fő vándorolt ki, 1902 első negyedében pedig már 125 fő. Kucura nevű bácskai faluból 1896—1900 között alig volt kivándorló, de 1900-ban már 55 fő vándorolt ki. Privnica bácskai faluból 1901-ig 80 fő vándorolt ki, 1902 első hónapjaiban pedig már 60 fő. Újsóvból 1900—1901 között 15—20 fő, de 1902 első negyedében már 50 fő ment Amerikába. Bácscsébről 1902 első felében 85 fő, míg Ópalánka községből 1901—1902-ben 195 férfi és 5 nő vándorolt ki Amerikába.⁶¹

Bács-Bodrog megyében 1902 első negyedében több mint 2000 útlevelet adtak ki. Latinovics Pál főispán jelentésében szintén a kivándorlás növekedéséről számolt be. 1901-ben 2292 útlevelet adtak ki Bács-Bodrog megyében, 1902 első két hónapjában pedig 1831 útlevelet, aminek körülbelül 70%-a Amerikába, 30%-a pedig Németországba szolt.⁶²

Torontál megyében hasonló a helyzet: 1899—1902 között 1776 fő vándorolt ki Amerikába, 1903-ban pedig már 1924 fő. Jankó Ágost, Torontál megye alispánja is körülbelül 3600 főre teszi az 1903-ig kivándorlók számát.⁶³

Hasonlóan nagyarányú növekedés tapasztalható Temes megyében is, ahol 1901-ben 312, 1902-ben 666 és 1903-ban már 1647 fő volt a kivándorlók száma.

A délvidéki kivándorlási kongresszusra összegyűjtött adatok alapján a három délvidéki megyében 1902 közepéig a következő volt a kivándorlás megoszlása:

Megye	Amerika	Románia	Szerbia	Bulgária
Temes	2282	103	65	118
Torontál	1508	76	283	268
		Németország		
Bács-Bodrog	2798	2623	150	—

Krassó-Szörény megyéből 486, Csanádból 65, Arad megyéből 246, a megyék városaiból pedig: Arad 29, Versec 300, Fehértemplom 850, Nagybecskerek 200, Temesvár 260 kivándorlót tartottak számon.⁶⁴

A délvidéki kivándorlás századforduló körüli megélénkülését jelzi az is, hogy míg 1895-ben a III. Országos Gazdakongresszuson a Délvidéket még nem találjuk a kivándorlási körzetek között, addig

1900-ban az OMGE által a kivándorlás törvényes rendezéséért megindított központi agrárius akcióban már mint fontos kivándorlási körzet szerepel, és 1902-ben az országrészi kivándorlási kongresszú-sok idején Temesvárott is megtartják a Délvidéki Kivándorlási Kongresszust. Ettől kezdve önálló kiadványok, helyi és országos lapok is rendszeresen foglalkoznak a vidék kivándorlási mozgalmával.⁶⁵

Egyre több a panasz a kivándorlási ügynökök megszorodására, főleg a Missler-féle brémai utazási irodára, amelyik „... a gazdasági viszonyok válságos helyzetének súlya alatt életviszonyaival mind kevésbé megelégedett német parasztságot nagyobb arányú kivándorlásra bírja”.⁶⁶ A szervezett ügynökök megszerezték a kisbirtokosok címeit és név szerint küldték ki magyar, német, szerb és román nyelvű röplapjaikat. Sőt még a délvidéki német néplapokat is felhasználták plakátjaik terjesztésére.⁶⁷

A kiterjedt propaganda és ügynökhálózat hatására szinte minden-hova eljutott a híre annak, hogy német szállítási társaságok segítségével könnyen lehet kijutni Amerikába, ahol állandó és jól fizetett munkával viszonylag rövid idő alatt is sok pénzt lehet keresni.

A kivándorlás statisztikája

A Délvidéken tehát a századforduló idejére alakultak ki azok a feltételek — súlyos gazdasági helyzet és a kivándorlás nagyarányú megindulásához szükséges speciális kommunikációs kapcsolatok —, amelyek szükségessé, ill. lehetővé tették, hogy évről évre nagy tömegek kivándoroljanak.⁶⁸

Az öt délvidéki megye kivándorlóinak száma 1899—1913 között a következő volt: I. táblázat

I. táblázat

A kivándorlók számának alakulása 1899—1913 között

M E G Y E	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1899— 1913
ARAD																
kivándorolt	134	119	98	179	304	335	1027	1828	3030	668	1667	1453	1182	2286	1660	15 970
ezer lélekre esett	0,4	0,4	0,3	0,5	0,9	1,0	2,9	5,2	8,5	1,9	4,6	4,1	3,4	6,5	4,7	3,1
BÁCS-DOROG																
kivándorolt	81	389	604	1304	1439	1323	5233	5580	8151	2253	4654	4001	2847	4208	2624	44 691
ezer lélekre esett	0,1	0,6	1,0	2,1	2,3	2,1	8,4	8,9	12,9	3,6	7,3	6,4	4,5	6,6	4,1	4,8
KRASSÓ-SZÖRENY																
kivándorolt	418	140	264	174	295	906	2176	2278	3140	1280	820	973	584	817	1022	15 287
ezer lélekre esett	1,0	0,3	0,6	0,4	0,7	2,0	4,8	5,0	6,8	2,8	1,8	2,1	1,3	1,7	2,2	2,2
TEMES																
kivándorolt	333	312	312	606	1647	2283	5265	5358	9353	1744	3774	3424	2361	3957	3471	44 260
ezer lélekre esett	0,8	0,8	0,8	1,7	4,1	5,6	12,8	13,0	22,5	4,2	9,0	8,5	5,9	9,9	8,6	7,4
TORONTÁL																
kivándorolt	811	537	539	1117	2778	3988	7456	11 498	18 138	2663	7271	6478	3934	5947	3643	76 798
ezer lélekre esett	1,3	0,9	0,9	1,9	4,6	6,6	12,3	19,0	29,8	4,4	11,9	10,9	6,6	10,0	6,1	8,6

A számsorokból egyértelműen kiviláglik, hogy a kivándorlás üteme 1903 után ugrásszerűen megnőtt. Ez a növekedés 1907-ben tetőzött. Az ezer főre jutó kivándorlók száma 1903—1907 között Arad megyében 0,9-ről 8,5-re, Bács-Bodrogon 2,3-ről 12,9-re, Torontálban pedig 4,6-ről 29,8-re nőtt. Még a viszonylag gyengébb kivándorlást mutató Krassó-Szörény megyében is 0,7-ről 6,8-re emelkedett az ezer főre jutó kivándorlók száma.⁶⁹

A táblázat tanúsága szerint az 1907—1908-as amerikai krízis hatására a kivándorlók száma 1908-ban megcsappant, majd 1909-től ismét emelkedett, 1909-ben és 1910-ben ismét magasra szökött, bár csak az 1907-es szint felét érte el. Ennél magasabbra már nem is emelkedett a korszak végéig. 1913-ban a kivándorlók számának csökkenésén meglátszik a balkáni háborúk miatt bevezetett szigorúbb korlátozó intézkedések hatása.⁷⁰

Továbbra is a táblázat adatainál maradván megállapítható, hogy Torontál megye adta a legtöbb kivándorlót, akár a kivándorlók abszolút számát nézzük, akár az ezer lakosra jutó kivándorlók számát tekintjük. Utána következnek — a kivándorlók abszolút számát vizsgálva — Temes, Bács-Bodrog, Arad és Krassó-Szörény megyék. A viszonyszámokat tekintve a sorrend nem módosul ugyan, de az ezer főre jutó kivándorlók számában már jelentős különbség mutatkozik a Torontál megye után következő Temes és Bács-Bodrog megyék között, mert Temes megyében 1899—1913 között 1000 főre 7,4 kivándorló esett, ugyanezen idő alatt Bács-Bodrogon 4,8.⁷¹

Továbbra is a kivándorlók abszolút számát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a délvidéki megyék a többi megyével összehasonlítva az első helyeket foglalták el a sorban. Torontál megye Zemplén megye után a második, Temes megye pedig a harmadik helyen állt. De a kivándorlás csúcspontját jelentő 1907. évben Torontál megyéből vándoroltak ki a legtöbben, messze megelőzve az ugyancsak nagyszámú kivándorlót adó felvidéki megyéket. Sőt a második, harmadik helyet is délvidéki megyék: Temes és Bács-Bodrog foglalták el.⁷²

A délvidéki kivándorlók nemzetiségi megoszlását vizsgálva a következő számadatokat kapjuk:⁷³ II/a., b., c., d. táblázat

II/a. táblázat

A kivándorlók megoszlása anyanyelvük szerint 1899—1913 között

NÉMETEK

MEGYE	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1899— 1913
ARAD	6	22	25	48	101	104	297	825	1130	258	745	464	521	687	303	5 536
BÁCS-BODROG	19	162	277	530	649	665	2430	3180	4330	1250	2598	2125	1897	2515	1544	24 161
KRASSÓ-SZÜRENY	287	112	102	90	182	366	1210	1117	1355	549	326	509	260	279	288	7 052
TEMES	207	279	274	565	1395	1525	3796	3708	5602	1162	2460	2033	1568	2170	2047	28 841
TORONTÁL	388	382	321	942	2267	2797	4968	7248	8901	1755	3949	3622	2310	2585	1575	44 010
																109 580

II/b. táblázat

ROMÁNOK

ARAD	99	69	31	87	130	121	416	595	1259	259	631	762	427	1299	1140	7 325
BÁCS-BODROG	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
KRASSÓ-SZÜRENY	82	15	129	44	20	323	478	740	1359	603	371	337	191	397	585	5 679
TEMES	27	17	12	49	97	231	702	916	2181	302	831	871	475	1145	979	8 835
TORONTÁL	171	25	54	35	163	304	884	1133	2441	303	1379	976	603	1469	905	10 845
																32 684

A statisztikai adatokból kétségtelenül kiderül az is, hogy a Délvidék német lakossága vett részt legnagyobb mértékben a kivándorlásban. Függetlenül attól, hogy az egyes megyékben mekkora számban éltek németek, ők adták Arad megye kivételével mindenütt a legtöbb kivándorlót.

A németek után a kivándorlók abszolút számát tekintve a román nemzetiségűek álltak. Arad megyében közülük került ki a legtöbb kivándorló. Krassó-Szörény, Temes megyékben pedig a németek után a második helyen találjuk őket. Bács-Bodrogban, mivel a román lakosság elenyésző, a magyar kivándorlók foglalták el a második helyet.

Torontál megyében a németek után a szerbek adták a legtöbb kivándorlót, ami könnyen érthető, hiszen ebben a megyében volt a legmagasabb a szerb nemzetiségű lakosság száma.⁷⁴

A számsorokból az is kiviláglik, hogy már a kezdeti időszakban is német kivándorlók mentek el legnagyobb számban, és ezt a számbeli fölényüket lényegében a korszak végéig megtartották.

Az abszolút számok összehasonlítása után most nézzük meg, hogy az egyes nemzetiségek milyen arányban vettek részt a kivándorlásban:

Anyanyelv	az összes kivándorlók 0,0-a	a helyi népességből kivándorlók 0,0-a	az összes délvidéki kivándorlók közül
magyar	5,6	4,3	10,6
német	53,1	18,8	55,2
román	18,1	4,4	15,8
szerb	97,2	5,6	12,1

Táblázatunk első oszlopa⁷⁵ azt mutatja, hogy az egyes nemzetiségek délvidéki kivándorlása hány százalékát teszi ki az illető nemzetiség országos kivándorló tömegének. A két kiemelkedő érték közül a délvidéki szerbek magas részaránya egyértelműen magyarázható azzal, hogy ez a nemzetiség legnagyobb tömegben ezen a területen élt. A délvidéki németeknek ezt a magas részét az országos kivándorlásból csak részben magyarázhatjuk a szerbekéhez hasonló módon, hiszen ők számarányuknál nagyobb mértékben vettek részt a kivándorlásban.

Táblázatunk második oszlopa⁷⁶ megerősíti az előbb mondottakat, amennyiben jelzi, hogy a négy népcsoport közül három nagyjából azonos vagy közelálló mértékben vette ki a részét az országrész kivándorlásából. a németek kivételével, akik 3—4-szer akkora arányban képviseltették magukat a kivándorlók között.

A harmadik oszlop százalékos adatai⁷⁷ szerint a délvidéki kivándorlók között a németek abszolút többségben vannak, vagyis 10 délvidéki magyar kivándorlóra 55 német, 15 román és 12 délvidéki szerb kivándorló jutott.

Végül: a németek rendkívül erős kivándorlása mellett a fenti táblázat azt is jelzi, hogy a magyarok kivándorlása a legkisebb arányú a Délvidéken.

Tovább vizsgálva az egyes nemzetiségek kivándorlási arányát, nézzük meg megyénként elkülönítve, hogy az egyes nemzetiségek saját népességüknek hány százalékát veszítették el a kivándorlás következtében, illetve milyen volt a százalékos részarányuk a kivándorlásban.

Megye	kivándorolt magyar lakoss. ‰-a	a megye össz. kivándorlóinak ‰-a	kivándorolt német lakoss. ‰-a	a megye össz. kivándorlóinak ‰-a
Arad	4,8	15,5	16,2	34,7
Bács-B.	2,9	15,8	12,6	54,1
Krassó	8,6	6,2	14,8	46,0
Temes	9,4	4,7	21,1	65,2
Torontál	5,5	6,9	24,8	57,3

Megye	kivándorolt román lakoss. ‰-a	a megye össz. kivándorlóinak ‰-a	kivándorolt szerb lakoss. ‰-a	a megye össz. kivándorlóinak ‰-a
Arad	3,7	45,8	3,6	0,3
Bács-B.	3,5	—	3,8	15,1
Krassó	1,8	37,1	5,3	4,1
Temes	5,7	20,1	5,3	7,0
Torontál	12,4	14,1	7,6	18,0

A fenti táblázatból⁷⁸ világosan kitűnik, hogy az egyes nemzetiségek kivándorlása korántsem volt azonos intenzitású minden megyében. Még a fentiekben ismertetett erős délvidéki német kivándorlásról is megállapítható, hogy ez sem érintett egyformán minden megyét; Arad, Bács-Bodrog és Krassó-Szörény megyékben a délvidéki átlag alatt marad, míg Temes és Torontál megyék 2,3, ill. 6 $\frac{0}{10}$ -kal meghaladják ezt a magas átlagot.

Érdemes külön megvizsgálni a nyolc délvidéki törvényhatósági jogú város kivándorlását is.⁷⁹ (Lásd. III. sz. táblázat.)

Mint a kimutatás alapján megállapítható, a délvidéki városok kivándorlóinak fele a német nemzetiségűek közül került ki. Különösen feltűnő Temesvár és Pancsova német lakosságának nagyarányú kivándorlása, ami a németek magas részarányán kívül⁸⁰ minden biztonnal összefüggésben volt Temes és Torontál megyék kivándorlásával is. Baja, Szabadka, Zombor azzal tűnik ki, hogy az egész korszak alatt népességük számához viszonyítva is alacsony a kivándorlók száma. Ennek oka az, hogy nagyobb a magyar népesség aránya, amelyről már a megyék vizsgálatánál megállapítottuk, hogy a legkisebb mértékben vett részt a kivándorlásban.⁸¹

III. táblázat

Város	kivándorlás 1899—1913	1905—7 1899—1913		m a g y a r		n é m e t		r o m á n		s z e r b		1899—1913 vissza- vándorlók
		1000 lélekre esett kivándorló.		száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	
Baja	463	1,9	1,5	272	58,7	129	27,9	—	—	25	5,4	57
Szabadka	177	1,3	0,1	157	88,7	3	1,7	—	—	8	4,5	1
Újvidék	1894	8,4	4,0	703	37,1	586	30,9	4	0,2	346	18,3	72
Zombor	807	4,6	1,8	227	28,1	95	11,8	1	0,1	325	40,3	23
Arad	2516	4,4	2,8	1587	63,1	486	19,3	389	15,5	38	1,5	143
Temesvár	6026	13,6	6,2	1362	22,6	4167	69,2	351	5,8	105	1,8	14
Versec	1159	4,4	2,9	109	9,4	832	71,8	35	3,0	166	14,3	31
Pancsova	1548	8,5	5,1	136	8,8	1033	66,7	13	0,8	340	22,0	7
	14 590			4553		7331		793		1353		

A részletes statisztikai elemzések alapján egyértelműen felvetődik a kérdés: mi volt az oka a német nemzetiségű lakosság saját számarányát messze meghaladó mértékű kivándorlásának.

Az első tényező — mint erre már tanulmányunk előző részében utaltunk — a kivándorlás megszervezése és útiránya. Bár részletes statisztikai adatok erre nincsenek, köztudomású volt, hogy a délvidéki németység zöme az északnémet kikötőkön keresztül, az ott székelő utaztatási vállalkozók ügynökeinek segítségével és irányításával vándorolt ki. A saját anyanyelvükön megfogalmazott hirdetések, plakátok, rölapok — bár ennek a szlovákok, románok sem voltak híjával — nem kevésbé könnyítették meg az elhatározást.⁸²

Már pusztán az a tény, hogy szinte az amerikai Szabadság-szoborig „saját nyelvterületükön” tették meg az utat, hiszen még a szállítóhajók is németek voltak, csökkentette a kiszolgáltatottság érzését, s némi tényleges védettséget jelentett az ügynöki munkamódszerekkel szemben.

A németység fokozott kivándorlásában közrejátszott a németek racionálisabb gazdálkodásra való törekvése, amely a birtokaprózódás megelőzése érdekében a legidősebb fiú földöröklését többnyire iratlan törvényként alkalmazta. Ez lehet a magyarázata annak, hogy 1905—1907 között a németek között a legnagyobb arányban a 20—29 éves kivándorlók aránya, míg a 30—39 éveseké a legkisebb.⁸³

A racionálisabb gazdálkodáshoz szükséges nagyobb forgótőke előteremtése is ösztönzőleg hathatott a kivándorlásra egy olyan korszakban, amikor ennek a tőkének az előteremtése itthon komoly nehézségekbe ütközött.⁸⁴ Az új beruházásokhoz szükséges tőke előteremtésén kívül a már korábban felvett, többnyire jelzálogos kölcsönök törlesztési részleteit is egészében vagy részben Amerikában kellett megkeresni.⁸⁵ Egyesek még arról is tudnak, hogy bizonyos délvidéki német bankok utazási kölcsönök adásával is támogatták a kivándorlókat.⁸⁶ A század első évtizedében végrehajtott nagyobb arányú parcellázások is serkentőleg hatottak, a jórészt törlesztésre, hitelbe vásárolt földek árának részleteit Amerikában igyekeztek megkeresni. Az ittebei, párdányi, katalinfalvai gazdák, akik a Duschnitz és gróf Harnoncourt által parcellázott földeket hitelre vették meg, adósságaiknak nagy részét amerikai pénzen törlesztették.⁸⁷

A magyarcernyai parcellázás, amelyet a Csekonics-uradalom hajtott végre úgy, hogy volt házas zselléreknek adtak földszerzési lehetőséget, bizonyára hasonlóképpen Amerikába hajtotta a földszerzők egy részét, de nemcsak őket, hanem a teljesen vagyontalanokat is, akiket kizártak a földszerzésből.⁸⁸

Végül, a német, de általában a nemzetiségi kivándorlás erősítésének irányában hatott a korszakunkban egyre többet hangoztatott és

egyre többeket foglalkoztató magyar nemzeti állam kiépítésének akciója is, amely nemcsak politikai, kulturális oldalról, de éppen a Délvidéken, parcellázási és főként állami telepítési akciók révén gazdaságilag is érzékenyen érintette a nemzetiségeket.⁸⁹

A kivándorlók társadalmi megoszlása

A kivándorlás — általános gazdasági okainak ismeretében nyilvánvalóan — legnagyobb mértékben a délvidéki agrárproletariátust és parasztságot érintette.

Az agrártársadalom belső polarizációja következtében nagy tömegek csúsztak le a nincstelenek, törpebirtokosok kategóriájába. Főként ezekből verbuválódott a kivándorlók tömege.

Legkorábban és legnagyobb tömegben az agrárproletárok vándoroltak Németországba és Amerikába, és később is közülük került ki a kivándorlók legnagyobb része. A rossz termés, kevés munka, alacsony bérek állandó ösztönzői voltak a mozgalomnak, mindezek mellett ez a réteg állandó utánpótlást kapott a tönkrement törpe- és kisbirtokosok közül. A délvidéki kongresszusra összegyűjtött adatok szerint kb. 8 ezerre tehető a 90-es években tönkrement kisbirtokosok száma Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyékben.⁹⁰ Különösen a német községekben volt magas a nincstelen napszámoselem aránya. Néhol 25—50, sőt néhol a 75⁰/₀-ot is elérte.⁹¹

A kis- és törpebirtokosok száma szintén magas volt. Temes megyében a 70 122 gazdaságból 33 260 volt a törpegazdaságok (0—5 kh) és 14 393 volt az 5—10 holdas gazdaságok száma. Torontálban az összes gazdaságoknak 48,2⁰/₀-a tartozott a törpebirtok kategóriába,⁹² hasonlóan Bács-Bodrog megyéhez, ahol sok községben még az országos átlagot is messze meghaladta a törpebirtokok száma.⁹³

Ilyen körülmények között érthető, hogy ebből a leglabilisabb helyzetű paraszti rétegből is sokan álltak a kivándorlók közé. Az ő megindulásuk hívta fel a figyelmet a délvidéki parasztság helyzetére. A kivándorlási mozgalom azonban nem állt meg ennél a rétegnél, ha nem is nagy számban, de érintette a kisparaszti rétegeket is. Különösen a németeknél volt gyakori, hogy a kisgazdák vagy azok gyermekei is kivándoroltak.⁹⁴

Az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak kivándorlását részben már a városi kivándorlás adatainak elemzésekor érintettük. Főként a városi és falusi kézművesekből, kereskedőkből és ipari munkásokból toborzódott ez a csoport.

1901-ben Bács-Bodrog vármegyéből 257 iparos vándorolt ki, közülük 20 a faiparban, 20 a vas- és fémiparban, 85 a ruházati, 18 a

textiliparban, 36 az élelmiszeriparban, 62 pedig az építőiparban dolgozott. A legtöbb kisiparos kivándorló Németpalánkáról (87), Cservenkáról (33), Újverbászról (32) és Bukinból (22) ment ki.

1902-ben — az év első felében — már 363 iparos vándorolt ki a megye 48 községéből. Közülük faiparos volt 62, vas- és fémiparos 49, ruházati iparral foglalkozott 105, textiliparral 30, élelmiszeriparral 33 és 61 építőiparos volt.

A megye városai közül Bajáról 29, Zomborból 17 és Szabadkáról 14 iparos és iparossegéd vándorolt ki.⁹⁵ Torontál megyéből az iparossegédek, ipari és kereskedelmi munkások 36,2⁰/₀-a, a kereskedősegédek 32⁰/₀-a, az önálló iparosok 8,3⁰/₀-a vándorolt ki.⁹⁶

Az önálló iparosok és iparossegédek kivándorlása szoros kapcsolatban volt a kézművesipar tönkremenésével, a gyáripari termékek fokozott elterjedésével. Ezért található a kivándorlók között feltűnően nagyszámú textil-, fa- és élelmiszeriparral foglalkozó.

Az iparossegédek és ipari segédmunkások kivándorlása a századforduló után megélénkülő ipari sztrájkmozgalmakkal is szoros kapcsolatban volt. Egy-egy eredménytelen sztrájkmozgalom után a munkások kizárása miatt tömegesen váltották ki az útlevelet, mint például a nagybecskereki kőművessztrájk után, amikor is a kizárt munkások közül 50 váltotta ki az útlevelét.⁹⁷

A kivándorlók foglalkoztatási statisztikája sajnos nem teljes és nem elég részletes, csak arra nyújt módot, hogy nagyobb foglalkozási csoportok kivándorlási arányait megállapíthassuk 1905—1907, illetve 1911—1913 között.⁹⁸ (lásd a IV. táblázatot!)

IV. táblázat

Kivándorlók foglalkozása										
M E G Y E	őstermelés		bányászat, ipar, forgalom		napszámos		cseléd		egyéb	
	1905—7	1911—13	1905—7	1911—13	1905—7	1911—13	1905—7	1911—13	1905—7	1911—13
Arad	63,8	75,0	15,3	11,0	18,1	10,5	2,3	1,9	0,5	1,6
Bács-Bodrog	66,5	61,7	18,2	16,7	11,0	15,6	3,0	3,5	1,3	2,5
Krassó-Szörény	43,1	54,2	39,3	27,5	9,6	6,1	6,9	6,7	1,1	5,5
Temes	66,2	70,3	14,6	11,1	6,6	8,6	11,5	7,9	1,1	2,2
Torontál	67,5	68,4	15,1	10,7	6,3	12,4	10,2	7,0	0,9	1,5
	61,4	65,9	20,5	15,4	10,3	10,6	6,9	5,4	1,0	2,6

A táblázat adatai jól tükrözik, hogy Bács-Bodrog megye kivételével mind a négy megyében nőtt az őstermelők részvételi aránya, ugyanakkor mindegyik megyében jelentős mértékben csökkent a bányászat, ipar és forgalom területéről kivándorlók részaránya, ami egyrészt magyarázható az utánpótlás kimerülésével, másrészt a korszak végén tetőző ipari fejlődés mérséklő hatásával.

A napszamosok csoportja Arad és Krassó-Szörény megyékben jelentős csökkenést mutat, míg a másik három megyében erős növekedés tapasztalható. A házicselédék kategóriájában pedig Bács-Bodrog kivételével mindenütt csökkenés tapasztalható.⁹⁹

Részletes statisztikai adatok hiányában az egyes kategóriák belső részarányait nem lehet megállapítani a Délvidéken. Az országos összesített statisztikai kimutatás alapján csak annyit feltételezhetünk, hogy hasonló arányeltolódások mehettek végbe a délvidéki megyékben, vagyis nőtt az önálló őstermelők kivándorlási részaránya a mezőgazdasági cseléd és napszamos kivándorlók rovására. A bányászat, ipar és forgalom csoportjában minimálisan nőtt az önálló iparosok és kereskedők aránya, míg a segédszemélyzeté csökkent.¹⁰⁰ A tendenciák azonossága annál is inkább fennállhat, mert a fő csoportok arányváltozásainak iránya egybeesik az országosan tapasztalt jelenségekkel.¹⁰¹

A kivándorlás megakadályozására tett intézkedések

A mozgalom kezdeti szakaszában úgyszólván semmiféle szervezett intézkedés nem történt a kivándorlás korlátozására. Csak az 1900-ban megindult OMGE-akció¹⁰² irányította rá a figyelmet a Délvidékre, mint újabb kivándorlási góccra. A közömbösség oka az, hogy „... a kivándorlás aggasztó jelenséget nem képez — írják a Bács-Bodrog megyei Gazdasági Egyesület jelentésében — és abból, illetőleg a kivándorlás eddigi méreteiből sem a munkaerő megdrágulására, sem az elszegényedés emelkedésére következtetni nem lehet.”¹⁰³ Sőt a kivándorlás — ekkor még úgy tűnt — csak a biztonsági szelep szerepét töltötte be, ahol a rossz kereseti viszonyok, a munkahiány miatti elégedetlenség nem kívánatos energiái eltávozhattak. Kormányutasításoknak eleget téve üldözték ugyan a kivándorlási ügynököket és igyekeztek megakadályozni különböző propagandaanyagok terjesztését: főispáni utasítások felhívták a járások és községek közigazgatási tisztviselőinek figyelmét „... hogy minden lehető és megengedett módon igyekezzenek a kivándorlókat elhatározásuk megmásítására bírni...”,¹⁰⁴ de mint az adatok mutatják, kevés sikerrel.¹⁰⁵

Az első alkalom, amikor több-kevesebb alapossggal felmérték a délvidéki megyék helyzetét, a kivándorlási kongresszus előkészítésének időszaka volt.

Az adatgyűjtések során felszínre kerültek azok az okok, amelyek a kivándorlás kiváltói voltak: a kisbirtokosok tönkremenése, helytelen hitelpolitika, lokális munka- és keresethiány, földéhség, helyenként a tagosítás és legelőfelosztás, földárak emelkedése, magas állami és pótagók stb., vagyis mindazok a gazdasági bajok, amelyek a mezőgazdasági termelés válságával függtek össze.¹⁰⁶

Az 1902. augusztus 10—11-ére Temesvárra összehívott kongresszus azonban a fenti tények konstatálásán túl nem jutott, nemcsak ezért, mert a Délvidéken 1902-ben a baj még nem mutatkozott meg teljes nagyságában, hanem azért is, mert az OMGE által meghirdetett kivándorlási akciónak, az 1902-ben megtartott országgrészi kivándorlási kongresszusoknak és a pozsonyi gazdakongresszusnak csak egyik és nem is a legfontosabb tanácskozási témája volt a kivándorlás problémája. A kongresszusok — s így a délvidéki is — kitűnő alkalmat kínáltak az agrárius, nagy- és középbirtokos érdekek hangoztatására, aminek különös fontosságát az adta meg, hogy 1902 végén kellett megkötni az új gazdasági kiegyezést, amelynek révén az agráriusok jelentős kedvezményeket igyekeztek elérni. A kivándorlás ügye melletti országos hangulatkeltés mint társadalmi akció kevés konkrét eredménnyel járt.¹⁰⁷ A kormányhoz felterjesztett, a kivándorlással kapcsolatos javaslataik egy része ugyan megvalósult az 1903. IV., a kivándorlás szabályozásáról szóló törvényben — mint tudjuk, maga a törvény eredménytelen volt —, de a kivándorlás problémájának megszüntetésére tett általános javaslataik: a mezőgazdasági kultúra emelése, a hazai ipar felkarolása, a hitelviszonyok rendezése, helyes birtokpolitika alkalmazása stb. hatástalanok maradtak.¹⁰⁸ A megyei társulatoknak és gazdasági egyesületeknek tett javaslatok: értékesítő és fogyasztási szövetkezetek szervezése víziutak fejlesztésére, nagy csatornázási munkálatok beindítása — a felesleges munkaerő alkalmazására —, az általános munkakedv és kitartás fokozása stb.¹⁰⁹ már eleve nagyon korlátozott hatékonyságúak lehettek.

A kivándorlás szabályozására alkotott törvény teljesen hatástalan maradt, annak liberális szellemével a Bács-Bodrog megyei Gazdasági Egyesület vezetői is egyetértettek. Szerintük sem lehet hatalmi eszközökkel megakadályozni a kivándorlást, mert az kenyér- és munkakeresés, és ennek akadályozása sértené az egyéni szabadságot.¹¹⁰ Torontál megyében ugyan megkísérelték, hogy a törvény intenciói szellemében Fiume felé irányítsák a kivándorlókat, visszatartották azokat, akik Bréma és Hamburg felé igyekeztek és üldözték ezek

felbújtóit. „Ez azonban nem tartott sokáig — írja Jankó Ágost, Torontál vármegye alispánja —, mert magunk jöttünk rá, hogy a kényszervisszatartás és kényszerirányítás nem ér semmit. Azok az emberek elvesznek számunkra . . . akik keserű emlékekkel hagyják el hazájukat.” Látván, hogy ilyen módszerekkel csak kétes eredmények érhetnek el: „Ezentúl, hogy úgy mondjam, jóakarátú passzivitással néztük a kivándorlást” — írja Jankó Ágost.¹¹¹

A kivándorlás szabályozása és korlátozása helyett csak annyi eredményt könyvelhettek el, hogy a kivándorlók nem szakították meg kapcsolataikat az anyaországgal.¹¹² A kivándorlásnak ez a liberális szemlélete, ami korszakunk végéig jellemző maradt a Délvidékre, merőben eltér a Felvidékétől, ahol már az 1900-as évek elején radikális korlátozó intézkedések bevezetését követelték. Okát abban lehet felfedezni, hogy lokális problémáktól eltekintve, a Délvidéken még ez a nagy méretű kivándorlás sem okozott komoly munkacsoport-problémákat.¹¹³

A gazdasági helyzet javulásába vetett remény sem vált valóra. Az 1904. évi nagy szárazság — Bácskában májustól augusztus 26-ig nem esett eső —, az 1906-ban megkísérelt aratósztrájkok, az 1907. évi rossz termés következtében halmozódó gazdasági problémák tovább növelték a kivándorlók tömegeit. 1908-ban, a váratlanul nagy arányú visszavándorlás állította komoly probléma elé Torontál megye vezetőit. Ekkor javasolta a megye alispánja, hogy a megye költségén ezer munkásházat kellene felállítani a visszavándorló nincstelen mezei munkások letelepítésére. Ugyancsak ő tett javaslatot a megye déli részén levő mintegy 70 ezer holdnyi dunai árterület lecsapolására és a visszavándorlók itteni letelepítésére.¹¹⁴

A kivándorlást azonban az ilyen félmegoldások csak kevéssé tudták befolyásolni, éppen úgy, mint ahogy az újabb kivándorlási törvény sem volt képes megfékezni a kivándorlás folyamatát sem a Délvidéken, sem más kivándorlási körzetekben. A kivándorlásnak radikálisan az első világháború kitörése vetett véget, tehát megszűnése nem a gazdasági helyzet megváltozásának eredménye, hanem egy olyan politikai eseményé, amely csaknem 6 évre lezárta az amerikai kivándorlás útját.

Azt, hogy nem sikerült 1914-ig a kivándorlás gazdasági okait megszüntetni, nem lehet csak a délvidéki gazdasági, politikai vezetők hibájával felróni. A kivándorlás az egész magyar társadalmi, gazdasági és politikai élet akut problémáit jelzi. Megoldása csak azon rétegek, csoportok érdekeinek ellenére lett volna lehetséges, amelyeknek képviselői a kormányban, a parlamentben ültek, de ott voltak a délvidéki megyék főispáni székeiben és gazdasági egyesü-

leteiben is.¹¹⁵ Ilyen körülmények között sem külön délvidéki, sem pedig országos szinten nem volt reális lehetőség a kivándorlás okainak megszűntetésére.

Visszavándorlás

A kivándorlással párhuzamosan az egész korszakban tartott az ezzel ellentétes folyamat, a visszavándorlás. Intenzitása a kivándorláshoz hasonlóan korántsem egyenletes, az amerikai és a hazai eseményekkel szoros kapcsolatban álló folyamat volt.

A visszavándorlás mint közelebbi, távolabbi szándék a legtöbb kivándorlóban megvolt. Az elinduláskor legtöbbjüknek konkrét elképzelése volt arról, hogy mikor szeretnének visszajönni. Talán még a kinttartózkodás időtartamánál is fontosabb volt az, hogy az előre elhatározott pénzösszeget sikerüljön összegyűjteni, vagy hazaküldeni. Ez a fajta céltudatosság különösen a német kivándorlókra volt jellemző.¹¹⁶

Természetesen nem sikerült mindenkinek a kitűzött célt elérni. Volt, aki vállalkozásának sikertelensége következtében soha nem tért vissza, mások az összekuporgatott vagy itthonról küldött pénzzel ugyanolyan szegényen tértek vissza, mint ahogy kimentek. Az sem volt ritka eset, hogy kétszer, háromszor is megtették az utat s végül itthoni sikertelenségük kényszerítette őket a végleges kivándorlásra.

Túl az egyéni adottságokon és rátermettségen, az amerikai gazdasági élet mindenkori állapota is nagy hatással volt a visszavándorlási mozgalomra. Egy-egy iparágban huzamosabb ideig tartó sztrájkok, gazdasági krízis nem kevés kivándorlót kényszerített a hazatérésre.

A jelentősebb összegekkel hazatérők vagy a kintről rendszeresen pénzt küldők „... fantáziát tüzelő leírást adnak az amerikai kereseti viszonyokról, az olcsó életről és sok jó munkaalkalomról” s ezzel embereket beszélnek rá a kivándorlásra.¹¹⁷

A sikertelenül járók, a szerencsétlenségek áldozatainak hírei, ha rövid időre is, de megakasztották a kivándorlás folyamatát.

Mindezek az okok eredményezték azt, hogy a visszavándorlás igen változatos képet mutat.

A délvidéki megyék visszavándorlásának eredményei 1899—1913 között¹¹⁸

Megye	Kivándorlók száma	Visszavándorlók száma	Visszavándorlók a kiv. ‰-ában
Arad	15 970	3 214	20,1
Bács-B.	44 691	10 621	23,7
Krassó-Sz.	15 287	870	5,8
Temes	44 260	9 056	20,4
Torontál	76 798	20 958	27,5

Az összehasonlító adatok alapján nyilvánvaló, hogy a ki- és visszavándorlási mozgalom legélenkebb volt Torontál és Bács-Bodrog megyékben, ahol minden negyedik kivándorló visszatért. Ez is azt jelzi, hogy itt a kivándorlók reális lehetőségét látták annak, hogy az amerikai pénzzel visszatérve itthon újra egzisztenciát teremthetnek maguknak. Az országos eredményekkel összehasonlítva különösen jó helyzetben volt Torontál megye, amely a maga 27,5‰-os visszavándorlási arányával 3,2‰-kal haladta meg az országos átlagot.¹¹⁹

De a délvidéki megyék között megtaláljuk az ellenpéldát is. Krassó-Szörény megye a maga 5,8‰-os visszavándorlási arányával messze alatta maradt a 24,3‰-os országos átlagnak.

Hasonlóan eltérő arányokat kapunk, ha a visszavándorlók nemzetiségi megoszlását vizsgáljuk.

Az 1911—1913 között visszavándoroltak a kivándorlók ‰-ában¹²⁰

Megye	magyar	német	román	szerb
Arad	20,3	27,8	25,6	52,6
Bács-Bodrog	34,6	29,6	—	52,6
Krassó-Szörény	1,9	1,8	8,4	31,3
Temes	22,2	31,0	27,0	42,3
Torontál	39,8	50,1	32,5	49,8
Délvidéki átlag	23,6	28,1	23,3	44,0
Országos átlag	27,4	28,7	21,3	45,3

A délvidéki megyék közül a legérdekesebb képet Krassó-Szörény megye adatai tükrözik, amennyiben megállapítható, hogy a megye alacsony kivándorlási rátája annak eredménye, hogy a magyar és német kivándorlók csaknem teljesen tartózkodtak a visszavándorlás-

tól, a román nemzetiségűek visszavándorlása is nagyon mérsékelte. Egyedül a szerbek visszavándorlása mutat nagyobb százalékot, azonban ennek értékét is csökkenteti az a tény, hogy a megyéből ki- és visszavándorló szerbek száma ez alatt a három év alatt egészen minimális volt.

Torontál és Bács-Bodrog megye százalékos adatai azt mutatják, hogy a visszavándorlás minden nemzetiségnél viszonylag magas, még a magyarok visszavándorlása is meghaladja az országos átlagot. Külön kiemelendő Torontál megyében a németek nagyarányú visszavándorlása, amennyiben a kivándorlóiknak valamivel több mint a fele visszatért. De majdnem ilyen nagymértékű itt a szerbek visszavándorlása is.

Végezetül külön kell még szólnunk a délvidéki városok visszavándorlásáról, amely kisebb különbségek ellenére mindenütt rendkívül alacsony: Bajára a kivándorlók 12,4, Szabadkára 0,6, Újvidékre 3,8, Zomborba 2,8, Aradra 5,7, Temesvárra 0,2, Versecre 1,9 és Pancsovára 0,4⁰/₀-a tért vissza.¹²¹ Ezek a számok azt is jelzik, hogy a faluról a városokba tóduló és ott napszámossá, segédmunkássá váló elemek, akik már végképp elszakadtak a földtől, már városba költözésükkel is jelezték, hogy kiszorultak az agrártársadalomból, őket vetettek legradikálisabban számot hazai lehetőségeikkel és ezért választották legnagyobb arányban a végleges kivándorlást. A paraszti birtokos létformába való visszakerülést már ők sem érezték reális lehetőségnek, a városokba való visszavándorlásuk pedig egyet jelentett volna annak az életformának a visszavételével, amelyből kivándorlás útján igyekeztek megszabadulni.

A kivándorlás hatása, eredménye

Amikor a délvidéki kivándorlás hatásáról, eredményeiről szólnunk, először is meg kell néznünk, milyen változások mentek végbe ez alatt a másfél évtized alatt. A változások közül elsősorban azokat kell szemügyre vennünk, amelyekben szerintünk a kivándorlásnak ha nem is kizárólagos, de fontos szerepe volt.

Mindenekelőtt a legfontosabb módosulás az agrártársadalom összetételében következett be. A parasztbirtokoknak az a rohamos tönkremenése, ami az 1890-es években végbement, lelassult, sőt, ha kisebb mértékben is, de visszafordult.¹²²

Az önálló birtokosok és mezőgazdasági munkások számának változása 1900—1910 között

Megye	Birtokos és bérlő		cesléd és napszámos	
	1900.	1910.	1900.	1910.
Arad	33 909	37 046	57 170	53 221
Bács-Bodrog	55 890	62 868	116 738	106 229
Krassó-Sz.	58 816	59 007	26 315	29 263
Temes	44 351	48 428	61 918	55 711
Torontál	54 136	57 962	93 655	81 041

Az arányoknak ilyenén való módosulásában természetesen nemcsak a kivándorlás játszott közre. Fontos szerepük volt ebben az 1900-as évek első évtizedében megnövekvő parcellázásoknak és a hitelszerzési lehetőségek megkönnyítésének is.¹²³ Tudjuk azonban, hogy mindkettő közrejátszott a kivándorlás növekedésében is, hiszen az újabb kölcsönök felvétele az új birtokrész megvásárlására sok esetben járt együtt a kivándorlás növekedésével.

Az Amerikából hazahozott vagy hazaküldött pénzeknek éppen a már meglévő terhek csökkentésében, illetve új ingatlanok vásárlásában volt rendkívül nagy szerepük.

A hazaküldött pénzek nagyságáról pontos adataink nincsenek, hiszen ezeknek csak egy bizonyos hányada érkezett hivatalos postai küldeményként, de jelentős összegeket küldtek levélben, a hazatérő ismerősök által és maguk a visszavándorlók is jelentős összegeket hoztak magukkal.

A hazaküldött vagy hozott pénz összege igen változó volt. Kucurára (Bács-Bodrog m.) 1900-ban 34 000 korona érkezett 82 kivándorlótól, 1901-ben pedig már 60 000 korona, körülbelül 155 embertől.

Az Újpalánkáról és Bulkeszről kivándorolt iparosoktól kéthavonta 100—100 K érkezett.

Paragára 11 embertől másfél év alatt 4000 K érkezett. A torzsai kivándorlók átlag 500 K-t küldtek 1901-ben. A hazatérő gyurgyevői kivándorlók 1000—1200 K-t hoztak magukkal.¹²⁴

A Torontál megyei Lajosfalvára hazatérő Deák nevű kisbirtokos 2000 K-t hozott magával.¹²⁵

Hasonló módon jöttek a pénzküldemények a század elején Németországból is. A 350 — németországi munkára szerződött — szeghegyi munkás 52 000 koronát küldött haza postán és hazatérésük alkalmával kb. ugyanennyit hoztak magukkal. A Feketehegyről Németországban levő 400 ember 70 000 K-t küldött haza és magával

hozott kb. 40 000 K-t. Újverbászra 120 ember 32 000, Kiskérre 230 ember 15 000, Overbászra pedig 50—60 ember 12 000 K-t küldött.¹²⁶ A temesvári Magyar Posta és Távirtda Hivatalhoz 1903-ban 3 475 076 K, 1904-ben pedig 21 540 küldeményben 3 704 924 K érkezett a kivándorlóktól.¹²⁷ Jankó Ágost, Torontál megye alispánja szerint megyéjébe 1907-ben 12 millió koronát küldtek haza a kivándorlók és kb. 1 millió K-t hoztak magukkal.¹²⁸ Ugyanebben az évben a budapesti bankokon keresztül 200 millió K érkezett az országba az amerikai kivándorlóktól.¹²⁹

Hogy a beérkezett pénzek rendeltetése hogyan alakult, arra ugyancsak Jankó Ágost szolgáltat igen értékes adatokat.¹³⁰

Hazaküldött pénzek rendeltetése

Járás, ill. város neve	ittthon ingat- lanokat terhe- ző adósság tör- lesztésére K.	ittthon ingat- lanokat vásá- rítottak K.	Családtagok eltartására küldték, ill. takarék K.
Alibunár	40 000,—	8 340,—	—
Antalfalva	76 306,—	29 864,—	15 000,—
Bánlak	411 400,—	188 600,—	143 830,—
Csene	359 220,55	291 316,—	—
Módos	365 968,—	126 081,—	39 419,—
Nagykikinda	272 760,—	121 500,—	138 050,—
Nagybecskerek	301 940,—	138 000,—	—
Nagyszentmiklós	202 300,—	131 600,—	120 000,—
Párdány	49 160,—	120 062,—	199 000,—
Pancsova	55 170,—	16 000,—	—
Perjámos	500 000,—	200 000,—	—
Törökkanizsa	205 000,—	91 000,—	—
Törökbecse	197 000,—	13 000,—	—
Zsombolya	1 655 000,—	434 000,—	1 214 637,—
Nagybecskerek r. t. város	—	—	—
Nagykikinda r. t. város	35 000,—	—	35 000,—
	4 686 229,—	1 919 463,—	1 945 936,—

A fenti adatok alapján világosan kiderül, hogy az Amerikából küldött vagy hozott pénzeknek több mint kétharmadát meglévő adósságok törlesztésére, ill. új ingatlanok vásárlására fordították. Az is külön kiemelendő, hogy az új birtokok vásárlására szánt összegnek majdnem két és félszeresét fordították a már meglévő adósságok törlesztésére.

A megye járásait külön-külön szemügyre véve, a zombolyai, per-jámosi, csenei járások emelkednek ki magas törlesztési és ingatlanvásárlási összegeikkel. Ezen járások népességében a német nemzetiségű lakosság volt túlsúlyban, ami a magas kivándorló szám mellett magyarozza az összegek nagyságát is. Bár csak korlátozott érvénynyel, de azt is megállapíthatjuk, hogy éppen a német nemzetiségi többség a magyarozata a pénzek nagy összegű racionális felhasználásának is.

Jankó Ágost adatgyűjtése korántsem lehet teljes és pontos, de arányait tekintve körülbelül egybeesik azokkal a korabeli megállapításokkal, amelyek szerint a kivándorlók pénzének fele adósságaik törlesztésére ment el.¹³¹

A kivándorlás és a föld értékének növekedése között kölcsönösségi viszony állt fenn. Amennyiben egyrészt a sokszor elérhetetlenül magas földárak tették lehetetlenné az itthoni birtokszerzést és kényszerítették az embereket a kivándorlásra, másrészt az Amerikából beözönlő pénzzel, helyesebben a földszerzésre irányuló megnövekedett fizetőképes kereslettel maguk is hozzájárultak a föld árának növekedéséhez.

A marosújvári főszolgabíró beszámolója szerint azokban a községekben, ahova Amerikából földvásárlás céljából nagyobb összegek érkeztek, 1903—1907 között a föld ára 40%-kal megemelkedett. Hasonló volt a helyzet Torontál megyében is, melynek zombolyai járásában 1905—1909 között a földek ára 970 K-ról 1300 K-ra emelkedett holdanként. A törökbecsei járásban ugyanezen idő alatt 890 K-ról 1100 K-ra, az antalfai járásban 790 K-ról 1000 K-ra nőtt egy kh föld ára.¹³²

A kivándorlásnak, ill. a visszavándorlásnak közvetlen gazdasági kihatásain kívül vannak számunkra más, a délvidéki népesség politikai, kulturális arculatát befolyásoló vetületei is.

A délvidéki németységnek Németországba való vándorlásával erősödött meg és kapott új lendületet a német nemzetiségi mozgalom. Már a temesvári kongresszuson szóvá tették, hogy a kivándorlási ügynökök a kivándorlók toborzásával párhuzamosan a német nemzetiségi eszmék terjesztésével is foglalkoztak.¹³³ Ugyancsak itt említik fel, de másutt, az amerikai visszavándorlókkal kapcsolatban is felmerült, hogy a Németországba kivándorlók „az év legnagyobb

részt kint töltvén, a többnyire szociálistikus érzelmű német munkásokkal állandóan érintkezők, azok tanait magukba szívva a téli hónapokban könnyen elterjeszthetik az itthonmaradottak között, a mi pedig a mi viszonyainkra nézve éppenséggel nem volna kívánatos.”¹³⁴

Ugyanez a rosszallás nyilvánul meg a Torontál megyei munkások kinti tapasztalataival szemben is, akik „az ipar kezdetleges volta mellett és ellenére az amerikai s a többi iparállamok ipari életének hosszas küzdelemben leszűródött állapotát szeretnék itt is meghonosítani anélkül, hogy annak lehetőségére figyelemmel lennének.”¹³⁵

Szólnunk kell még a kivándorlásnak az általános népmozgalomra gyakorolt hatásáról is. A kivándorlás eredményeként Arad megye 17 796, Bács-Bodrog 37 188, Krassó-Szörény 14 417, Temes 42 344 és Torontál megye pedig 57 381 főt veszített.¹³⁶ Ez annyit jelent, hogy az amerikai kivándorlás miatt másfél évtized alatt Arad megye a természetes szaporodásának 22,0⁰/₀-át, Bács-Bodrog 33,9, Krassó-Szörény 21,5, Temes 94,2 és Torontál megye 86,1⁰/₀-át veszítette el.

Néhány városban még a fentieknél is nagyobb volt a veszteség. Bajáról a kivándorlás a természetes szaporodás 100,5, Aradról 117,9, Temesvárról 664,2 és Pancsováról 507,1⁰/₀-át vitte el.¹³⁷

A Délvidék vándormozgalma tehát jelentős mértékben megcsapolta a megyék népességszaporulatát, szelepként működve, békés úton levezette a felhalmozódott gazdasági, társadalmi feszültségeket, méghozzá — a fennálló társadalmi rend megváltoztatása nélkül, tehát a rend urai számára kedvező módon — úgy, hogy közben lát-szólag mindenki előtt nyitva hagyta a visszatérés, az elveszített társadalmi helyzet visszaszerzésének lehetőségét.

A statisztikai adatok alapján láthattuk, hogy a kivándorlók egy részének ez sikerült, de éppen a kisbirtokos, kisbérleti kategóriákban tapasztalható számbeli növekedés jelzi egyúttal a lehetőségek határait is, azt, hogy ez az emelkedés sokak számára csak egyetlen lépcsőfokkal való feljebb kerülést jelentett, ahonnan nagyon könnyen ismét visszacsúszhattak.

Nem állítjuk, hogy a kivándorlásnak kizárólagos szerepe volt az agrártársadalom belső szerkezetének módosulásában¹³⁸ — megnőtt a birtokosok és némileg csökkent a mezőgazdasági munkások, napszamosok száma —, hiszen ebben jelentősen közrejátszott az elvándorlás is. Az a tény azonban, hogy ez az egyébként országosan tapasztalható aránymódosulás a Délvidéken együtt járt a kivándorlás hatalmas méretű mozgalmával, bizonyítja, hogy az említett általános tendenciák itt csak a kivándorlás segítségével juthattak érvényre.

* * *

Visszatérve most a két kivándorlási körzet (Felvidék és Délvidék) között mutatkozó eltérések összegzésére, megállapíthatjuk, hogy a kivándorlási göcök kialakulása között mutatkozó több mint két évtizedes késés legfőbb oka az országrészek eltérő gazdasági körülményeiben keresendő.

A Felvidék mezőgazdasága a kedvezőtlen birtok- és gazdaságföldrajzi viszonyok következtében eleve hátrányos helyzetből indult meg a kapitalista fejlődés útján. A múlt század 80-as éveiben kirobbanó agrárválság az agrártársadalmon belül — a kapitalizálódás hatására — meginduló belső átrétegződést hihetetlenül felgyorsította. Ennek következtében a Felvidéken a gazdaságok zömét kitevő és leglabilisabb törpe- és kisgazdaságok tízezrei mentek tönkre. Ezek tulajdonosai és a válság miatt korlátozott számú állandó és időszakos munkást foglalkoztató nagy- és középbirtokokról kiszoruló cseléd és napszámos tömegek indították meg az amerikai kivándorlás első nagy hullámát.

Az agrárválság természetesen nem kímélte a Délvidék mezőgazdaságát sem, de a kivándorlást okozó hatásai itt később és más formában jelentkeztek. Az eltérés oka részben a gazdasági fejlettség eltérő fokában, a gabonakonjunktúra hatására kialakult kedvezőbb gazdasági viszonyokban rejlik.

A tömeges kivándorlás feltételei a Délvidéken akkor alakultak ki, amikor a parasztság eladósodása magas fokot ért el, illetve az agrárproletariátus kizsákmányolása — éppen a válságból való kilábalás érdekében — a maximális fokra emelkedett.

Ha tehát a két terület kivándorlását az azzal szoros összefüggésben levő agrárválság folyamatában el akarjuk helyezni, úgy a felvidéki kivándorlás nagyarányú megindulását a válság kirobbanásának és megerősödésének korszakára, míg a délvidéki kivándorlást a válság utolsó, a „kilábalás” periódusára tehetjük.

JEGYZETEK:

1. Elsőnek Sáros megyéből a 70-es évek elején indult meg a tömeges kivándorlás. Ezt követte a 70-es évek második felében a felsorolt többi megye. A felvidéki kivándorlásra lásd részletesen *Polányi Imre*: A kivándorlás kérdéséhez. Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. A szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1961. 1. 245—269. old.
2. A Felvidéken a vasútépítés előtt legalább 2 forinttal volt magasabb az ára egy köböl búzának vagy rozsnak, mint az Alföldön. Szepesi Emlékkönyv. Szerk.: Demkó Kálmán, Róth Samu, Sváby Frigyes. Szepesváralja, 1888. 208—209. old.

3. Uo. 209. old. *Sváby Frigyes*: A Szepesség lakosságának szociológiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lócse, 1901. 141. old. — *Rácz István*: Parasztkor elvándorlása a faluból. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. k. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965. II. 460—461. old.
4. *Thirring Gusztáv*: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904. 224—228. old.
5. *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monográfiája III. Budapest, 1909. 131—132. old.
6. *Thirring Gusztáv*: i. m. 79. old.
7. *Érkövy Adolf*: A „telepítési kérdésről” tekintettel a kivándorlásra, bukovinai véreink visszatelepítésére, czélszerűbb hazai néposzlatra s a mezőiparos nagy községek elhomlítására. Budapest, 1883. 63—64. old.
8. A gépesítésnek ez az első üteme egyúttal a kapitalizálódásnak az első lépéseit is jelenti. A gabonakonjunktúra idején összegyűjtött tőkék gyorsították az agrártársadalom belső differenciálódását, ami azután a válság idejében teljesedett ki. Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... az 1876. évben. Arad, 1877. 103—104. old.
9. A telepítvényes falvak ügyével ugyan 1848—49-ben több ízben is foglalkoztak, de törvényes rendezésre nem került sor. Az 1853-as úrbéri pátens is változatlanul hagyta a telepések birtokviszonyait. Csak 1873-ban került sor a telepítvényi törvény megalkotására. A telepítvényes falvak ügyét részletesen lásd *Gyimesi Sándor*: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: Szabó István. I. k. 177—197. old.
10. Uo. 198—206. old.
11. Érkövy Adolf pécskai jószágigazgató jelenti, hogy az ő körzetébe tartozó 28 falu teljesen eladósodott. Uo. 201. old.
12. A Torontál megyei Szajánból 1700-an vándoroltak ki 1885—1891 között. Uo. 200. old.
Pusztaszaján és Vilmáter pusztákat 1866—1878 között több száz magyar család bérelte, holdankénti 5 forint haszonbérért. Az 1882 februárjában megkötött örökvételi szerződés alapján 9218 kh-t a bérlőknek eladtak, 101 forintjával holdanként. Az eladás feltételei: 6%-os kamat, a vételár 38 és fél év alatt kellett 77 félévi részletben befizetni. Azok a bérlők, akik 300 forintnál nagyobb bérleti díjjal találkoztak, nem vásárolhattak, sőt bérletükből kibecsülték őket, a birtokok nagysága a következő volt: 1—1 család vett 250, 200, ill. 125 holdat, 11 család 100, 5 család 80, 2 család 70, 14 család 55—60, 12 család 50, 39 család 40—45, 53 család 30—35, 80 család 20—25, 51 család 10—15, 3 család 5—5, 1 család vett 1 holdat, és ezeken kívül még telepítettek 150 zsellért 80 négyszögöles beltelkekre és 1 zsellért 400 négyszögöles beltelkekre. *Érkövy Adolf*: i. m. 34—36. old.
13. *Gyimesi Sándor*: i. m. 202. old.
14. Telepítés. Külön lenyomat a földművelésügyi magyar királyi miniszternek 1900. évi költségvetéséhez, a törvényhozás elé terjesztett indokolásból. Budapest, 1899. 15—16. old.
15. OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (továbbiakban: (MT. jkv.). 1905. jan. 6. 33. melléklete.
16. Uo. 1904. dec. 2. 41. Hasonló helyzetben voltak a Krassó-Szörény vármegyében Igazfalván lakó telepések is, akiknek telepenként 185 K 48 fillért kellett évente fizetni, ezért eladósodtak, 1905-ben már

- 94 024 K hátralékuk volt. A Torontál megyei Ótelek telepesei 65 000 K-val voltak a kincstárnak adósok hátralék címen. Uo. 1905. jan. 6. 30.
17. *Érkövy Adolf*: i. m. 195—199. old.
18. OL. MT. jkv. 1905. jan. 6. melléklete felsorolja azokat az 1894 előtt létesített telepeket, amelyek adósság-elengedést kaptak. Összesen 40 telepesközséget sorol fel, amelyeknek zöme a Délvidéken található. Új telepítésekre lásd: Telepítés. Különlenyomat... 5—20. old.
19. Külön ki kell emelnünk a zsellértelepeket. Mint Vilmatér példáján is láttuk, sokszor viszonylag nagyszámú napszámost telepítettek 400—800 négyszögöles beltelekre. Ez a telepítés nemcsak a nagybirtok, de a gazdag parasztnak érdekeit is szolgálta. Ezek a zsellérek, a parasztgazdák állandó és időszakai munkásai, akiket majd nagyon súlyosan érint, hogy a gazdák igyekeznek állandó és időszakai munkakerő-szükségletüket a legminimálisabbra leszorítani.
20. A Délvidék után a Tisza bal partja következik 79,1 K, a Duna jobb partja 78,1 K, a Tisza jobb partja 65,1 K, a Duna bal partja 63,1 K és végül Erdély 36,0 K-val. *Ráczy Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Budapest, 1906. 30. old.
21. Magyar Statisztikai Évkönyv (továbbiakban: MSE.) 1893. 250—251. old., 1903. 301., 309. old. — *Sándor Pál*: A XIX. század végi agrár-válság Magyarországon. Budapest, 1968. 131—136. old.
22. Arad megyében a birtokosok és bérlők száma 1890-ben 38 338 fő, 1900-ban 33 909, a cselédek és napszámosok száma 45 638, ill. 57 170. (Ez utóbbi kategóriánál mindkét évben és minden vizsgált megyében a mezőgazdasági cselédek, munkások és a napszámosok lélekszámát összeadtuk — mezőgazdasági munkás —, mert úgy véltük, vizsgálatunk szempontjából itt nincs túl nagy jelentősége a megkülönböztetésének, és ezzel a módszerrel teljesebb képet kaphatunk a megyék nincstelen tömegeiről. A többi megyék a következő változást mutatják: Bács-Bodrog megye: 1890-ben birtokos és bérlő 55 616 fő, cseléd és napszámos 119 554; 1900-ban 55 890 fő birtokos és bérlő és 116 738 mezőgazdasági munkás. Temesben a következő a változás: birtokos és bérlő 1890-ben 52 467, 1900-ban 44 351, a munkás kategóriába tartozóké pedig 56 458, ill. 61 918 fő. Torontál megyében a birtokosok és bérlők száma 60 466, ill. 54 136, a munkásoké: 82 559, ill. 93 655 fő. Hasonló változást figyelhetünk meg Békés, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs és Szatmár megyékben is, míg a Felvidéken ezzel ellentétes tendenciát tapasztalhatunk Sáros megyében. Az adatokat lásd 1890-re: A magyar korona országainak 1890. évi népszámlálása II. k. birtokosok és bérlők, illetve éves szolgák 29—31. old., napszámosok 42—47. old. 1900-ra vonatkozó adatok: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I—II. k. Budapest, 1903. Az illető megyék foglalkozási statisztikájának különlenyomatai.
23. A délvidéki kivándorlási kongresszus. Szerk.: De Pottère Bruno. Budapest, 1903. 37. old. Népszava, 1898. júl. 15. 4. old., júl. 19. 4. old.
24. Népszava, 1898. júl. 29. 5. old.
25. *Milhoffer Sándor*: A mezei munkás-viszonyok hazánkban. Budapest, 1898. 231—235. old.
26. Uo. 169—173. old.
27. Uo. 235—237. old.
28. Uo. 237—238. old.

29. Uo. 239—243. old.
30. Uo. 243—247. old.
31. Gazdasági Értesítő. Zombor, 1902. márc. 2. old.
32. *Jeszenszky Ignác*: Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Budapest, 1904. (Megyei monográfiák XIII.) 18. old.
33. Beszámolnak arról, hogy az utóbbi időben nőtt a megművelt terület, de nem nőtt a munkaalkalmak száma, mert a gépesítés elvitte. Egy 100—150 holdas paraszt az aratás és a cséplés kivételével 2—3, legfeljebb négy bérest tart, a 70—80 holdas gazdának pedig elég egy béres, kisebbnek egy szolga vagy egy kocsis gyerek, akivel a szántást vetést elvégezteti. *Gazdasági Értesítő*. Zombor, 1902. márc. 2. old. — Lásd még *Sándor Pál*: i. m. 291—295. old.
34. Népszava. 1898. júl. 29. 5. old.
35. Uo.
36. Részletesen lásd: a Népszava 1898. júl.—augusztusi számait, ahol a vidéki levelezők beszámolnak községük helyzetéről.
37. Arad lakosainak a száma 1890 és 1900 között 42 052-ről 53 903-ra, Temesváré 39 884-ről 49 624-re nőtt 1900-ban. MSÉ. 1903. 13. old. — Arad lakosságának 55,7⁰/₀-a, Temesvár népességének pedig 52,2⁰/₀-a dolgozott 1900-ban a bányászat, ipar és forgalom területén. MSÉ. 1913. 29. old.
38. Ezeknek az okoknak a részletes tárgyalását lásd később. A délvidéki kivándorlási kongresszus i. m. 44—48. old.
39. A kivándorlás okául még olyan indokot is felhozunk, hogy a kivándorlásra „... az asszonyok azért buzdítják férjeiket, mert ott erkölcsi viselkedésük, különösen pedig korcsmáskodás tekintetében sokkal szigorúbb ellenőrzés alatt álva, keresményüket megtakarítják”. A szerbek lakta vidéken a „költséges lakodalmak tartása, a ruhára és cziczomára való költekezés a nőknél határt nem ismerő pazarlásig fokozódik s ebben a szegényebb nép is utánozza a vagyonosabb osztályt, mi rendesen anyagi bukását okozza”. A délvidéki kivándorlási kongresszus i. m. 45. old.
40. *Thirring Gusztáv*: i. m. 47—48. old.
41. Uo. 48. old.
42. Bár Szentiványi becslését nem szabad kritika nélkül elfogadnunk, mégis ezek a számok legalább jelzik a kivándorlás és elvándorlás méreteit. *Szentiványi Ferenc*: Torontál megye vándorlási mozgalmáról. (Klny. a Magyar Társadalomtudományi Szemle április és május havi számából.) Budapest, 1911. 6. old.
43. *Thirring Gusztáv*: i. m. 289—290. old.
44. Uo. 312. old.
45. Uo. 314—315. old.
46. Uo. 260. old. Szentiványi szerint nemcsak Bács-Bodrogból, hanem Torontálból is jelentős a Németországba irányuló kivándorlás. Nem a szlovákok, szerbek, románok mennek, hanem inkább „... a jobb sorsban levő sváb és német anyanyelvű népelem, mely a német Schulverein csábításainak engedve mezőgazdasági munkák végzésére megy át a német birodalomba...” *Szentiványi Ferenc*: i. m. 11. old.
47. A jobb munkakörülmények mellett még a napszámber is magasabb volt. Lányi Mór számításai szerint egy munkás keres 423 K-t Németországban, míg itthon 353 K 20 fillért, tehát 70 K-val kevesebbet. Kinti munkája alatt megtakarította az ételmezezt, mert az útiköltséget, szállást és ételmezezt a munkaadó adta. Ezenkívül meghatá-

- rozott a munkaidő: napi 12 óra. Ezen felül a munkaadó fizeti a túlmunkát, 12 fillért óránként. *Lányi Mór*: A bácskai kivándorlás. (Jelentés és javaslat.) Szeged, 1902. 12—13. old.
48. Lányi Mór 1902-ben már 8—10 ezerre teszi a Bácskából Németországba rendszeresen kijárók számát. *Lányi Mór*: i. m. 10. old.
49. Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban: MSK). Új sorozat 67. k. 91. old.
50. *Lányi Mór*: i. m. 14. old.
51. *Thirring Gusztáv*: i. m. 126. old.
52. Gazdasági Értesítő, Zombor, 1902. márc. 1. old.
53. *Lányi Mór*: i. m. 10—12. old.
54. *Thirring Gusztáv*: i. m. 126—127. old.
55. *Lányi Mór*: i. m. 12. old., ill. *Szentiványi Ferenc*: i. m. 45—46. old.
56. *Lányi Mór*: i. m. 15. old.
57. *Thirring Gusztáv*: i. m. 62. old.
58. Németország négy keleti tartományában alkalmazott lengyel munkások száma 1892-ben 25 000 fő volt, 1900-ban pedig már meghaladta a 100 ezer főt. Galíciából is nagyarányú volt a bevándorlás Németországba. A német földbirtokosok érdeke volt, hogy minél olcsóbb munkaerőt tudjanak szerezni, ezért volt szükség a szlávellenes törvény érvénytelenítésére. *Sárközi Zoltán*: A summások. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965. II. k. 372. old.
59. A magyar szervek szinte állandó harcot folytattak a német társaságokkal. A magyar kormány szeretne volna elérni, hogy a Németországba kijutott illegális kivándorlók ne juthassanak tovább német kikötőből Amerikába. A különböző kísérletek (1904., 1909.) azonban kudarcba fulladtak. A német társaságok nem voltak hajlandók figyelembe venni a magyar kormány feltételeit. A legfontosabb kikötése a magyar kormánynak az volt, hogy csak abban az esetben engedélyezi a német társaságoknak közvetítő irodák felállítását Magyarországon, ha lemondanak az illegális kivándorlók szállításáról. A társaságok ezt az alapfeltételt nem fogadták el. Pedig ez különösen fontos lett volna a kivándorlás ellenőrzése szempontjából, mert a fiumei kikötőn keresztül a kivándorlóknak csak kb. egynegyede távozott. A legfontosabb kikötő, Bréma forgalma ennél nagyobb volt. S az ott hajóra szállóknak csak nem egészen 50⁰/₀-a volt legális kivándorló, sőt az évtized második felében még ez is lecsökkent. Csak 1910-ben sikerült a Continental Pool-ban egyesült hajótársaságokkal megegyezni, akkor is csak olyan módon, hogy a magyar kormány tett engedményeket, a társasággal kötött szerződés érvénye csak Magyarországra állt fenn, külföldön, tehát Németországban is, szabadon köthettek üzletet, illegális kivándorlókkal is. Ezt mutatja az a tény is, hogy 1913-ban Brémában még mindig csak 66,8⁰/₀ volt a legális kivándorlás, Hamburgban pedig csak 45,7⁰/₀. MSK. 67. 96—98. old — *Buday Barna*: A Pool-szerződés és a kivándorlás. Budapest, 1911. 1—7. old.
60. Tulajdonképpen csak 1904-től lehet viszonylag pontosnak nevezni a kivándorlási statisztikákat. Ekkor kapcsolták össze az útlevél-statisztikával. Az illegális kivándorlás statisztikája azonban ezzel sem oldódott meg. Ennek a korszaknak legteljesebb rendszeres kivándorlási statisztikáját adja: A Magyar Szent Korona országainak ki-

- vándorlása és visszavándorlása, 1899—1913, MSK. Új sorozat 67. k. Budapest, 1918.
61. A megye 126 községe közül 1902-ben már 52 községből volt kivándorlás, *Lányi Mór*: i. m. 5—7. old.
 62. Bár Latinovits Pál jelentésében azt állítja, hogy a kivándorlók nagy része „szláv” nemzetiségű, de ezt Lányi adatai megcáfolják. Lányival hasonló eredményre jut az adatgyűjtések alapján De Pottere Bruno is, aki szerint ugyan az első kivándorlók szlovákok és rutén kivándorlók voltak, de a „... 90-es évek végén azonban váratlan egyszerűen megmozdulni látjuk az egyes bács-megyei német községek lakosságát is és innen tovább terjedve a Délvidék több törvényhatóságának első sorban német, de — bár kisebb, azonban szintén fokozódó arányban magyar, szerb, sőt újabb időben a román községek lakossága között is”. OL, Belügyminiszter Elnöki iratok (továbbiakban: BM, Eln.) 1902. 169. res. — A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 32—33. old.
 63. Amerikai kivándorlás és visszavándorlás, A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szakértekezletén 1908. évi januárius 24-én és 25-én mondott beszédek és az az által kiküldött tizes bizottság emlékirata. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület Közleményei III. (továbbiakban: MTE, Közl. III.), Budapest, 1908. 40—41. old. A kivándorlás lökészerű megindulását jelzik a statisztikai adatok is: 1903 végéig kb. 3600 fő, 1904 augusztusáig 900 fő és augusztustól decemberig 5087 fő. — Uo. 42—43. old.
 64. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 41—43. old. Köztelek, 1902. augusztus 16.
 65. Többek között *Jeszzenszky Ignác*: Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Budapest, 1904. (Klly. a Közgazdasági Szemle 1904. évi május havi füzetéből.) Megyei monográfiák XIII. — *Szentiványi Ferenc*: Torontál vármegye közigazdasági és szociális állapota a XX. század első tizedében. Budapest, 1912. (Klly. a Közgazdasági Szemle 1912. évi március havi füzetéből.) Megyei monográfiák XXVI. — *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Budapest, 1906. — A Bács-Bodrog vármegyei Gazdasági Egyesületnek évi jelentései.
 66. OL, BM, Eln. 1902. 169. res. A Bács-Bodrog vármegyei Gazdasági Egyesületnek 1900. évi jelentése. Zombor, 1903. 14. old. — MTE, Közl. III, 1908. 45. old. — Gazdasági Értesítő, Zombor, 1902. március 1. old.
 67. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 33—35. old.
 68. MSK. Új sorozat 67. 2—7. old. Táblázatunkban nem választottuk szét a kivándorlókat az egyes útirányok szerint, mert az amerikai kivándorlás az egész időszak alatt meghaladta az összes kivándorlás 90⁰/₀-át.
- A németországi kivándorlás Krassó-Szörény és Bács-Bodrog megyékből volt komolyabb mértékű: 3424, ill. 2688 főt tett ki. Az egész Délvidékről összesen 7726 fő ment ki. Románia felé irányuló vándormozgalom Krassó-Szörény és Arad megyékben volt nagyobb mértékű: 2980, ill. 2075 fő ment ki. Az öt délvidéki megyéből összesen 7750 fő vándorolt Romániába. MSK. Új sorozat 67. 83., 91. old.
69. A kivándorlásnak 1905., ill. 1907-ben tapasztalt rohamos növekedése részben abból is adódik, hogy 1904-től pontosabbá vált a kivándorlási

statisztikák vezetése, de nem kis szerepe volt a rossz termésnek és az ezen időszakban lezajlott agrárszocialista mozgalmaknak is.

70. 1913-ban a balkáni háború kitörése miatt útleveltilalmat vezettek be, amelynek értelmében a hadköteles egyének kivándorlását megtiltották. Ezért tapasztalható az 1912-es kisebb mértékű felélénkülés után a kivándorlók számának apadása.
71. Az ezer lélekre eső kivándorlók számában Torontál megye az 1899–1913 közötti 4,5-es országos átlagot csaknem megduplázva is csak a 16. helyen áll. 72. sz. jegyzet.
72. Az öt délvidéki megye évenkénti kivándorlószámait végigtekintve megállapíthatjuk, hogy 1905–1907 között mindenütt jelentős emelkedés mutatható ki, és 1908–1913 között jelentős a visszaesés, de ez már korántsem egyenletes minden megyében. Ha az 1905–1907., ill. az 1908–1913 közötti arányszámokat összehasonlítjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyékben a visszaesés jóval nagyobb 1907 után, mint Arad és Krassó-Szörény megyékben. Itt a visszaesés kisebb arányú — igaz, hogy tényleges részesedésük is kisebb — és az 1908 utáni kivándorlás intenzitása is egyenletesebb.
- A délvidékit a felvidéki kivándorlással összehasonlítva legszemléletesebben talán úgy lehetne ábrázolni, hogy amíg a Délvidék kivándorlása 1899–1907 között egy meredek felfutású hegyoldal, amelynek legmagasabb pontja 1907, és utána 1913-ig kisebb hegyek váltogatják egymást — különösen Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyék esetében —, addig a felvidéki megyék kivándorlása az első periódusban inkább egy magas platóhoz hasonlítható, amelyen 1905., 1907-ben vannak kisebb csúcsok, a második periódusban pedig ugyanez a formáció ismétlődik, csak lényegesen alacsonyabb szinten. MSK. Új sorozat. 67. k. 6—7. old.
73. A kivándorlás nemzetiségi megoszlásának vizsgálatánál a részletes elemzésből kihagytuk a rutén, szlovák és horvát nemzetiségűek vizsgálatát, mert ezek az egyébként is alacsony helyi lélekszámuknál fogva, viszonylag kis mértékben képviseltetik magukat a kivándorlók között. A rutének közül 1899–1913 között Bács-Bodrogból 487, Aradból 27, Krassó-Szörényből 32, Temesből 2, Torontálból 3 fő vándorolt ki.
- A szlovákok kivándorlása valamivel jelentősebb. Bács-Bodrogból 1801, Torontálból 562, Aradból 181, Temesből 130 és Krassó-Szörényből 28 fő.
- A horvátok kivándorlása a legminimálisabb, az öt délvidéki megyéből összesen 357 horvát kivándorló volt. MSK. Új sorozat 67. 26—32. old.
74. Táblázatunk egyik számcsoportjában azt tüntetjük fel, hogy az egyes nemzetiségek számarányuk szerint hányadik helyet foglalják el az illető megyében, a másik számcsoport pedig azt tünteti fel, hogy az egyes megyékben a kivándorlás szempontjából melyik nemzetiség hányadik helyen áll.

Megye	magyar		német		román		szerb	
	össz. lak.	ki-vánd. lak.	össz. lak.	ki-vánd. lak.	össz. lak.	ki-vánd. lak.	össz. lak.	ki-vánd. lak.
ARAD	2	3	3	2	1	1	4	4
BÁCS-BODROG	1	2	3	1	4	4	2	3
KRASSÓ-SZÖRENY	4	3	2	1	1	2	3	4
TEMES	4	4	2	1	1	2	3	3
TORONTÁL	3	4	2	1	4	3	1	2

Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor I—IX. k. Budapest, 1897. I. k. 100—101. old. — MSK. Új sorozat 67. k. 26—32. old. adatai alapján.

75. MSK. Új sorozat 67. k. 21., 23., 25. old.

76. Uo. 21., 23. old. — *Matlekovits Sándor*: i. m. I. k. 100—101. old.

77. MSK. Új sorozat. 67. k. 23. old.

78. *Matlekovits Sándor*: i. m. 100—101. old. — MSK. Új sorozat 67. k. 20—23. old.

A megyék részarányának megállapításakor a városokat nem vettük figyelembe, mert azok, éppen a városok lakosságának a megyékétől nagyban eltérő összetétele miatt, erősen módosították volna a tényleges részarányokat. Ezért szükségesnek tartottuk, hogy a városok kivándorlását külön tárgyaljuk.

79. Külön városi kivándorlási táblába csak a törvényhatósági jogú városokat vettük fel. MSK. Új sorozat. 67. k. 3., 5., 6—7., 21., 23. old.

80. 1900-ban Temesvár népességének 51,7⁰/₀-a, Pancsovának pedig 39,8⁰/₀-a volt német. MSÉ. 1903. 24. old.

81. Az említett városokban a következő volt a magyar lakosság részaránya: Baján 80,3⁰/₀, Szabadkán 86,0⁰/₀, Zomborban pedig 31,2⁰/₀. Szabadka esetében a viszonylag mérsékelt kivándorlásban bizonyára az is közrejátszott, hogy a századfordulón, ill. a 900-as évek elején a lakosság egy része parcellázás, ill. örökbérlet útján helyben vagy Kiskunhalas pusztáin földet tudott szerezni. *Bálint Sándor*: Szegeziek Bács-Kiskun homokján. *Cumania* 2. (1974) 415., 423—424. old.

82. 1912., 1913-ban a Bács-Bodrogból szabályszerű szerződéssel kivándorló 3791, ill. 2355 fő közül, 1912-ben 1934 és 1913-ban 1293 fő ment ki Fiumén keresztül. Arad megyéből 2119-ből 563, ill. 1711 főből 409 fő ment ki Fiumén keresztül. Temesből 4133 főből 492 fő, ill. 3569 fő közül 461 fő szállt Fiumében hajóra. MSK. Új sorozat 67. k. 79. old.

83. Uo. 34. old. A föld öröklődéséből kirekesztett fiúgyermeket a gazda általában valamilyen szakma megtanulására adta, a kisipar hanyatlása azonban ezt a folyamatot megakadályozta. Mivel mind a mezőgazdaság, mind a kisipar munkaerő-feltevő képessége leszűkült, az eddig ide igyekvő elemek fokozottabb mértékben kényszerültek el-, ill. kivándorolni. Német szokásokat lásd részletesebben: *Andrásfalvy Bertalan*: Hagyomány és alkalmazkodás a baranyai német és magyar falvakban. Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. I—III. k. Szerk.: Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. Szolnok, 1974. I. k. 146. old.

84. Jeszenszky Ignác által Torontál megyében végzett gazdaságossági számítások szerint egy 20 holdas kisgazda évi összes bevétele 1780 K. Ebből a földet terhelő kiadások: állami adó 220 K, általános jövedelemadó 77 K 66 fill., községi pótdadó 144 K, vízszabályozási járú-

- lék 30 K, útdó 22 K, betegápolási járulék 22 K, személyi adó 8 K, jószágra 240 K, munkabérek, aratás, kapálás 200 K, szerszámokra 60 K, vagyis összesen 1023 K 66 fillér. De ezekhez a kiadásokhoz jött a jelzálogos terhek százalékaik címén 300 K. Ha pedig még a kölcsönöket is törleszteni akarta, akkor újabb 200—300 K-t kellett kifizetnie. Végül 100—200 K-ja maradt, amiből megélni már alig tudott, következett tehát az újabb kölcsön felvétele vagy a kivándorlás. *Jeszzenszky Ignác*: i. m. 78. old. — A jelzálogos kölcsön felvétele is nagyon drága volt. Egy 400 koronás kölcsön telekkönyvi biztosítási költsége a különböző illetékek és díjak felszámításával 66 K 52 fillért tett ki. *Jeszzenszky Ignác*: i. m. 9. old.
85. A nagyikikindai telekkönyvvi hatósághoz tartozó 10 község jelzálogos terhei 1903-ban 62 millió K-t tettek ki. A kivándorlók 1907-ben 272 760 K-t küldtek haza adósságaik törlesztésére. *Jeszzenszky Ignác*: i. m. 8. old. — *Farkas Pál*: Kivándorlás és visszavándorlás. Klny. a Magyar Társadalomtudományi Szemle 1908. évfolyamából. 26—27. old.
86. *Lányi Mór*: i. m. 8. old.
87. A nagyszentmiklósi járásban a Nákó-féle uradalom és Robert pármái herceg birtokának parcellázása. A központi járásban Erneszt-háza, Lázárföld, Katalinfalva német lakóit a Schaumburg—Lippe-féle uradalom nagymértékű parcellázása indította meg Amerika felé. *Szentiványi Ferenc*: i. m. (1911) 8—9, 12., 20—21. old.
88. Uo. 17—18. old.
89. A német nemzetiségű propaganda elítélésére lásd: Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VI. k. 76. old. Sziván Imre felszólalása. Egyetértés, 1902. aug. 12. Kivándorlási kongresszusok. — Uo. aug. 13. A kivándorlás ellen. A telepítés és nemzetiségek problémáját az uralkodó osztály, a nemzeti állam kiépítése szempontjából legélesebben a Budapesti Hírlap fogalmazta meg „... földet a parasztnak, de csak a magyar parasztnak, mint a legjobb katonaanyagnak, amely a civilizációra legalkalmasabb és a föld megművelésére is legjobb képességekkel bír... Az idegeneknek és magyarosodni nem akarók földjeit a magyar parasztnak kell adni kártalanítás mellett.” Budapesti Hírlap. 1902. okt. 26. — Hasonló módon foglalt állást a Magyarország c. lap is: Magyarország. 1902. szept. 7., okt. 17., nov. 6. — *Sándor Pál*; i. m. 71—73. old.
90. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 41—42. old.
91. Uo. 49. old.
92. *Szentiványi Ferenc*: i. m. (1912) 5—6. old.
93. Osován 74⁰/₀, Cservenkán 76⁰/₀, Kucurán 62⁰/₀, Kulán 70⁰/₀. Újverbáson 74,5⁰/₀, Privnicán 58⁰/₀, Keresztúron 60,5⁰/₀, Tiliporán 61,2⁰/₀, Kátyon 61,5⁰/₀. — *Lányi Mór*: i. m. 17. old. — 1895-ben Krassó-Szörény, Temes, Torontál megyékben 40—50⁰/₀, Bács-Bodrogban 50—60⁰/₀ között és Arad megyében pedig 60⁰/₀ fölött volt a törpegazdaságok száma. — *Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. k. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965. II. k. 124—125. old.
94. Gazdasági Értesítő, Zombor, 1904, január—február, 8. old. — *Lányi Mór*: i. m. 8. old. — *Szentiványi Ferenc*: i. m. (1911) 9., 12. old.
95. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 152—153. old. — *Lányi Mór*: i. m. 8. old.

96. *Szentiványi Ferenc*: i. m. (1911) 30. old.
 97. Arad, Temesvár, Nagybecskerek, Nagyikikinda, Szabadka korsza-
 kunkban már bekapcsolódott a munkásmozgalomba, a Szociáldemok-
 rata Pártnak helyi szervezetei is működtek itt. — *Szentiványi Fe-
 renc*: i. m. (1911) 22. old.
 98. MSK. Új sorozat 67. k. 66—69. old.
 99. Az országos arányokat vizsgálva a következő változást tapasztalhat-
 juk: az őstermelés 66,4⁰/₀-ról 67,0⁰/₀-ra, a bányászat, ipar és forgá-
 lom 14,9-ről 12,4⁰/₀-ra, a napszámos 11,4-ről 12,5⁰/₀-ra és a cseléd
 kategóriában 5,8⁰/₀-ról 5,5⁰/₀-ra csökkent, ill. nőtt a részvételi arány.
 — Uo. 68—69. old.
 100. Statisztikai feldolgozások az Amerikába vándorlók részletezett fog-
 lalkozási megoszlását nem tartalmazzák, csak az összes kivándorlók-
 ra készült ilyen kimutatás.

A kivándorlók eredeti foglalkozása

Foglalkozás	1905—1907.	1911—1913.
Önálló őstermelő	10,6 ⁰ / ₀	14,3 ⁰ / ₀
Mezőgazd. cseléd és napsz.	54,8 ⁰ / ₀	52,2 ⁰ / ₀
Bányász és bányamunkás	1,4 ⁰ / ₀	1,1 ⁰ / ₀
Önálló iparos	2,3 ⁰ / ₀	3,2 ⁰ / ₀
Önálló kereskedő	0,3 ⁰ / ₀	0,5 ⁰ / ₀
Iparforg. segéd, munkás és napszámos	12,1 ⁰ / ₀	8,3 ⁰ / ₀
Értelmiség	0,5 ⁰ / ₀	0,6 ⁰ / ₀
K. á. és k. m. n. napsz.	11,1 ⁰ / ₀	11,8 ⁰ / ₀
Házi cseléd	5,0 ⁰ / ₀	5,8 ⁰ / ₀
Egyéb és ism. fogl.	1,3 ⁰ / ₀	2,2 ⁰ / ₀
Uo. 35. old.		

101. A nemzetiségek között is jelentős eltérések tapasztalhatók az egyes
 alcsoportokban. Mivel erre szintén csak országos összesítő adataink
 vannak, csak két nemzetiség, a német és a szerb adatait közöljük,
 ugyanis a délvidéki németek 53,1⁰/₀-át, a szerbek pedig 97,2⁰/₀-át
 tették ki az ország összes német, ill. szerb kivándorlójának, tehát az
 országos adatok velük kapcsolatban alkalmazhatók leginkább.

Foglalkozás	németek		szerbek	
	1905—1907.	1911—1913.	1905—1907.	1911—1913.
Önálló őstermelő	6,0	10,9	39,3	53,1
Mgazd. segédszemélyz.	46,8	42,7	49,1	32,9
Bányász és bányamunk.	1,9	1,7	—	0,1
Önálló iparos	3,4	5,0	1,5	1,9
Önálló kereskedő	0,4	0,7	0,2	0,3
Iparforg. segédszem.	19,9	14,3	5,0	3,5
Értelmiségi	0,6	1,0	0,4	0,5
K. á. és k. m. n. napsz.	8,9	10,9	3,2	3,4
Házi cseléd	10,5	9,3	0,6	0,8
Egyéb és ismeretlen	1,6	3,5	0,7	3,5

MSK. Új sorozat 67. k. 36. old.

102. Már az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus foglalkozott a kérdéssel. 1900-ban Kivándorlási Bizottságot szerveztek — elnök Zselénski Róbert gróf, előadó, Buday Barna — ez a bizottság szervezte meg 1902-ben a kivándorlási kongresszusokat Miskolcon, Siófokon, Tusnádfürdön és Temesváron.
103. A Bács-Bodrog vármegyei Gazdasági Egyesületnek 1902. évi működése és állapota. Zombor, 1903. 16. old.
104. OL. BM. Eln. 1902. 169. res.
105. A Bács-Bodrog vármegyei Cservenka nevű községből 1900-ban 150 fő akart kivándorolni, de a községi hatóságok megakadályozták. *Rácz István*: i. m. 474. old.
106. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 44—47. old.
107. A kivándorlásról szóló 1903. IV. tc. megszületésében a kongresszusoknak csak mérsékelt szerepe volt. *Köztelek*, 1902. szept. 13.
108. A délvidéki megyék által a kivándorlás megátolására tett javaslatokat lásd: A délvidéki kivándorlási kongresszus. i. m. 45—48. old.
109. A határvidéken a régi házközösségi rendszer visszahozatala, ipartelepek fejlesztése, szőlő- és gyümölcsstermelés fejlesztése, hitelszövetkezetek fejlesztése, gabonaraktárak létesítése, csábító propagandaanyagok és jegyek elkobzása stb. Uo.
110. A Bács-Bodrog vármegyei Gazdasági Egyesületnek 1902-ik évi működése és állapota. Zombor, 1903. 16—17. old.
111. MTE. Közl. i. m. 44—45. old.
112. Uo.
113. Gazdasági Értesítő. Sátoraljaújhely, 1900. dec. 1. Gazdasági Értesítő. Eperjes, 1901. ápr. 15., május 15.
114. MTE. Közl. i. m. 45—46. old.
115. A délvidéki kivándorlási kongresszus vezetőségének listáján végigtekintve a díszelnökök között találjuk gróf Zselénski Róbert nagybirtokost (Temesújfalú), az OMGE alelnökét, báró Ambrózy Béla nagybirtokost (Gyarmata), a Temes vármegyei Gazdasági Egyesület elnökét. A kongresszus elnöke báró Ambrózy Gyula, cs. és kir. kamarás, nagybirtokos (Temesremete), a Temesvári Gazdasági Egyesület elnöke. A társelnökök között ott van gróf Csekonics Endre valóságos belső és titkos tanácsos, nagybirtokos (Zsombolya), a Torontál vármegyei Gazdasági Egyesület elnöke és Latinovits Pál, Bács-Bodrog vármegye főispánja, a megyei Gazdasági Egyesület elnöke.
116. MTE. Közl. i. m. 44. old.
117. *Lányi Mór*: i. m. 7. old.
118. MSK. Új sorozat 67. k. 2—5. old.
119. Uo. 38. old.
120. Táblázatunk adatait MSK. Új sorozat 67. k. 44—46. old. alapján állítottuk össze.
121. A százalékos adatokat MSK. Új sorozat 67. k. 2—5. old. adatai alapján számítottuk ki.
122. A táblázat adataihoz felhasználtuk: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I—II. k. (Kllyomatok a népszámlálási műnek a fontosabb foglalkozási adatokat községenként magában foglaló II. kötetéből.) — A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. MSK. Új sorozat 48. k. 350—362., 662—678., 682—707., 707—728., 728—744. old.

123. *Szabad György*: A hitelviszonyok. A magyar parasztság története a kapitalizmus korában. 1848—1914. I—II, k. Szerk.: Szabó István. II. k. 234—237. old.
124. *Lányi Mór*: i. m. 8. old.
125. *Szentiványi Ferenc*: i. m. 9. old.
126. *Lányi Mór*: i. m. 14. old.
127. OL. BM. Eln. 1905. 103. res.
128. MTE. Közl. i. m. 42—43. old.
129. *Farkas Pál*: i. m. 64—65. old.
130. Uo. 26—27. old. Természetesen a hazaküldött pénzekkel nem lehetett az eladósodás folyamatát megállítani. Ezt bizonyítja a földbirtokra adott jelzálogos kölcsönök összegének jelentős növekedése is. 1913-ban, az év végén a következő volt a földbirtokra adott jelzálogos kölcsönök összege az öt megyében: Arad megyében 74 437 515 K, Bács-Bodrog megyében 194 916 981 K, Krassó-Szörény megyében 26 745 000 K, Temes megyében 92 134 036 K, és Torontál megyében 208 662 819 K. MSÉ. 1913. 216., 223. old.
131. *Rácz István*: i. m. 480—481. old. — *Braun Róbert*: A falu lélektana. Huszadik Század. 1913. I. 709. old.
132. *Szentiványi Ferenc*: i. m. (1911) 46. old.
133. A délvidéki kivándorlási kongresszus... i. m. 37. old.
134. Uo.
135. *Szentiványi Ferenc*: i. m. 40—41. old.
136. MSK. Új sorozat. 67. k. 2—5. old.
137. Uo. 53. old.
138. Ez a módosulás az egész társadalomban végbemenő folyamat volt. A fő foglalkozási csoportok százalékos aránymódosulása — 1900—1910 között — is jelzi ennek korlátozottságát.

A népesség foglalkozása 1900-ban és 1910-ben
az összlakosság ⁰/₀-ában

Megye	őstermelő		bányászat		napszámos		házi cseléd	
	1900—1910	1900—1910	1900—1910	1900—1910	1900—1910	1900—1910	1900—1910	1900—1910
Arad	81,3	80,8	10,8	12,4	3,5	1,9	1,4	1,1
Bács-Bodrog	69,9	67,7	18,5	20,5	5,0	4,3	1,5	1,3
Krassó-Szörény	74,3	71,1	17,5	20,0	2,3	2,1	1,1	0,9
Temes	78,6	75,3	13,2	15,5	2,4	1,8	1,8	1,0
Torontál	74,8	72,5	14,1	17,2	4,8	2,5	1,6	1,3
Délvidéki átlag	75,6	73,4	14,8	17,1	3,6	2,1	1,4	1,1
Országos átlag	66,5	62,4	20,7	25,1	3,6	2,5	2,4	2,2

A két legfontosabb főcsoportnak — az őstermelőknek, illetve a bányászat, ipar és forgalom területén dolgozóknak — az országos tendenciával egyirányú mozgása fontos eredmény ugyan, de éppen az országos átlagoktól való viszonylag nagy távolság jelzi, hogy a Délvidéken 1910-ben és valószínűleg 1913-ban is bőséges utánpótlása volt a kivándorlásnak. MSÉ. 1913. 28—29. old.

Das Problem der Auswanderung im Südland

Die Auswanderung aus dem Südland bildet einen zeitlich wie räumlich gut abgrenzbaren Teil der Geschichte der ungarischen Auswanderungsbewegung.

Das erste Zentrum der in den 70er Jahren des vorigen Jahrhunderts beginnenden Bewegung entstand in den nordöstlichen Komitaten Oberungarns (Sáros, Szepes, Abaúj-Torna, Zemplén). In diesem Gebiet wurden die Menschen durch das massenhafte Zugrundegehen der Klein- und Zwergbauern, die rasche Zunahme der Zahl der Agrarproletarier und die Krise des Handwerks zur Auswanderung nach Amerika gezwungen.

Die Auswanderung aus Südungarn begann mit einer Verspätung von 25—30 Jahren, erst um die Jahrhundertwende. Dieser war eine Auswanderung nach Kroatien-Slawonien, Serbien und Bulgarien vorausgegangen, die bedeutende Massen betraf, obwohl diese Art von Auswanderung eher den Charakter einer Übersiedlung trug.

Als tatsächliche Vorereignisse und Vorbereitungen der Auswanderung nach Amerika können die Auswanderungen nach Deutschland betrachtet werden, die in den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts dazu geführt haben, dass mehrere Tausende Menschen vor allem das Komitat Bács-Bodrog, aber auch Temes und Torontál verlassen haben. Die Auswanderung nach Deutschland machte dann die deutschen Reisegesellschaften auf das ungarische Südland aufmerksam, als auf ein Gebiet, in dem sie eine erfolgreiche Tätigkeit entfalten und mit der Auswanderung beträchtlicher Massen rechnen können.

Selbstverständlich war nicht die Verlockung die primäre und wichtigste Bewegkraft der Auswanderung.

Vollen wir die wirklichen Gründe für die Auswanderung feststellen, dann müssen wir vor allem die wirtschaftliche Ruinierung und die Überschuldung des Baurntums als treibende Kraft hervorheben. In den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts gingen in den Komitaten Bács-Bodrog, Temes und Torontál 9—10 tausend Klein- und Zwergbauern zugrunde. In der gleichen Zeitspanne stieg die Summe der Hypothekenlasten des Bauerngutes auf das mehrfache.

Das an Zahl beträchtlich angewachsene Agrarproletariat fand sich in der sich in schwerer Krise befindenden Landwirtschaft und der sich in Südungarn nur sehr langsam entwickelnden Industrie nur mit Mühe und Not eine Arbeitsgelegenheit. Nach den gewaltsam unterdrückten Lohnbewegungen suchten sich deshalb immer mehr Menschen im Ausland Arbeit und entschlossen sich zur Auswanderung.

Von den vier Nationalitäten der fünf südungarischen Komitate (Arad, Bács-Bodrog, Krassó-Szörény, Temes und Torontál) nahmen die Deutschen in grösster Anzahl an der Auswanderung teil. Die Beteiligung der Ungarn an der Auswanderungsbewegung war mit Ausnahme des Komitats Bács-Bodrog überall sehr gemässigt. Eine massenhafte Auswanderung der Rumänen ist aus den Komitaten Arad und Krassó-Szörény, die der Serben aus dem Komitat Torontál festzustellen.

In der Zeitspanne 1889—1914 haben mehr als 200 000 Menschen die südungarischen Komitate verlassen und sind nach Amerika ausgewandert. So wurden im Südland die angehäuften spannenden Energien, die um die Jahrhundertwende schon mit einer grossen gesellschaftlichen Explosion drohten, gerade durch die Auswanderung abgeleitet.

Im Südland hat die Auswanderung dazu beigetragen, dass es bis zum Ende dieser Epoche — bis 1914 —, wenn auch sehr langsam, so doch eine gewisse Modifikation im Verhältnis zwischen Landwirtschaft und Industrie zugunsten der Industrie erfolgte.

Die Tatsache aber, dass die Anteilquote der in der Industrie bzw. in der Landwirtschaft Beschäftigten in Südungarn selbst am Ende der behandelten Epoche noch weit hinter dem Landesdurchschnitt zurücklag, zeigt uns klar, dass 1914 in der Auswanderung nur eine künstliche Grenze bedeutet, — die politischen Ereignisse und nicht die Beseitigung der Auslösekräfte haben der Auswanderung ein Ende bereitet.

Vigh Károly:

Az 1944. október 15-i sikertelen „kiugrási” kísérlet okairól

Magyarország leújabb kori történetének szégyenfoltja 1944. október tizenötödike: a háborúból való kilépés kudarcba fulladt kísérletének napja. A Horthy-korszak egyik nagytekintélyű vezérezredese, Nagybaczoni Nagy Vilmos, volt honvédelmi miniszter kiábrándultan írja emlékirataiban e balsikerről és annak következményeiről, a gyalázatos nyilas uralomról: „Az a hadsereg, amely a különböző különítmények rémuralmával kezdte el működését; az a tisztikar, amely fennen hirdette, hogy a németeket és az olaszokat is megelőzve, megteremtette a fasizmus és a fehér terror uralmát, ennek a hadseregnek el kellett buknia . . .”¹

A hazai és a külföldi magyar történetírás, valamint memoáriróadalom egyaránt sokat foglalkozott — és foglalkozik — a negyedszázados ellenforradalmi rendszer eme végső akkordjával,² amikor nem csupán a rendszer hadserege bukott el, hanem maga a népellenes rendszer is összeomlott. Mégis: a tragikus események 30. évfordulója küszöbén arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az október 15-höz vezető út számos részlete még nincs kellően feltárva és tisztázva. A legfrissebb szakirodalom és a legújabban előkerült források arra ösztönzik a történést, hogy megkísérelje az 1944. évi tragikus magyar ősz teljesebb képének a megrajzolását. Mindezt olyan módon igyekeztem megvalósítani, hogy a problematika katonai, katonapolitikai, politikai, nemzetközi, diplomáciatörténeti aspektusára, és annak összefüggéseire egyaránt ráirányítsam a figyelmet.

E tanulmány célja nem az, hogy október tizenötödike történetét összefoglalja és a szakirodalom ismert, valamint kellően bizonyított eredményeit elismételje. Elsősorban a máig vitatott kérdésekkel és az ún. fehér foltokkal kíván foglalkozni. Mindebből az következik, hogy a tanulmányban szerkezetileg *látszólag* bizonyos aránytalansá-

gok tapasztalhatók, amelyeket a fenti cél érdekében vállalnom kellett.

*

A második világháború fordulópontját — Magyarország szempontjából — a hadtörténeti irodalom a jassy—kisinyovi hadműveletekben jelöli meg. A keleti arcvonalon a német csapatok helyzete fokozatosan romlott és 1944 tavaszán a Kárpátok előterében már újabb, súlyos vereség fenyegette a Wehrmacht erőit. Tarnopol és Csernovitz között egy kb. 300 km széles úr tátongett, amelynek elreteszését a német vezérkar az 1. hadsereg alakulataira bízta, amelynek parancsnoka akkor Lakatos Géza vezérezredes volt. A március 19-ig csak megszálló funkciókat betöltő 1. hadseregrendkívül nehéz feladatok vártak. Hitler e német szempontból kritikus helyzetben kiterőszakolta az 1. hadsereg felvonulását és támadását Stanislau és a Kárpátok közötti térségében, hogy a keletkezett fenti úr egy részének kitöltésével a magyar haderő kettős feladatot oldjon meg: biztosítsa a Heeresgruppe Nordukraine déli oldalát és hátát, valamint tehermentesítse a Heeresgruppe Süd északi szárnyát. Ez utóbbit azért, mert a Jassy irányában folyó szovjet támadás szorongatott helyzetbe hozta az itt harcoló német erőket.³

Hadászatiilag ez a hitlerista akció — mint Aggteleky Béla altábornagy írja Lengyel Béla tábornokhoz intézett egyik levelében — már csak a kilátástalanná vált helyzet foltozgatását jelentette.⁴

A hadihelyzetet látva, júliusban Horthy — figyelembe véve a normandiai partraszállás sikerét is — kész volt a Sztójay-kormány menesztésére és Lakatos Géza vezérezredes designálására, akit a fronton előbb Náday István vezérezredes váltott fel az 1. hadsereg élén. Miután azonban Náday nem volt hajlandó teljesíteni a németek parancsát: a Kárpátok előterében elvéreztetni az 1. hadsereget, náci interveniálásra leváltották és Beregffy Károly vezérezredest nevezték ki hadseregparancsnoknak. Beregffy azután gátlástalan módon kiszolgált a német érdekeket és a voronyezsi katasztrófa után a legnagyobb vérvesztésekkel járó hadműveletekbe vitte bele a rábízott hadsereget. Mint ismeretes: Lakatos júliusban nem vállalta a kormányfői megbízatást. Akkor az 1. hadsereg körzetében nem volt számottevő német erő. Ha Horthy és környezete felismeri a kínáló lehetőségeket, akkor az 1. hadsereg támaszkodva, már 1944 júliusában végrehajthatta volna a háborúból való kilépést és a németekkel való szembefordulást. Ehhez hozzátehetjük, hogy magyar részről a 7. hadosztály hadiállományon még nem volt bevetve, a 6., 10. és 13. hadosztály pedig azonnal mozgósítható állapotban állt készszenlében.⁵ Mindennek nem mond ellent, hogy a német hadvezető-

ség Magyarország megtartásának nagy jelentőséget tulajdonított, hiszen Románia birtoklása is alapvető fontosságú volt Németország számára, mégis elvesztették.

Miklós Béla — még mint a kormányzói katonai iroda vezetője — július 21-én Hitlerhez utazott, aki kijelentette előtte, hogy „Magyarország területe Németország számára hadászati jelentőségű és megtartására minden eszközt igénybe vesznek”. Hangoztatta a romániai olaj és más fontos nyersanyagok (mangán, réz stb.) szükségességét, melyeket Németország a Balkán felől Magyarországon keresztül kap meg.⁶

Hitler a keleti arcvonalról megtartott megbeszélésén július 31-én Alfréd Jodl vezérezredesnek és Hermann Fegelein SS Gruppenführernek kijelentette: a keleti arcvonal megszilárdításától függ az összes balkáni állam megtartása. Majd hangsúlyozta: „A legfontosabb számunkra és marad is a magyarországi térség megtartása... Éppen ezért nagyon megfontolandó, mit tudunk az újonnan létesített alakulatokból mindjárt odaküldeni, vagy ott felállítani, hogy bármikor képesek legyünk, ha szükséges Horthy úr államcsínyének elébe vágni, vagy azt megelőzni.”⁷

A júliusi kiugrás reális lehetőségét támasztja alá az augusztus 23-án bekövetkezett Jassy-i áttörés is. Csak egy ilyen nagy fordulat végrehajtása nem csupán az adott kedvező katonapolitikai helyzettől függ. Az egyéb — főleg politikai — feltételek a kiugrás végrehajtásához akkor is, később is sajnálatos módon hiányoztak.

A Jassy—Kisinyov térségben 1944. augusztus 20-án indított nagyszabású hadművelet — írja Ölvedi Ignác — széttörte a német arcvonal Balkánt tartó láncszemét és a hadihelyzetet Délkelet-Európában gyökeresen megváltoztatta. Románia augusztus 23-án kilépett a fasiszta blokkból és hadat üzent Németországnak. A német hadvezetés tartalékokkal nem rendelkezett, a balkáni és a magyarországi hadászati irányok lezárására az 1944 nyarán meggyengített hadseregcsoportjaitól nem tudott erőket elvonni. A szovjet csapatok előtt megnyílt az út Magyarország és Jugoszlávia felszabadításához.⁸

A jassy—kisinyovi hadművelet nemcsak Románia és Bulgária, hanem Magyarország számára is kedvező feltételeket teremtett a háborúból való kilépéshez. A kormányzó és a hozzá közel álló körök tervei és politikai elképzelései ekkor még távol álltak egy ilyen, a katonapolitikai helyzetből reálisan következő megoldás latolgatásától. A Szovjetuniótól és a kommunizmustól való félelem olyan megalapozatlan reményeket ébresztett Horthyban és köreiben, hogy az angolszász haderő valamiképpen megtalálja a módját egy közép-európai előnyomuláshoz, s így Magyarország nem kényszerül kizárólag a Vörös Hadseregtől fegyverszünetet kérni.

Horthy politikai és katonai tanácsadói 1944 nyarán még nem számoltak azzal, hogy a szovjet hadsereg rövid időn belül Magyarországot területére léphet. „Abban biztak — írja Tóth Sándor a horthysta klikk kiugrási kísérletéről —, hogy a Kárpátok leküzdése olyan nehéz próba elé állítja a szovjet hadsereget, ami időt ad egy német—angolszász különbeke megkötésére, illetve Churchill balkáni partraszállási tervének realizálására. Éppen ezért Horthy már augusztus elején javasolta Veesenmayer követnek, hogy német csapatok szállják meg a Kárpátok erdélyi hágóit.”⁹ A kormányzó ezt a kérést közvetlenül a román kiugrást követő napon, augusztus 24-én megismételte. Arra kérte Veesenmayer követet, hogy a német csapatok vonuljanak a Kárpátokhoz, mert a magyar hadseregnek nincs elég ereje azt megvédeni.¹⁰

A magyar készültségére egyébként jellemző, hogy a román kiugrás napján a vezérkar főnöke, Vörös János vezérezredes, a német főhadiszálláson Hitler vendégeként tartózkodott, és csak hazajövet tudta meg e fontos esemény hírét. Sztójay miniszterelnök és Arnóthy-Jungerth, a külügyminiszter helyettese ágyban fekvő betegek voltak. A kormányzó pedig az angol rádióból értesült a német csapatok jassy—kisinyovi vereségéről és a román kiugrásról. Mihelyt Horthy magához tért a román átállás okozta sokkból, csupán arra teltt erejéből, hogy menessze a Sztójay-kormányt és Lakatos Géza vezérezredessel az élen új kormányt nevezzen ki. Holott, ha ennél többre törekszik és Magyarországon augusztus végén radikálisabb politikai fordulatra kerül sor, „a német csapatok aligha lettek volna képesek ezt megakadályozni...”¹¹

Felmerül a kérdés: 1944 augusztus végén, szeptember elején a kormányzó miért a harcot, a szovjetellenes háború folytatását választotta és nem a politikai-katonai elszakadást Németországtól? A probléma megítélésénél döntő szerepet játszott a román kiugrás által keletkezett súlyos katonai helyzet. Horthy a Kárpátok megvédeése érdekében éppen akkor kért újabb német segítséget, amikor a német hadvezetés még alig tért magához a jassyi—kisinyovi súlyos vereség után, amelyben a „Dél-Ukrajna Hadseregcsoport mintegy negyedmillió főt meghaladó veszteségeket szenvedett halottakban, sebesültekben és hadifoglyokban.”¹² Friessner vezérezredes, a megvert hadseregcsoport parancsnoka is csak akkor remélte, hogy október közepe táján támadásba mehet át a Dél-Erdélyben felvonuló szovjet csapatok ellen, ha leharcolt és meggyengült hadosztályait addig feltöltik.¹³

Hennyey szerint is Horthy döntésénél a Kárpátok legalább ideigőráig tartó védelme játszott főszerepet. Az a körülmény — mint írja —, hogy „a román kiugrás által a már úgyis súlyossá vált ka-

tonai helyzet teljesen felbomlott volna és a Vörös Hadsereg csapatainak kaput nyitott volna Magyarország elárasztására”. Ezért közölte a kormányzó Veesenmayerral, hogy folytatja a Kárpátok védelmét, de kéri „komoly erők sürgős bevetését”.¹⁴

A teljes igazsághoz tartozik, hogy Horthy és a hivatalba lépő Lakatos-kormány magatartására — a kommunizmustól való félelem mellett — befolyást gyakoroltak a Magyarországgal kapcsolatos angolszász, illetve főleg angol szándékok is. Jellemző, hogy még a Sztójay-kormány augusztus 25-i minisztertanácsi ülésén a külügyminiszter állandó helyettese kijelentette: „Tény, hogy az angolszászok nem akarják, hogy az oroszok megszállják Magyarországot. Azt szeretnék, hogy a magyarok addig tartsák vissza az oroszokat, míg az angolszászok meg tudják szállni Magyarországot.”¹⁵ Arnóthy-Jungerth itt az angol csapatok várt adriai partraszállására utalt. (Erről és az angolszász vezető körök közép-európai, Magyarországot érintő aspirációiról alább még bővebben szólnunk.)

A román kiugrás meggyorsította és a megvalósuláshoz segítette Horthy korábbi szándékát: a Sztójay-kormány menesztését és az ő megbízható emberének tekintett Lakatos Géza kinevezését miniszterelnökké. Mielőtt még az új kormánynak a háborúból való kilépésre vonatkozó tevékenységét elemeznénk, szólnunk kell a kérdés előzményeiről.

Horthy felelősségét felvető munkák alig említik azt a passzív magatartását, ami a Sztójay-kormány idején tapasztalható. Ez a visszahúzódnás — ismerve a német megszállás mechanizmusát — még belpolitikai téren érthető, de semmiképp nem indokolható külpolitikai tekintetben. Még a kormányzóhoz hú Lengyel Béla tábornok is felveti egy Aggtelekyhez intézett levelében: „A Sztójay-kormány idején miért nem lett volna lehetséges Stockholmon, Bernen, Ankarán keresztül a Kormányzó Úrnak a maga külön útján a szövetségekkel a kapcsolatok keresése a fegyverszünet érdekében?”¹⁶ Valóban: Horthynak még a Sztójay-kormány idején előkészületeket kellett volna tennie egy elkerülhetetlen fegyverszünet minél kedvezőbb feltételeinek a biztosítása érdekében.

A kormányzó az 1944. évi július 7. szélsőjobboldali Baky-féle puccskísérlet hatására döntött úgy, hogy elfogadja Bethlen júniusvégi javaslatát: menesztí a Sztójay-kormányt és katonai kabinetet állít a helyére. Ezt tudatta Veesenmayerral, amire Hitler elutasítóan reagált. Horthy erre hosszasan magyarázta Veesenmayernek a Reich által elkövetett igazságtalanságokat, és lemondással fenyegetőzött, figyelmeztetve Veesenmayert, hogy a magyarok kilencven százaléka őt támogatja. Hitler magyarországi helytartója erre azt

felelte, hogy Németországnak még mindig elég ereje és sok barátja van Magyarországon ahhoz, hogy a rendet helyreállítsák.¹⁷

Július 17-én Horthy megkérdezte Csatayt és Vöröst, hogy mi lenne, ha fegyveresen ellenállnának a németeknek. A vezérkar főnöke szerint Magyarország akkor teszi a legnagyobb szolgálatot a kulturált Nyugatnak, ha megakadályozza a bolsevizmus terjedését, és szerinte a Bethlen- és Rakovszky-klikk rossz tanácsadója a kormányszónak, ha a fentiekre ösztönzik. A vezérkar tisztjei, Vörössel az élen — és ez fontos az október 15. események megértéséhez — egyetértettek abban, hogy nem szabad szembekerülni a németekkel és rendezni kell velük a kapcsolatokat.¹⁸

Lakatos is visszaemlékezik a Sztójay-kormány leváltási szándékával kapcsolatos német fenyegetésekre. A kormányzó elmondta neki, hogy Hitler azzal fenyegetőzött: megfosztja őt államfői tisztétől, egy náci „Gauleiter” veszi át Magyarországon a hatalmat s az országot szlovák horvát és román csapatok is megszállják.¹⁹ Egyébként már 1944. május végén, amikor 13 hónapi harctéri szolgálata után Lakatost kihallgatáson fogadta a kormányzó, megemlítette neki: „egy szép napon tőle parancsot fogok kapni, hogy miniszterelnökké fog kinevezni”.²⁰

Egy jó hónap eltelte után, július 7-én a katonai iroda főnökétől, Vattay Antaltól kapott távirati felrendelést Budapestre azzal, hogy másnap jelenjék meg kihallgatáson a kormányzónál. Erről Lakatos így nyilatkozik: „Ekkor kaptam az első kormányalakítási megbízást, amely most már bármennyire is megrendített, nem lepett meg teljesen. *Az elgondolás az volt, hogy a Sztójay-kormány elbocsátása és az új kormány kinevezése meglepetésszerűen történjen. Ezt ilyen formában nem vállaltam, hanem rámutattam annak összes várható hátrányaira, kikötöttem, hogy csak a német birodalom budapesti exponensével való közlés mellett tartom ezt lehetségesnek.* (Kiemelés tőlem: V. K.) Ilyen formán a dologból akkor nem is lett semmi. Ugyanez megismétlődött egy hét múlva, azaz július 17-én, amikor óhajtasomra az újabb megbízás tényét a kormányzó úr személyesen közölte Veessenmayer német követvel. Utóbbi ezt saját kormányának jelentve, szigorú hangú ultimátumban követelte a Sztójay-kormány kormányon maradását, s így a dologból ismét nem lett semmi. Magam tehát megkönnyebbülten távoztam vidékre és folytattam immár másodszor meghosszabbított 4 heti szabadságomat.”²¹

Közben azonban Lakatos augusztus első napjaiban találkozott Henney Gusztávval és Horthy megbízásából felkérte őt, hogy a vezetése alatt majdan létrejövő kormányban vállalja el a külügyi tárcát. Egyben közölte vele a kormányzónak azt az elhatározását is, hogy ki akar lépni a háborúból. Amikor ezt követően Horthy fel-

ajánlotta Hennyeynek a külügyi tárcát, a személyes kihallgatáson azt a feltételt támasztotta vele szemben, hogy azonosítania kell magát a fegyverszünet megkötésének általa képviselt felfogásával.²²

Lakatos még augusztus 24-én is — amikor a román kiugrás után harmadszor felrendelték Budapestre — csak azzal a feltétellel vállalta a miniszterelnökséget, ha a kormányalakítási tárgyalásokba Veesenmayer követet is bevonhatja. A Veesenmayerral folytatott alkudozások után — aki már nem ellenezte a Sztójay-kormány leváltását — csak augusztus 29-én alakulhatott meg a Lakatos-kabinet. Ennek során ugyan sikerült Horthynak néhány megbízható emberét behoznia a kormányba, de német követelésre megmaradhatott miniszteri székében a nációk két besúgója: Reményi-Schneller Lajos pénzügy- és Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter. Külügyminiszter lett Hennyey Gusztáv vezérezredes, belügyminiszter Bonczos Miklós (majd annak betegsége után báró Schell Péter), igazságügy: Vladár Gábor, kultusz: Rakovszky Iván, honvédelem: Csatay Lajos, kereskedelemügy: Markos Olivér, ipar: Gyulay Tibor.

A Lakatos-kormány létrejöttével kapcsolatban figyelmet érdemel Dálnoki Veress Lajos visszaemlékezése is, aki a saját szerepéről így ír:

„Június végén a kormányzó engem bízott meg egy katonai kormánylista összeállításával. Minden tárcára két személyt jelöltem. A listát Bethlen István nyújtotta át neki június közepe táján. Az volt a terv, hogy a kormányzó veszi kezébe a gyepölt, a katonák pedig engedelmessé válnak. Sajnos a terv nem valósulhatott meg teljes egészében, mert a németek minden erejükkel megakadályozták egy olyan kormány kinevezését, amelyből bizalmi embereik hiányoztak.

Augusztus elején a kormányzó újra szóba hozta előttem a kormánylistát. „Na és veled mi lesz? — kérdezte. — „Csak nem gondolja Főméltóságod, hogy magamat is jelöltem?” — válaszoltam. A kormányzó egy pillanatig elgondolkodott, s aztán beleegyezően bólintott. „Igazad van, maradj te csak hadseregpáncsnok, legalább lesz hova mennem veszély idején és veled különben is más terveim vannak.” — Ezután kapta meg a báró Bánffy Dániel által a főhadiszálláson átnyújtott okiratot, mely a következőket tartalmazta: „Arra az esetre, ha egy külföldi hatalom jogaim szabad gyakorlatában erőszakkal meggátolna, Önt bízom meg az államfői és miniszterelnöki teendők ellátásával.”²³

A Lakatos-kormány kinevezésével Horthynak hármas célja volt: Magyarország szuverenitásának helyreállítása, a zsidóüldözések megszüntetése és a háború befejezése.²⁴ Augusztus 29-én a kormány első minisztertanácsa mégis a harc folytatása mellett döntött.²⁵ A magyar vezetés úgy határozott, hogy a Kárpátokat és Erdélyt megvédi, ne-

hogy a Vörös Hadsereg csapatai behatoljanak az országba. Ennek csak úgy tudott volna eleget tenni, ha először is Erdélyben, ahol gyenge magyar erők állottak, a védelemre német csapatokat bocsátanak rendelkezésre, továbbá északon a Dukla-szoros és délen Belgrád szilárdan megmarad a németek kezén. Ellenkező esetben Kelet-Magyarország védelme illuzórikussá válik. Horthy mindezt közölte Guderian vezérezredessel, a német vezérkar főnökével, aki 1944. augusztus 30-án Budapestre érkezett.²⁶

Az ő szereplésével kapcsolatban igazat kell adnunk Ölvedi ama megállapításának, hogy 1944. augusztus végére bizonyos fokú változás következett be a német—magyar viszonyban. 1944. március 19-től a német vezérkar csak utasításokat adott a magyar vezérkarnak, amelyeket Vörös János ellentmondás nélkül igyekezett végrehajtani. Az augusztus végi hadászati helyzetben a németek kénytelenek voltak engedményeket tenni. Ezt bizonyítja a Lakatos-kormány elismerése, Guderian budapesti látogatása, hogy rávegye Horthyékát Románia megtámadására. Ennek fejében a német vezérkari főnök ígéretet tett német csapatok küldésére, a magyar egységek visszavonására Lengyelországból, a német ellenőrző törzsek megszűntetésére és az összekötési rendszer új alapokra helyezésére. Mindez azt bizonyítja, hogy Horthyéknak sikerült bizonyos fokú katonai szuverenitást visszaszerezni.²⁷

Horthyék a román kiugrást követően nem használták ki kellően a kedvező katonapolitikai helyzetet, időt adtak a németeknek arra, hogy rendezék soraikat, és legalább Magyarországon megakadályozhassák a háborúból való kilépést. Holott augusztusban az ország belsejében hadműveletek végrehajtására alkalmas német erők összlétszáma az SS rendőri és Gestapo-alakulatokkal együtt sem haladhatta meg a 65—70 ezer embert.²⁸ A katonai erőviszonyokat elemezve, Ölvedi arra a megállapításra jut, hogy a magyar fegyveres erők létszáma 1944. szeptember elején a csendőri és rendőri alakulatokkal együtt legalább félmilliót tett ki. A honvédség mozgósítható hadosztályainak kétharmada az 1. és 2. tábori hadsereg állományában Kárpátalján és Észak-Erdélyben összpontosult.²⁹ Ugyanakkor a Magyarország területén állomásozó német csapatok (a megszálló erők és a Romániából visszavonult „Dél-Ukrajna” hadseregcsoport maradványai) összlétszáma a légierő kiképző és ellátó alakulatainak kivételével megközelítette a 140 ezret. A román átállástól szeptember 10-ig az ország belsejében mindössze 3—4 német hadosztály állomásozott.

A hadászati-hadműveleti helyzet szeptember 8. körül még mindig alkalmas volt a kiugráásra — olvashatjuk Ölvedinél a kérdésről írt alapvető munkájában. A németeknek a Keleti- és a Dél-Kárpátok

lezárására irányuló elgondolása megbukott. A szovjet gépesített csapatok már túljutottak a gerincen és feltartóztathatatlanul hőmpölyögtek a Magyar Alföld felé. Magyarországon a szovjet csapatok előnyomulásának megakadályozására már nem volt erő. Az arcvonal megnyitásával — olvashatjuk Ölvedi elemzését — a szétszórt, az országba menekülő német alakulatok megtámadásával, lefegyverzésével végre lehetett volna hajtani a fordulatot. Ezt a lépést nem a németek akadályozták meg, hanem Horthy és kormányának rövidlátó, a hadihelyzetet figyelmen kívül hagyó, még mindig illúziókat kergető katonapolitikája.³⁰

Tóth Sándor szerint is, amennyiben ekkor az 1. és 2. Hadsereg „megnyitja az arcvonalat a szovjet csapatok előtt, a Dél-Ukrajna hadseregcsoport menthetetlenül bekerítésre kerül a Tiszántúlon. A német parancsnokságnak egyáltalában nem lett volna ideje és módja főerőit kivonni a Tisza mögé.”³¹

A katonai helyzet értékelésével összefüggésben és a magyar vezérkar főnöke magatartásának jellemzésére ismertetnünk kell Vörös János 1944. évi szeptember 4-i memorandumát és a körülötte lezajlott vitát. Az ominózus emlékiratot leközli Nagybaczoni Nagy Vilmos ny. honvédelmi miniszter „Végzetes esztendők” című emlékiratában (205—211. l.). Ölvedi Ignác és Horváth Miklós hadtörténészek között vita alakult ki az emlékiratról. Horváth szerint az emlékirat — mivel eddig annak sem eredetije, sem egykorú másolata nem került elő — Nagy Vilmos hamisítványa. Ölvedi ezzel szemben hitelt érdemlő adatokkal, dokumentumokkal bizonyítja a Nagy Vilmos által közölt memorandum valóságát. Kiderül — amit különben Nagy Vilmos Vigh Károlynak, Kéri Kálmán jelenlétében 1971. május 24-én ismételt és személyesen előadott —, hogy Nagy Vilmos a nyilasok bajorországi táborában, Hiltrachingban jutott a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács vezértitkárságáról származó iratokhoz, melyek között volt Vörös János 1944. szeptember 4-i emlékirata is. Nagy Vilmos — a készülő memoárkötete céljára — egyéb iratok mellett — ezt is lemásolta. Így került azután bele 1947-ben kiadott könyvébe.³²

Ölvedi helyesen értékeli a Vörös-féle emlékiratokat, amikor Horváth Miklóssal szemben (aki azért is kételkedik az emlékirat valóságában, mert az sokban eltér Vörös Jánosnak néhány nappal később, szeptember 8-án, a minisztertanács ülésén elhangzott álláspontjától) megállapítja, hogy a történelmi, katonapolitikai helyzet szeptember 4. és 8. között lényegesen megváltozott. Szeptember 4-én Vörös még elképzelhetőnek tartotta a Kárpátok védelmét német segítséggel, de amikor szeptember 5-én megbukott a Dél-Erdély elleni támadás és ezzel egyidőben a szovjet csapatok átkeltek a Déli-Kárpátok átjáróin, s a német segítség nem érkezett meg, Vörös 8-án már

kénytelen volt a tényekkel számolni: „a keleti arcvonal addig tartja magát, amíg bírja, politikai fronton viszont meg kell tenni a szükséges előkészületeket”.

Vörös János memorandumában az európai és azon belül a magyar hadihelyzet elemzése után úgy véli, hogy valószínű egy szovjet előnyomulás a déli Kárpátok átjáróin a Nagy Magyar Alföld felé, de számolni kell a duklai horpadás irányában indított támadással is. Szerinte a teendő, hogy „a német birodalom oldalán továbbra is szövetségi hűséggel és szilárd fegyverbarátsággal tovább folytatjuk a harcot mindaddig, amíg a németek is hajlandók szövetségi hűséggel határainkat megvédeni és erre képesek is. Mikor ez már nem áll fenn, akkor keresnünk kell becsületes, de nem áruló módon a kiegyezést, mert nem dobhatjuk oda a nemzetet a német érdekekért”. Majd kissé lejjebb így folytatja: „De feltétlenül megköveteli a németek melletti ésszerű ideig való kitartást az is, hogy csak így vagyunk és leszünk képesek a háború befejezésének pillanatáig a jelenlegi magyar területeket integritásunkban megtartani, azaz az ellenesét határainkon megállítani”.

Végül a memorandum befejező részében már számol a német háborús vereséggel is és ezt írja: „Ha azzal számolnánk is, hogy Németország a háborút elvesztette, akkor is végsőkéig kell határainkat védeni, nehogy a bolsevizmus martalékai legyünk, mert a legrosszabb esetben, egy nemzeti tragédia esetén is csak úgy tudjuk nemzetünk fennmaradását biztosítani, ha az oroszokat távol tartjuk és egy gyászos megszálláshoz az angolszászoknak időt nyerünk.”³³ Ennek politikai megoldása is felmerül nyugaton publikált hadinaplójában, amikor szeptember 6-án ír először a fegyverszünet szükségességéről.³⁴

A háború mikénti befejezése a témája azoknak a szeptember 7. és 11. között Budapesten lezajlott nagy fontosságú tanácskozásoknak is, amelyek végül mégsem fegyverszünethez, hanem a harc folytatásához vezettek. Mivel e tanácskozások részletei ismertek, eltekintünk a szeptember 7-i koronatanács, a másnapi, szeptember 8-i minisztertanács, továbbá a szeptember 10-i titkostanácsosi értekezlet, valamint a szeptember 11-i minisztertanács eseményeinek a taglalásától. Tragikomédia, ami ezekben a napokban a magyar vezetés körében lezajlott. Szeptember 7-én még ultimátumot küld a kormány a német hadvezetéshez, hogy amennyiben 24 órán belül nem küldenek öt páncélos hadosztályt a dél-erdélyi szovjet támadás megállítására, Magyarország kénytelen fegyverszünetet kérni, mert e segítség nélkül nem tudja védeni magát. Hennyey külügyminiszter már utasítja minisztériumának illetékes osztályát a szükséges okmányok előkészítésére, és az angolszász diplomatákkal kapcsolatban álló Ba-

kách-Bessenyeihez Svájcba küldött táviratában bejelenti a másnapi (szeptember 8.) fegyverszüneti lépéseket. És ekkor jön a visszatáncolás: Horthynak és kormányának elegendő Ribbentrop fenyegető üzenete, valamint Veesenmayer nyilatkozata a retorziók kilátásba helyezéséről és már szeptember 9-én Bakách-Bessenyei a várt felhatalmazás helyett csak távirati magyarázatot kap a háborúból való kilépés elmulasztásáról.³⁵

Lakatos a nyilasok előtt felvett kihallgatási jegyzőkönyvben³⁶ hosszasan foglalkozik e sorsdöntő szeptemberi tanácskozásokkal. Megnyilatkozása és tevékenysége alapján egyaránt úgy tűnik, hogy Lakatos a Kállay-féle kivárási politika folytatója — mutatis, mutandis. A szeptember 7-i koronatanácsról szólva — ahol először hallották a kormányzótól, hogy fegyverszünetet szándékozik kérni — az a véleménye, hogy az adott katonapolitikai helyzetben nem a háborúból való kilépés, a fegyverszünet volt a fő teendő. Szerinte a fő probléma az maradt: „hogyan lehetne egyrészt a bizalmat a német kormány részéről helyreállítani, másrészt illetően formán a német hadsereg támogatását biztosítani”. Hennyey ezzel szemben — igaz másfél évtizeddel később — önkritikusan beismeri, hogy a kormány magatartása szeptember 7-én és 8-án a kormányzó fegyverszüneti szándékával szemben nem volt helyes.³⁷

Vörös János magatartása sem segítette elő a kibontakozást a súlyos katonapolitikai helyzetből. A vezérkar főnöke a minisztertanács szeptember 8-i ülésén tartott helyzetismertetésében ugyan nem tagadta az „összeomlással” fenyegető katonai helyzetet. Kiutat azonban nem tudott javasolni. Nem a kormányzó szándékának erősítése, hanem a tömény defetizmus beszél belőle, amikor kijelenti: „akár fegyveresen várjuk be az összeomlást, akár politikai lépéseket teszünk, fegyverszünetet kérve, egyforma lesz a leszámolás...” Az is jellemző rá, hogy ekkor jelenti ki: „A román összeomlásokor, Jassy eleste után lehetett volna már egy paralel lépést tennünk. Ezzel elkéstünk.”³⁸ (Annak idején, amikor a román kiugrás után közvetlenül visszatért a Hitlernél tett látogatásáról, éppen ellenkezőleg, a háború folytatása érdekében tett intézkedéseket.)

A szeptember 8-i minisztertanács határozata a háború továbbfolytatásáról további súlyos anyagi és véráldozatokat jelentett az országnak. A Lakatos-kormány ezzel a szerencsétlen döntésével végképp elszalasztotta, hogy a jassy—kisinyovi hadműveletek következményeképpen létrejött kedvező feltételeket kiaknázza és az országot kivezesse a háborúból. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Horthy szeptember 8-án nem csupán Ribbentrop fenyegető üzenete és Veesenmayer vészjósló nyilatkozata miatt másítja meg elhatározását, hanem a nála kihallgatáson megjelent Bárdossy László

rábeszélése is hozzájárult ehhez a meggondolatlan elhatározáshoz. A Horthyhoz hű Lengyel Béla tábornok írja Aggteleky Béla altábornagyhoz intézett levelében, hogy Bárdossy beavatkozásával, „aki a Kormányzó Urat bölcs elhatározásának megváltoztatására bírta”, elkezdődött a „magyar tragédia.”³⁹ Természetesen a magyar tragédia jóval előbb kezdődött, de abban Lengyel Bélának igaza van, hogy Magyarország urai bűnös módon elmulasztották a román kiugrás utáni kedvező katonai, politikai, nemzetközi, lélektani helyzet kiaknázását: a háborúból való kilépést.

Ugyanakkor viszont a bizalmi válság is mélyült a német és magyar vezető körök között. A fegyverszünet lehetőségének felvetése és nyílt megtárgyalása a legmagasabb politikai tanácskozó testületben azt jelentette, hogy ha a németek eddig csak gyanakvóak voltak, most már biztosak lehettek a kormány valódi célkitűzéseiben.⁴⁰

A szeptember 7—8-i események ismétlődtek meg 10-én és 11-én. A szeptember 10-i titkostonácsosi értekezlet a fegyverszünetkérés mellett foglalt állást, de másnap a minisztertanácson — Vörös János tájékoztatója után — egyhangúan a háború folytatása mellett döntöttek. A vezérkar főnöke a kormány döntését a kormányzói kihallgatáson olyan „elvi” indokolással igyekezett alátámasztani, hogy a következő napon, szeptember 12-én Hitlernél teendő látogatásra „teljesen tisztázott politikai állásfoglalással” kell mennie. Horthy közölte vele az „elvi” állásfoglalást: folytatja a harcot a bolsevizmus ellen. Vörös a kormányzói útravalóról megnyugodva írta naplójába: „Ez a döntés szolgál alapul a német főhadiszálláson megtartandó tárgyalásainkhoz.”⁴¹ Vörös János a vezéri főhadiszálláson Hitlerrel, Guderiannal és Himmlerrel tárgyalt. Szeptember 12-i naplóbejegyzésében részletesen beszámol tárgyalásairól és így summázza benyomásait: „A főhadiszálláson végzett tárgyalásaim során az a benyomásom alakult ki bennem, hogy Németország jelenlegi védelmi harcában nem akarja Magyarországot elejteni és a bolsevizmusnak odadobni, ha becsülettel harcol. Ez esetben minden személyi és anyagi támogatással számolhatunk.”⁴²

Egyetlen pozitív következménye volt a szeptemberi „cikkcakkos” tanácskozásoknak: Horthy levonta belőlük azt a következtetést, hogy a fegyverszüneti előkészületekből a kormányt ki kell rekeszteni. Így kerültek ezek az ügyek a Horthy-család, a kormányzói kabinet- és katonai iroda kezébe. A tervbe csak a miniszterelnököt, a külügyminisztert, a honvédelmi minisztert és a vezérkari főnököt vonta be, de a részletekről őket sem tájékoztatta.

Miután a magyar politikai és katonai vezetés nem használta ki a román kiugrás óta eltelt több mint két hetet, a német vezérkar intézkedett, hogy megszilárdítsa magyarországi pozícióit. A náci had-

vezetés megértette, hogy Magyarország elvesztésével a Vörös Hadsereg előtt megnyílik az út Ausztriába és Dél-Németországba. „A magyar területek megtartása olyannyira léteérdekünk, hogy azt ki sem lehet fejezni” — mondotta Hitler Jodl vezérezredesnek, a főhadiszállás hadműveleti osztálya vezetőjének. Hitler hangsúlyozta még, hogy Magyarország a birodalom nagy hadiipari bázisa. Felsorolta a budapesti, győri német hadiipari érdekeltségeket, méltatta a magyar bauxit jelentőségét a német repülőgépipar szempontjából és hangsúlyozta, hogy a román olaj elvesztésével Németországnak Nagykanizsa lett az egyik legnagyobb üzemanyagbázisa.⁴³

Szeptember 8-án közölték a magyar vezérkar főnökével, hogy Magyarországot a „németiség várának” tekintés és ezért épp úgy kell azt megvédeni, mint Németország bármely részét. Jelezték, hogy a III. páncélos hadtestparancsnokságot a 13. páncélos hadosztállyal Magyarországra irányítják, és hogy ezeket még további erők is követni fogják. Szeptember 9-én a „Heeresgruppe Südukraine” főparancsnoka Budapesten a magyar vezérkar főnökével tárgyalta a helyzetről és elhatározták, hogy a Székelycsücsköt a Maros szakaszig kiürítik, de a többi részt tartani kell. Ugyanezen a napon a III. páncélos hadtestparancsnokság éle elérte Budapestet, a 13. páncélos hadosztály pedig Pozsonyt. Közben elhatározták, hogy ezen kívül még a 109. és a 111. páncélos dandárt is a magyarországi hadműveletek céljaira rendelkezésre kell bocsátani. Továbbá kilátásba helyezték a 22. SS hadosztály átirányítását és megígérték, hogy későbbi időpontban a 18. SS hadosztályt is kivonják Kelet-Szlovákiából. A német Kriegstagebuch szerint ezzel kiadták a kezükből az összes egységeket, melyekre a német hadvezetés egy „puccs” esetén támaszkodhatott volna.⁴⁴

A kért és megígért 5 páncélos hadosztályt ugyan nem kapta meg az erdélyi front, de a Kriegstagebuch-ban megnevezett német katonai egységeket útnak indították Magyarországra. Ezek jelentős része azonban nem a frontra ment, hanem — egy várható „puccsra” felkészülve — a Dunántúlon és Budapest környékén gyülekeztették őket, hogy egy magyar kiugrási kísérlet esetén „kéznel” legyenek. Horthy és vezérkari főnöke nem egy esetben tették szóvá, hogy a Magyarországra irányított német katonai alakulatok egy részét télenlétségre kárhozzatják, holott az erdélyi fronton tovább súlyosbodik a helyzet. A német hadvezetés — okulva a román kiugrás tapasztalatain — már ekkor felkészült egy hasonló magyar lépés megakadályozására.

Közben a fronton a szeptember 13-i Arad—Temesvár irányában megindított kalandor német-magyar támadás csúfos kudarccal végződött. A szovjet egységek ellentámadásba nemtek át és 16-án elfog-

lalták Temesvárt, 19-én pedig Aradot. Ugyanebben az időben kért újból kihallgatást Horthytól Bánffy Dániel gróf. Átadta az Erdélyi Magyar Tanács emlékiratát, amely a leghatározottabban követelte a fegyverszünet azonnali megkötését, és tiltakozott minden olyan akció ellen, amely Erdélyt hadműveleti területté tenné.

Az események végül is arra kényszerítették Horthyt, hogy most már foglalkozni kezdjen a Szovjetunióval kötendő fegyverszünet gyakorlati problémájával is — habár még ekkor sem mondott le a megegyezés lehetőségeiről a nyugati hatalmakkal. Lépéseket tett ugyan a kapcsolatok felvételére a Szovjetunióval, de Nádai misszióját is előkészítette. Emlékirataiban erről az elhatározásáról így ír: „A végső, döntő lépéstől... húzódoztam. A fegyverszünet kérése mindig keserű, de az, hogy az angolok és az amerikaiak kizárólag az oroszokhoz utasítottak bennünket, valósággal tragédiát jelentett számunkra.”⁴⁵

*

Mielőtt még rátérnénk Horthynak a Szovjetunióval létrejött fegyverszüneti tárgyalásaira, foglalkoznunk kell az angolszász hatalmaknak Magyarországról kinyilvánított állásfoglalásaival, és e megnyilatkozásoknak a kormányzóra, valamint híveire gyakorolt hatásával.

Ismeretes, hogy a Kállay-kormány a sztálingrádi—voronyezsi katasztrófa után sietve küldte ügynökeit a semleges országokba, hogy kapcsolatokat teremtsenek a nyugati hatalmakkal Konstantinápolyban, Madridban, Lisszabonban, Stockholmban és Bernben. Ezek az akciók azonban nem jutottak túl a puhatolózás szakaszán. A németek újabb, kurszki veresége, az olasz fasizmus összeomlása és a nyugati szövetségesek olaszországi partraszállása azonban gyorsabb cselekvésre ösztönözte a magyar uralkodó osztály nyugati orientációs szárnyát. A Törökországba kiküldött magyar misszióval lezajlott tárgyalások eredménye volt, hogy 1943 őszén titokban előzetes megegyezést kötött a Kállay-kormány a nyugati hatalmakkal. E szerint mihelyt az angol-amerikai csapatok elérik Magyarország határát, a magyar kormány szembefordul a németekkel. Valójában azonban az egyezményben vállalt előzetes kötelezettségeknek nem tettek eleget. Nem vonták vissza a csapatokat a szovjet frontról, nem csökkentették Németország gazdasági támogatását és nem szervezték át a németbarát vezérkart.

Az 1944. március 19-i események: Magyarország német megszállása gyakorlatilag semmissé tette az angolszász hatalmakkal kötött előzetes megállapodást. Fél évvel később, a szeptemberi sorsdöntő napokban Horthyék abban reménykedtek, hogy az angolszász hatal-

mak valamiféle közös szovjetellenes, kommunistaellenes érdekből felkarolják az újabb magyar próbálkozásokat.

A történeti irodalomból ismeretes báró Bakách-Besseney György disszidált magyar követ vállalkozása, aki 1944. augusztus 26-án lépett érintkezésbe a nyugati szövetségesek képviselőivel Genfben. A magyar diplomata Horthy megbízásából szeptember 20-ig végezte misszióját. Már augusztus 29-én, a Lakatos-kormány hivatalba lépésének napján közölte megbízóival, hogy az amerikai követ felhívta a figyelmét az alábbi feltételre: Magyarország nem tárgyalhat egyoldalúan csupán a nyugati szövetségesekkel, hanem a Szovjetunióhoz is kell fordulnia. Szeptember 9-én Bakách-Besseney a szövetségesek képviselőinek ama üzenetét is Budapestre továbbította, hogy Magyarországot kizárólag a szovjet csapatok fogják megszállni. Ezzel szemben a tárgyalások során Hennyey, a tábornok-külgügyminiszter olyan naiv — és hadászatiilag egyébként is kivihetetlen — kérészt terjesztetett elő, hogy légi úton szállított 2—3 hadosztállyal biztosítsák az angolszászok Magyarország megszállását.⁴⁶ Vörös János is olyan előterjesztést tett a szeptember 8-i minisztertanácson, hogy fel kell kérni az angolszász hatalmakat: egy magyar, vagy német katonai összeomlás esetén ők szállják meg a Duna-medencét, ne a szovjet.⁴⁷

Horthynak és külügyminiszterének Bakách-Besseneyhez eljuttatott tárgyalási utasításáról a kormányzóhoz hű nyugati emigráció képviselői közül Aggteleky Béla altábornagy lesújtó véleményt és egyben tiszteletreméltó önkritikát nyilvánított 1967-ben, Hennyey Gusztávhoz intézett levelében. Találó megállapításaiból idézünk: „A vízbefúlónak az utolsó szalmaszálba való kapaszkodása volt az az át nem gondolt, kilátástalan reménykedésünk is, amelyet a légi úton szállított angolszász csapatoknak a Dunántúlon történő leszállásához fűztünk. Politikai, hadászati, de technikai-gyakorlati okokból is reménytelen volt ez az elképzelés; éppen úgy, mint azok a próbálkozásaink, amelyek szerint a Szovjetunió megkerülésével, illetve kihagyásával, egyedül az angolszász hatalmakkal kívántuk a fegyverszünetet megvalósítani.” (Bakách-Besseney és a Náday-féle kísérletek.)⁴⁸

A Bakách-Besseney-féle misszió — mint ismeretes — végül is holtpontra jutott. Miután ismételen is hiába sürgette Horthyékat a szükséges lépések megtételére, a követ nem folytatta tovább hiábavaló erőfeszítéseit. A kormányzó és Lakatosék reményeit egy angol-szász megszállás elérésére, azok a Délkelet-Európára vonatkozó angol tervek és kísérletek táplálták, amelyekről bizonyos részletek Budapestre is eljutottak. A Lakatos-kormány egész katonapolitikája ezekre a tervekre és kísérletekre épült. A Kállay-kormányéval meg-

egyező katonapolitika lényege az volt — mint Ölvedi kifejti —, hogy keleten újabb magyar hadosztályok bevetésével, német segítséggel, valamint a Kárpátok természetes akadályának jó kihasználásával feltartóztatják — a legrosszabb esetben lefékezik — a szovjet csapatok előnyomulását. Ezzel biztosítják, hogy az országot, vagy annak legalább a nyugati részét — a Dunántúlt — angol—amerikai csapatok szállják meg.⁴⁹

A Lakatos-kormány külügyminisztere: Hennyey Gusztáv is vállalta ezt a katonapolitikai elképzelést, mert értesülhetett Churchill arra vonatkozó tervéről, hogy az angol csapatok Olaszország felől előbb érjék el Ausztriát és Magyarországot, mint a Vörös Hadsereg. Csak ezzel magyaríazható Hennyey szeptember 8-i sürgönye Bakách-Besseneynek Genfben, amelyben arról esik szó, hogy amennyiben az angolszász csapatoknak légi úton nehézséget okozna Magyarország fontosabb részeinek a megszállása, úgy a magyar csapatok addig kintartanának (!?) keleten, amíg az angol partraszállás az Adria tenger felől bekövetkezik.⁵⁰

A nyugati szövetségesek táborában az angoloknak — elsősorban Churchillnek — voltak olyan elképzelései, hogy Délkelet-Európában megelőzhetik a szovjet csapatokat. Diplomáciai téren tett lépései közé tartozik — mint arról a Washington Post 1944. szeptember 12-i száma beszámolt —, hogy augusztusban a pápával tárgyal egy szovjetellenes katolikus államcsoport létrehozása érdekében. Elképzelései szerint Horvátország, Szlovénia, Magyarország, Olaszország, Ausztria és más katolikus országok tartoztak volna ebbe a blokkba.⁵¹

Katonai téren Churchill melengetett terve egy adriai tengeri hadművelet lett volna. Az Isztriából kiinduló laibachi áttörés tervének megvalósítása azonban nem csupán az olaszországi hadjárat alakulásával függött össze, hanem a nyugat-európai második front hadműveleteinek előrehaladásával is. Marshall amerikai tábornok a normandiai partraszállás után Londonban tárgyalt, és követelte, hogy a még Amerikában állomásozó haderő mielőbbi bevetése érdekében kezdjék meg az ún. Anvil-hadműveletet: a dél-franciaországi partraszállást. Így kívánták elfoglalni Marseillet, hogy biztosítani tudják az amerikai haderő kihajózása számára alkalmas kikötőt.

Churchill támogatásával Wilson angol tábornok, a földközi-tengeri haderő főparancsnoka azonban azt követelte, hogy bocsássanak elég erőt Alexander tábornok rendelkezésére az olaszországi hadjárat folytatására. A cél, hogy ennek során partra szálló hadműveletet hajtson végre az Isztriai-félszigeten, és „a ljubljanai résen át betörjön a magyar Alföldre”.⁵² Az amerikaiak viszont az eredeti haditerv mellett érveltek és kijelentették: „Az Egyesült Államok haderejét nem engedik a délkelet-európai térségben felhasználni.”⁵³ — A leg-

felsőbb szinten sem sikerült megváltoztatni az amerikai döntést, mert Rooseveltt elutasította Churchill kérését. Az amerikai elnök így érvelt: „Figyelembe véve a Teheránban létrejött szovjet—angol—amerikai egyezményt, Sztálin jóváhagyása nélkül nem érthetnek egyet semmiféle haderő vagy hadfelszerelés más irányú felhasználásával.”⁵⁴ Mindamellett Rooseveltt úgy vélte, hogy Alexander tábornoknak — bizonyos amerikai és francia csapatok elvonása után is — elég ereje lesz a német erők üldözésére. Az isztriai hadműveletekről megjegyezte: „Nem érthetnek egyet amerikai csapatok bevetésével Isztria ellen és a Balkánon.” Attól tartott, hogy egy esetleges legkisebb katonai balsiker — az elnökválasztás küszöbén — politikai ellenfeleinek vádjait erősítené, amelyek szerint a közép-európai—balkáni angol érdekekért vérezteti az amerikai katonákat.

Érdekes, hogy az angol álláspontot az Olaszországban harcoló amerikai erők vezetője, Clark tábornok támogatta, sőt emlékiratában később megírta, hogy „az olaszországi hadjárat meggyengítése abból a célból, hogy Dél-Franciaországban szálljanak partra, ahelyett, hogy a Balkán felé törtek volna ki, a háború legsúlyosabb politikai hibája volt.”⁵⁵

Mivel július 2-án Rooseveltt kimondta a döntő szót, Churchill megadta magát és ugyanaznap kénytelen volt arra utasítani Wilsont, hogy kezdje meg a dél-franciaországi partraszállás előkészületeit. A brit oroszlán azonban nem tett le véglegesen az isztriai—laibachi hadműveletről.

Churchill délkelet-európai hadműveleti elképzeléseit kívánta volna realizálni Alexander tábornok a brit miniszterelnök jelenlétében 1944. augusztus 25-én megindított újabb offenzívája. Az elképzelés szerint át kellett volna törni az ún. Gót-vonalat, kijutni a Pó síkságára, majd a laibachi nyíláson át Bécs elfoglalása után előnyomulni Magyarország irányában.

Szeptember első felében ugyan értek el eredményeket (Rimini, Urbino, Pesaro és Pisa elesett), de végül is kiderült: Churchill optimista módon értékelte a helyzetet. Keresztülvitte amerikai szövetségeseinél, hogy ne gyengítsék az olaszországi angol erőket, mert azt remélte, hogy a laibachi nyíláson át még ősszel előretörhetnek Bécs irányába. Az akciót még egy kisebb isztriai partraszállási hadművelettel akarták alátámasztani. Hamarosan kiderült azonban, hogy az elképzelések nem váltak valóra. Az offenzíva Bologna előtt lassan elakadt, s ezért el kellett ejteniök az Ausztria irányába elképzelt előretörés tervét. „Nyilvánvaló volt — írja Ránki —, hogy az olasz front Churchill ausztriai és magyarországi terveit illetően nem fog szerepet játszani” és a nyugatiak Németország leverését főleg a nyugati fronton kényszeríthetik ki.^{56a} Ugyanakkor viszont a szovjet

csapatok már felszabadították Romániát és Bulgáriát, megteremtették az együttműködést Jugoszláviában Tito hadseregével és — mint Sztálin jelezte a quebeci tanácskozásról küldött tájékoztatóra adott válaszában — közvetlen feladatuknak tartották, hogy „kiüssék Magyarországot a háborúból”.

A kanadai Quebecben — a háború alatt másodszer — 1944. szeptember 10. és 19. között tartották tanácskozásait a nyugati szövetségesek és döntéseket hoztak az európai, valamint a csendes-óceáni háború további hadműveleteiről. Rooseveltt és Churchill szeptember 19-én titkos üzenetben tájékoztatta Sztálint e döntésekről. E szerint az olaszországi hadműveletekről a következő alternatív határozat született: „Jelenlegi olaszországi hadműveleteink eredményeként: (A) vagy tönkreverjük Kesserling erőit, s ebben az esetben lehetővé válna az erők gyors átcsoportosítása és a ljubljanai szoros irányában történő üldözés megszervezése, (B) vagy sikerül Kesserlingnek rendben visszavonulni, s ebben az esetben talán be kell érünk ez időn a Lombardiai-alföld megtisztításával.

Az ütközet alakulása határozza majd meg további teendőinket. Tervek készülnek egy kombinált szárazföldi és tengeri hadművelethez, amely — ha a helyzet követeli — az Isztriai-félszigeten kerül megvalósításra.”^{56b}

Sztálin szeptember 29-én megköszönve a tájékoztatást, sok sikert kívánt a katonai feladatok megoldásához az amerikai és brit fegyveres erőknek. Majd a Vörös Hadsereg soron következő hadműveleti terveiről a következő bizalmas üzenetet küldte: „A szovjet csapatokat jelenleg a jobbszárnyunkon elvágott balti német hadseregcsoport likvidálása foglalkoztatja. Ennek likvidálása nélkül lehetetlen előrenyomulnunk Kelet-Németország belsejébe. Ezenkívül csapatainkra két közvetlen feladat vár: ki kell ütni Magyarországot a háborúból, s támadás révén ki kell tapogatni, illetve kedvező körülmények esetén fel kell göngyöltetni a keleti fronton a németek védelmi állásait.”

A jassy-kisinyovi hadműveletek után mintegy 750 km-es mélységben törtek előre a szovjet csapatok és szeptember közepén Bécsét 550, Budapestet 360, Belgrádot pedig 200 km-re megközelítették. A magyarányú előnyomulás a Balkánon és a Duna-medence közepe felé az angol imperialista körökben nyugtalanságot keltett. Churchill mindenáron szerette volna a szovjet csapatok további előnyomulását Közép-Európában meggátolni. „Nagyon szeretném — mondotta —, ha Közép-Európa néhány körzetében megelőzhetnénk az oroszokat. A magyarok pl. kijelentették, hogy az orosz előnyomulásnak ellenállnak, de az angol csapatok előtt — ha időben odaérkeznek — leteszik a fegyvert. Nagyon szeretném, hogy abban az esetben, ha a

németek kivonulnak Olaszországból, vagy visszavonulnak az Alpokig, Alexander kombinált csapat mérne az Adrián keresztül, elfoglalná és megszállná az Isztriai félszigetet és megkísérelné, hogy előbb jusson Bécsbe, mint az oroszok.”⁵⁷

Ennek az elképzelésnek az volt az előfeltétele, hogy Horthyék szeptemberben német segítséggel vagy feltartóztatják, vagy lefékezik a szovjet csapatok előnyomulását és az angolszász haderő partra száll Isztrián, birtokba veszi Triesztet, Fiumét és a laibachi medencén keresztül kijut Magyarországra.

Churchill a második quebeci konferenciáról Edenhez küldött táviratában kifejtette, hogy miért tartja fontosnak ezt a hadműveletet: „Engem mindig vonzott az a gondolat, hogy a támadást jobbról kezdjük, hogy Németországra az adriai hónaljban mérjük a csapatát. Célunk Bécs kell, hogy legyen... Szükségesnek tartom, hogy ezt a hadműveletet Isztria elfoglalásával, Trieszt, Fiume megszállásával támogassuk... Az elgondolás előnyomulásunkról Bécsbe az esetben ha a háború elhúzódik és ha mások nem érnek oda előbb, itt (Quebecben, V. K.) maradéktalanul elfogadott.”⁵⁸

A szovjet vezérkar azonban tisztában volt a közép-európai angol-szovjet versenyfutás jelentőségével és a Churchill-terv szándékaival, ezért meggyorsította a magyarországi hadműveletek végrehajtását.⁵⁹ Mielőtt még rátérnénk e harcok következményeire: a Náday-misszió és a Faraghó-féle fegyverszüneti bizottság kiküldésére, a quebeci konferenciának egy magyar vonatkozású mozzanatával kell foglalkoznunk.

A quebeci tanácskozások időszakában magyar szempontból fel-tűnő, hogy Rooseveltnél és Churchill miniszterelnök fogadta Habsburg Ottót és hosszasan tárgyaltak vele a közép-európai problémákról, különösen az Ausztriát és Magyarországot érintő politikai kérdésekről. Ottó, aki a francia összeomlás után Rooseveltnél meghívását elfogadva, családjával együtt áttelepült Portugáliából az Egyesült Államokba, szívesen látott személy volt az elnöknel. Kívüle azonban számos nagy befolyású amerikai politikussal is jó kapcsolatokat épített ki. Az európaiak közül Coudenhove-Kalergitől, a „páneurópa-gondolat atyjá”-tól a költő Franz Werfelig és a karmester Bruno Walterig sok neves barát vette körül Amerikában. Churchilllel sem először találkozott 1944 szeptemberében, hanem már egy évvel korábban, az első quebeci konferencián is volt alkalma vele személyesen tárgyalni. Fivére, Róbert főherceg — aki Londonban élt — már korábban is többször tárgyalt a brit államférfival.

Ottónak Amerikában a legfőbb magyar munkatársa Eckhardt Tibor volt, aki mint a Független Kisgazdapárt vezére, „több vasat a tűzben tartani” elvből kiindulva, Horthyék tudomásával 1940-ben

elhagyta Magyarországot és az Egyesült Államokban folytatta politikai tevékenységét. Ottót még a Kállay-kormány kérte fel 1943 márciusában, hogy közvetítsen a nyugati hatalmak felé, aki ezt vállalta is. Roosevelt és a magyar kormány között teremtett kapcsolatok és tárgyalások 1944 elején már eléggé előrehaladott állapotba jutottak. A terv: Magyarország kilépése a háborúból — a nyugati hatalmak segítségével — azonban illúzióknak bizonyult. Különben is a német megszállással a kapcsolat megszakadt Budapest és Ottó között. Csak a Lakatos-kormány hivatalba lépése után, 1944 szeptemberének első felében táviratozhatta meg Károly főherceg — Ottó öccse — Lisszabonból, hogy a kapcsolat ismét helyreállt Budapesten.

Nyomban ezután Roosevelt elnök meghívta Ottót a második quebeci konferenciára megfigyelőnek. Igaz ugyan, hogy Ottónak ekkor már nem volt olyan súlya Roosevelt környezetében, mint korábban, de az amerikai elnök — Churchillel egyetemben — adott esetben hajlandónak bizonyult ismét elővenni a Habsburg „ütőkártyát”. Ottó a konferenciára magával hozta az Eckhardttal együtt megfogalmazott távirat szövegét, amelyet Hennyey Gusztáv külügyminiszterhez volt szándékában megküldeni a háborúból való kilépéssel kapcsolatban. Ottó Quebecben jóvá akarta hagyni a távirati szöveget Roosevelttel és Churchillel.

Habsburg Ottó szeptember 15-én találkozott Roosevelt elnökkel, aki jóváhagyta a távirat tartalmát: a kapcsolat felvételét a magyar küldöttséggel és az angol—amerikai ejtőernyős egységek leszállását Magyarországon. Két nappal később, szeptember 17-én a Churchill-házaspár ebédvendége volt Ottó. A brit miniszterelnök is jóváhagyta az Ottó—Eckhardt-féle távirat szövegét és Roosevelthez hasonlóan helyeselte azt az elgondolást, hogy angol—amerikai ejtőernyős egységek szálljanak le Magyarországon.⁶⁰ Azzal is egyetértett, hogy az angolszászokkal folytatandó tárgyalások Rómában legyenek, Apor Gábor vatikáni magyar követ útján. (A Roosevelt—Churchill-féle ejtőernyős akció irreálitására jellemző, hogy a nyugat-európai angolszász invázióban mindössze három ejtőernyős hadosztály vett részt. Katonailag megoldhatatlan feladat lett volna csupán ejtőernyősökkel megszállni egy olyan országrészt, amelyet — mint a Dunán túlt — jelentős német haderő védett.)

Ottónak Roosevelt elnöknel tett 1944. szeptember 15-i látogatásáról készített feljegyzés szövegét a második quebeci konferencia anyagával együtt kiadta a State Department. A dokumentum nem vet jó fényt Rooseveltre. Megerősíti az elnökről kialakult ama véleményt, hogy igyekezett mindenkivel a saját „szájaíze” szerinti beszélgetést folytatni, és a legtöbb esetben ezekről a négy vagy több szem közötti

beszélgetésekről nem készülvén feljegyzés, az ellentmondásoknak nem maradt nyoma. Az itt közölt dokumentum a ritka kivételek közé tartozik. E szerint Roosevelttel megjegyezte Ottónak: „legfőbb célunk az, hogy a kommunistákat távol tartsuk Ausztriától és Magyarországtól”. Majd kifejezte azt a reményét, hogy „Magyarország az oroszok elleni védőbástya szerepét töltheti be”. Hangsúlyozta, hogy Magyarország csak az amerikaiaknak és az angoloknak adhatja meg magát feltétel nélkül. . . . Olyan katonai hadművelettervekről beszélt, melyek lehetővé fogják tenni Magyarország számára a nyugati szövetségesekkel való kapcsolat megteremtését.”⁶¹

Roosevelttel és Churchill már korábban is — de 1944 szeptemberében különösen — Magyarország érdekei ellen cselekedtek, amikor a második quebeci konferenciáról arra ösztönözték Horthyt és a Lakatos-kormányt, hogy kizárólag a nyugati szövetségesekkel tárgyaljon, és hiú reményeket ébresztettek bennük egy légi úton végrehajtani kész angolszász megszállásra vonatkozólag. Mint ismeretes: Horthy és kormánya egyébként is a végsőkig húzódozott attól, hogy Moszkvától kérjen fegyverszüneti feltételeket. Még az a szerencse, hogy a fent említett Ottó—Eckhardt-féle távirat nem érkezett meg a címzetthez, Hennyey Gusztáv külügyminiszterhez.

Magáról a táviratról annyit sikerült megállapítanom, hogy a Fehér Ház „map-room”-jából elment Solberg ezredes, lisszaboni amerikai katonai attasé címére. A sürgöny azonban — máig kiderítetlen okok miatt — nem érkezett meg Hennyeyhez.

A távirat levéltári másolati példányáról azonban Eckhardt Tibor hiteles másolatot készíttetett és 1958. május 19-én egy kíséreléssel együtt megküldte Hennyeynek. A volt magyar külügyminisztertől a dokumentum-másolatok Lengyel Béla tábornok kezén át jutottak el Aggteleky Béla altábornagyhoz, aki szíves volt e három iratmásolatot — sok egyéb értékes dokumentummal együtt — rendelkezésemre bocsátani,⁶² amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki. A sürgönyre vonatkozó három dokumentumot az alábbiakban hozom nyilvánosságra:

1. Lengyel Béla levele Aggteleky Bélához: Graz, 1971. június 10.

Kegyelmes Uram,
Kedves Bélám,

Ma is csak egészen röviden jelentkezek.

Soraimhoz csatolom Eckhardt Tibor 1958. május 10-i levelének másolatát (fénykép), melyet Hennyey miniszter úrhoz intézett. Ennek a levélnek a mellékletét képezi az az 1944. szeptember 21-én kelt

sürgönye, melyet a quebeci akkori konferencia alkalmával, Churchill és Rossevelt utasítására indított el Budapestre — de ez sajnos nem érkezett oda meg. Ez is a magyar végzet volt!

Ez a sürgöny dokumentálja azt, hogy Quebec-ben az angolszászok eltértek a teheráni megállapodásoktól, még pedig azért, mert Moszkva az általa megszállt Bulgáriában nem tartotta be a három nagyhatalommal kötött megállapodásokat. De ebből a sürgönyből azt is láthatjuk, hogy Budapesten a Korm. Ur és Lakatosék helyesen ítélték meg a lehetőségeket egy esetleges angolszászokkal kötendő fegyverszünetet illetőleg.

Stb., stb. . . .

2. Eckhardt Tibor levele Hennyey Gusztávhoz: New York: 1958. május 19.

Dr. Tibor Eckhardt
4 East 89th Street
New York 28, N. Y.

General
Gustav Hennyey,
Bad Godesberg,
Nachtigallenstrasse 5.

Kedves Barátom!

Régi irataim között megtaláltam azt a levelet, amelyre vonatkozóan Tőled kértem régebben felvilágosítást, illetve kommentárt. Hozzád intézett vatikáni sürgönyöm előzményeit a következőkben foglalom össze: az 1944 szeptemberében megtartott második quebeci konferenciára Roosevelt elnök sürgönyileg meghívta Ottó főherceget, ahol Churchill és Eden jelenlétében ismételten fogadta, és utalt arra, hogy elérkezett az utolsó alkalom, amikor Magyarország még elkerülheti az oroszoknak való feltétlen megadását. Az oroszok ugyanis Bulgáriában megszegték volt a nyugati szövetségesekkel kötött megállapodásukat, és Mussanoffot és társait, kiknek új kormányalakításában előzetesen az oroszokkal megegyeztek, a Bulgáriába bevont orosz hadsereg letartóztatta, és saját ügynökeit ültette a kormányba. Ezt a hírt Eden angol külügyminiszter hozta meg, mire Churchill és Roosevelt feloldottnak érezték magukat a Teheránban és az azt követő konferenciákon kötött ígéretük alól, mely Magyarországot orosz érdekszférába utalta. Roosevelt és Churchill közösen megkérték Ottó főherceget, hogy ezt az üzenetet közölje Horthy kor-

mányzóval, mire a főherceg megjegyezte, hogy nem bizonyos afelől, vajon a Kormányzó az ő üzenete nyomán cselekvésre szánja-e magát. Ottó főherceg közölte azt is, hogy azt hiszi, hogy Eckhardt Tibornak valószínűleg nagyobb súlya van a Kormányzónál. Erre Roosevelt megkérte Ottó főherceget, hogy úgy Ottó, mint én szövegezzünk meg a Kormányzó részére egy sürgönyt, melynek Budapestre juttatásáról Roosevelt személyesen fog gondoskodni.

Ottó főherceg még Quebecből felhívott telefonon, és az ő információi alapján a másolatban idecsatolt szöveget írtam meg, és azt angol nyelven személyesen adtam át a Fehér Házban Roosevelt személyes titkárnőjének, ki teljesen megbízható volt, és nem kétlem, hogy táviratomat átadta Rooseveltnek. Ottó főherceg, úgy emlékszem, még Quebecben megírta a saját sürgönyét közvetlenül Horthy részére. Én Neked, mint külügyminiszternek címeztem a sürgönyömet, mert nem voltam biztos afelől, vajon a kormányzóságon nem fog-e sürgönyöm megbízhatatlan kezekbe kerülni, másrészt Benned feltétlenül megbíztam.

Ezekre a sürgönyökre válasz hozzánk soha nem érkezett, s így nem tudjuk, hogy azoknak mi lett a sorsa. A következőkre kérek ezért Tőled egy nyilatkozatot, amelyet, mint dokumentumot fogunk megőrizni a különbéke-ajánlatokra vonatkozó gyűjteményben. Éspedig:

1. A fent említett sürgönyök egyike, vagy másika megérkezett-e Magyarországra a címzetthez?

2. Ha igen, úgy mi lett azoknak a sorsa, történt-e valaminő döntés?

3. Volt-e ezeknek a sürgönyöknek valaminő köze a Kormányzó Ur október 15-i rádiószózatához, melyben a fegyverletételt elrendelte?

4. Történt-e részletekről valaminő intézkedés, hogy mi itt Amerikában a döntésről értesítést kapjunk, és ha igen, hol akadt el a Ti válaszotok?

Ezenkívül igen kérlek, kedves Guszti, hogy ezekről a sorsdöntő hetekről, amikor a Lakatos-kormányban mint külügyminiszter vétél részt, esetleges dokumentumaidat, melyek a háborúból való kiválásunkat célzó intézkedéseket tartalmazzák, döntéseket, levelezéseket stb. juttasd el eredetiben, vagy hiteles másolatban hozzám. Arra is megkérlek, hogy csatoljál ezekhez a dokumentumokhoz kommentárt, amelyben a dokumentumok keletkezését és sorsát leírod. Ha dokumentumokkal nem rendelkeznel, amit sajnós, valószínűnek tartok. úgy légy oly jó, írd meg most, mint utólagos feljegyzést mindazt, amit Magyarország különbéke-kísérleteiről akár az angolszászok, akár az oroszok felé tudsz, lehetőleg adatszerűen, konkrétan, és megmagyarázva az akkori helyzetet.

Abban az időben sem Bessenyei, sem Kállay Miklós nem rendelkezett már hiteles információkkal az akkori kormány- és kormányzó-akciók tekintetében. Te vagy a legilletékesebb kútforrás ezekre a hetekre, sőt hónapokra. Ha tudnál még valaki vezető magyar személyiségről, aki ezekben az akciókban akkor részt vett, légy oly jó, írd meg a címüket, és akkori szerepüket, hogy esetleg őket is megkérjem a közreműködésre.

Előre is köszönöm . . .

Szívélyes üdvözléssel maradok

igaz barátod

Eckhardt Tibor s. k.

3. Eckhardt Tibor sürgőnymásolata Hennyey Gusztávnak: 1944. szeptember 21.

Hennyey Gusztáv tábornok úrnak,
m. kir. külügyminiszter.
Budapest.

Kérlek, jelentsd bizalmasan és sürgősen Horthy Kormányzó Úrnak az alábbi rendkívül fontos üzenetet, melyért minden felelősséget személyesen vállalok.

Ottó főherceg legutóbbi távirata arra a váratlan utolsó lehetőségre utalt, mely módot ad arra, hogy a legrosszabb végzetet elkerüljük. De ami ma még elfogadható, az lehetetlenné válhat, ha a helyzet tovább romlik. Ezért nem szabad tovább időt vesztegetni. Teljhatalmú megbízottak vigyék azonnal a végleges magyar döntést Bakách-Bessenyeihez, vagy Aporhoz. *Magyarországnak két kötelezettséget kell elfogadni*: 1. Feltétel nélküli megadást Amerikával és Angliával szemben, *de nem Oroszországgal szemben*. 2. Tényleges katonai támogatást az angolszász haderőknek Ausztria felszabadítása céljából. Amit Románia nyújtott az oroszoknak, azt meg kell tegye Magyarország az angolszászoknak a legelső adandó alkalommal, amely később lesz meghatározva. Időközben Magyarország őrizze meg haderejét, belső rendjét, és területét, hogy használható érték lehessen a nyugati szövetségesek oldalán. Ha Magyarország ezeknek az előírásoknak megfelel, megtarthatja helyét a nyugati világban. Kérlek, cselekedjetek sürgősen. A márciusi náci invázióért a megtorlás erkölcsileg jogosult, politikailag nélkülözhetetlen. További habozás végleges romlásra vezetne.

Eckhardt Tibor.

A fenti dokumentumokhoz — úgy vélem — nem szükséges kommentárt fűzni: önmagukért beszélnek. Roosevelttel esetében — akit már ekkor mind sűrűbben elővett súlyos betegsége — megmutatkozott időnkénti befolyásolhatósága és ebből következőleg: felelőtlensége a közép-európai ügyekben; míg Churchillből ez alkalommal is kiütközött az elvakult szovjet- és kommunistaellenes politikus. Ez a távirat-ügy, valamint Roosevelttel és különösen Churchill egyéb megnyilatkozásai (pl. szeptember 28-i feltűnő magyarbarát beszéde⁶³) is arra mutatnak, hogy az angolszász imperialista körök — a befolyási övezetekért harcoló önző hatalmi politikájuknak rendelték alá az olyan kis országot, mint Magyarország létfontosságú ügyét. Fenti magatartásukkal a második világháború döntő időszakában rossz szolgálatot tettek Magyarországnak, amikor Horthyékban szinte az utolsó pillanatig hamis illúziókat keltettek a háborúból való kilépést és az angolszász szándékot illetően.

A fronthelyzet súlyosbodása (Temesvár, Arad elfoglalása a szovjet csapatok részéről), az Erdélyi Magyar Tanács fellépése végül is arra kényszerítették Horthyt, hogy most már konkrét lépéseket tegyen a fegyverszünet érdekében. Szeptember 18-án felkérte a budapesti svéd követséget, tájékoztassa az angol, amerikai és szovjet kormányt arról, hogy elhatározta az ellenségeskedések beszüntetését, és kérte, nevezzék meg a helyet és időpontot, ahová és amikor megbízottait elküldheti. Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes szeptember 21-én értesíti az Egyesült Államok moszkvai nagykövétét, A. Harrimant, hogy a szovjet kormány beleegyezett a magyar kérésbe. Ahhoz is hozzájárulását adja Moszkva, hogy értesítsék Magyarország kormányzóját arról, miszerint a brit, amerikai és szovjet kormányok készek a *fegyverletételi* feltételek átadására egy teljes hatalommal rendelkező magyar megbízottnak. A találkozás helyéről — szól a szovjet javaslat — ezt követően lehet tárgyalni.⁶⁴

Szeptember 20-án magához hívatta a kormányzó Náday István vezérezredest és Howiet, egy 1943-ban német hadifogságból Magyarországra szökött angol ezredest. Nádayt felkérte arra, hogy az Olaszországban harcoló angol haderő parancsnokságához *szóban* továbbítsa fegyverszüneti szándékát, és azt a kérését, hogy küldjenek Magyarországra angol—amerikai alakulatokat. Horthy óvatossági okok miatt nem látta el Nádayt írásos meghatalmazással. Az akció ugyanis azzal a veszéllyel járt, hogy a Nádayt vivő magyar gépet német vadászgépek esetleg leszállásra kényszerítik. Egy ilyen esetben számítani kellett arra, hogy Nádayt megmotozzák. Ezért nem vihetett magával írásos meghatalmazást. Csupán egy kis papírszeletre írt schiffre-jelek voltak nála, de — mint utóbb kiderült — ezeket hibá-

san állították össze. Ez a technikai jellegű probléma okozta, hogy Náday nem tudott kapcsolatot teremteni a Várral — és fordítva.⁶⁵

Náday és Howie szeptember 22-én a székesfehérvári repülőtérrel indultak útnak és gépük még aznap megérkezett Olaszországba. Az amerikai külügyminisztérium szeptember 24-én tudatja moszkvai nagykövetével — Harrimannal —, hogy Nádayék megérkeztek Casertába, a szövetségesek földközi-tengeri parancsnokságára. A tájékoztató szerint magyar részről „némi biztosítékot kérnek arra vonatkozólag, hogy a szövetséges csapatok részt fognak venni a megszállásban, úgy, hogy az ország ne legyen teljesen szovjet ellenőrzésnek étengedve”. Az amerikai külügyminisztérium kemény bírálattal illeti a magyar magatartást, amely — mint a távirat hangsúlyozza — „nem tükrözi a helyzet realitását”.⁶⁶

A londoni amerikai nagykövet — Winant — szeptember 25-én Cordell Hull külügyminiszternek küldött táviratában előadta, hogy az angol kormány szeptember 24-én érintkezésbe lépett az Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányával és azt javasolta, hogy „amilyen gyorsan csak lehet, adják át a fegyverszüneti feltételeket Náday tábornoknak Olaszországban Macmillan,⁶⁷ valamint az Egyesült Államok és a Szovjetunió ottani képviselői által, megérdeklődve azt, hogy vajon ez az intézkedés a másik két kormányzat helyeslésével találkozik-e és felhatalmazást adnak-e képviselőiknek az EAC-ban (Európai Tanácsadó Bizottság) a feltételek megfogalmazására.”^{68a}

Míg az amerikai álláspont a Náday-misszió kérdésében — legalábbis az első reagálás — nem elutasító, de kritikai elemeket is tartalmaz, addig angol részről feltűnő készséget mutatnak a tárgyalásokra, még a formaságokat is félretéve. Ugyanis a továbbiakban — a londoni amerikai nagykövet Washingtonba küldött szeptember 25-i távirata szerint — az angol kormány nemcsak hajlandó megvitatni az EAC-ban a magyar fegyverszüneti feltételeket és az ügyben a szövetséges nagyhatalmak között vezető szerepet játszani, hanem William Strangnak, az angol külügyminisztérium közép-európai ügyosztálya vezetőjének az a benyomása, hogy „bár Náday írott felhatalmazást nem tud felmutatni, közeledése felhatalmazás alapján történik és a megfelelő közeg (he is a suitable chancelle) a feltételek továbbítására”.

A brit külügyminisztérium fenti javaslatához és állásfoglalásához szeptember 28-án megérkezik az amerikai vélemény. Az amerikai külügyminisztérium — kezdeti fenntartását félretéve — hozzájárul ahhoz az angol javaslathoz, hogy a fegyverszüneti feltételeket a lehető leggyorsabban adják át az olaszországi brit, szovjet és amerikai képviselők.

Sőt, az amerikai válasz a magyar fegyverszüneti feltételek több pontján enyhítést javasol. Így pl. nem követeli a megnyitó tárgyalások előfeltételül a magyar csapatok visszavonását a trianoni határookra. Ez az indítvány — az amerikai álláspont szerint — gyakorlati nehézségekbe ütköznék, holott a fő cél: Magyarországnak a háborúból való lehető leggyorsabb kilépése.^{68b}

Az igenlő angolszász álláspottal szemben a szovjet válasz a korábbi, szeptember 21-i általános elvi hozzájárulással szemben — most már elutasító. Alexander C. Kirk politikai tanácsadó jelenti október 6-án Casertából Eden külügyminiszternek: Kennan (moszkvai brit nagykövet) a szovjet kormánytól azt az információt kapta, hogy „bár az kész fegyverszüneti feltételeket adni Magyarország számára megfelelő meghatalmazással bíró személynek, a szovjet kormány nem gondolja, hogy Nádáy tábornok rendelkezik ilyen felhatalmazással. A szovjet kormány azt is megállapítja, hogy nem tartja célravezetőnek, ha Nádaynak bármily említést is tesznek a szovjet fegyveres erők lehetséges segítségéről a nácik ellen”.⁶⁹

Ezzel Horthy kísérletei, hogy a Nádáy-misszió keresztül Angliának és az Egyesült Államoknak döntő szerepet biztosítsanak és a Szovjetuniót háttérbe szorítsák a magyar fegyverszüneti feltételek átadásakor, teljes kudarcot vallottak. A szovjet kormány már csak azért is elutasító álláspontra helyezkedett Nádayval szemben, mert Moszkvában október 1. óta magyar fegyverszüneti bizottság tartózkodott, Faragho Gábor vezérezredes vezetésével.

*

Horthy és a magyar vezető körök még akkor sem kezdeményezték a kapcsolatok felvételét Moszkvával, amikor kísérleteik, hogy az angolszász hatalmaknak döntő szerepet biztosítsanak a magyar fegyverszünet létrehozására, csődöt mondtak. A három akció közül — amelyek a Szovjetunióval szükségessé vált fegyverszüneti tárgyalásokat kívánták előkészíteni — egyik sem indult ki a királyi várból.

Augusztus elején egy Rosenberg nevű zsidó származású felvidéki földbirtokos — hivatkozva a Vorosilovhoz fűződő korábbi „barátságára” — arra vállalkozott, hogy kormányzói gépkocsin elhagyja Husztot és kapcsolatot keres a marsallal. Huszton végül is meggondolta magát, mire G. L. ezredes kénytelen volt őt visszakísérni Budapestre.⁷⁰

A következő akció Erdélyből indult ki: báró Aczél Ede zászlós, az Erdélyi Magyar Tanács megbízásával kérte a kormányzó hozzájárulását missziójához. Szeptember elején harmadmagával — Faust Imrével és Dudás Józseffel — kelt át a Kárpátokon és jutott el a 4.

Ukrán Front főhadiszállására, hogy megérdeklődjék egy magyar fegyverszüneti kérelem lehetőségét. Pár hét múlva, szeptember 24-én tért vissza és számolt be ifj. Horthy Miklósnak küldetéséről, amely azért végződött eredménytelenül, mert egy írásos meghatalmazás nélküli alacsony rendfokozatú csapattiszttel szovjet vezető körök nem tárgyalhattak. Aczél Ede önként vállalt missziója után visszatért Erdélybe, ahol 1944—45 telén román nacionalisták ölték meg.⁷¹ Így utólag igazolódott a KMP magatartása, amikor Fausték útját nem helyeselték.

A harmadik — és realizálásra került — kezdeményezés báró Bánffy Dánieltől, a Kállay-kormány miniszterétől indult ki. Bánffy — erdélyi ember lévén — kétszeresen is átérezte: mi várhat az országra, ha végig kitart a németek oldalán és sokat fáradozott a kormányzónál annak érdekében, hogy vessen véget a kilátástalan küzdelemnek. Jól ismerte Zichy Lodomér grófot, akinek a szlovák—magyar határon, a Losonc melletti Gácson kettős birtoka volt, szabadon járhatott át Szlovákiába és alkalmá nyílt partizántisztekkel kapcsolatba lépni. Zichyvel kettesben megtárgyalták azt a tervet, hogy Közép-Szlovákiában összeköttetést keresnek a szlovák felkelés központjában harcoló szovjet erők parancsnokságával. Bánffy — Teleki Bélával együtt felvetette ezt az elképzelést a szeptember 10-i titkos tanácsosi értekezleten. Ott azonban úgy határoztak, hogy a fegyverszünet érdekében nyugaton tesznek puhatolózó lépéseket.

Közben az idő múlt — minden eredmény nélkül. Bánffy — látva Horthyék tehetetlenségét — Zichyvel együtt úgy határozott, hogy a megfelelő helyismerettel és személyi kapcsolatokkal rendelkező gácsi földbirtokos vegye fel személyesen az érintkezést Szlovákiában az ottani szovjet parancsnokkal. Zichy szeptember 18-án át is ment Szlovákiába és Zólyomban sikerült kapcsolatot teremtenie Makarov alezredessel és Voljanszkij századossal, a szovjet partizánbrigád parancsnokaival. Zichy megnevezte megbízóit: Bánffy Dániel és Teleki Béla személyében. Voljanszkij közölte vele, hogy moszkvai megbízásból válaszolhatja a fegyverszüneti feltételeket, amelyeket részletesen az ún. Makarov-levél tartalmazott. Végül pedig megállapodtak a magyar fegyverszüneti delegáció kimenetelének módozataiban. Zichy — Szlovákiából visszatérve — Bánffyt tájékoztatta tárgyalásainak eredményéről, és átadta Makarov magyar nyelvű levelét, amely a kormányzónak volt címezve. Erre Horthy szeptember 24-én, vasárnap este ez ügyben magához kérte — Zichyn kívül — Ambrózy Gyula kabinetirodai főnököt, Vattay Antal altábornagy főhadsegédet, Bánffy Dániel báró volt földművelésügyi minisztert, Rátz Kálmán országgyűlési képviselőt, ifj. Horthy Miklóst és Faragho Gábor vezérezredest, a csendőrség főfelügyelőjét. Ezen a

tanácskozáson határozták el, hogy bizottság utazik Moszkvába, amelynek vezetője Faragho Gábor lesz, tagjai: Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, valamint Teleki Géza egyetemi tanár, Teleki Pál fia.

A bizottság kijuttatásával kapcsolatban — mint a hazai történeti irodalomban nem ismert epizódot — meg kell említenem Kudar ezredes szerepét. Ő kapott megbízást arra, hogy — mint az államvédelmi központ parancsnoka — készítse elő Faraghoék szlovákiai—moszkvai útját. Kudar ezredes ezt a feladatot tökéletes biztonsággal oldotta meg. Szeptember 25-én Zichy Lodomér társaságában Zólyomba utazott. Makarov alezredes és Voljanszkij százados fogadták a kormányzó megbízottját és megtárgyalták vele a magyar bizottság kijuttatásának módozatait. Ezenkívül Kudar ezredes abban is megállapodott a szovjet partizánparancsnoksággal, hogy a fegyverszünet megkötésének pillanatában az akkor már rendelkezésre álló megbízható fegyveres alakulattal a szovjet parancsnokság alatt álló szlovák partizáncsapatokkal karöltve akcióba lép. A magyar fegyveres alakulat harcálláspontja — Kudar közlése szerint — Ballasagyarmattól északra, a zsélyi Zichy—Forgách birtokok területén lesz. Sajnos Kudar ezredes tervét az október 15-i, balsikerral végződött kiugrási kísérlet meghiúsította. Őt magát — miután Budapesten mindent elkövetett, hogy az ellenállási mozgalom minél több emberét elrejtse és megmentse — a nyilas puccs után a Gestapo elfogta. A budai ostrom alatta szétlőtt Fő utcai fogházból több helyre hurcolták. Utoljára a Vár pincéiben tartották agyonkínzott állapotban, ahol a főváros felszabadulása előtt követlenül kivégezték.⁷²

A magyar fegyverszüneti bizottság tagjai a fenti előzmények és előkészítés után inkognitóban, vadászoknak öltözve jutottak át a magyar—szlovák határon, majd megérkeztek Zólyomba, ahol Makarov alezredes fogadta őket. Kétnapi várakozás után, szeptember 30-án éjjel egy amerikai gyártmányú szovjet gép szállt fel velük Zólyomban és Kiev érintésével október elsején megérkeztek Moszkvába.

A magyar fegyverszüneti bizottság tárgyalásai október 11-ig elhúzódtak. Ezen a napon 19 óra 57 perckor a Kremlben Molotov és Faragho aláírta az előzetes fegyverszüneti egyezmény példányait. Mivel a tárgyalás anyagát publikálták, ezért eltekintünk annak tartalmi ismertetésétől.⁷³ Csupán azokra a kérdésekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amelyek — a moszkvai tárgyalásokon túlmenően — a háborúból való sikertelen kiugrás problematikájával függnek össze.

A Magyarországot 1944. szeptember végén végromlással fenyegető katonai-politikai helyzetben a kibontakozás egyetlen helyes útját a

kor szereplői közül — Hennyeyvel vitázva — Aggteleky altábornagy így jelölte meg az államvezetés számára:

1. Az országot, a nemzetet a további céltalan véráldozattól, pusztítástól és szenvedéstől megkímélni, illetve azt a minimumra csökkenteni.

2. Az eljövendő béketárgyalásokhoz a lehető legkevésbé kedvezőtlen előfeltételeket teremteni.

Aggteleky szerint a vázolt feladatok „egyedül csak és kizárólag az oroszokhoz való átállás útján voltak megvalósíthatók.”⁷⁴ Lengyel Béla tábornok is — Vörös János vezérkari főnöki tevékenységét bírálva — azt a következtetést vonja le az emigrációban, hogy „az oroszok felé kellett keresnünk a politikai, fegyverszüneti kibontakozást”.⁷⁵

Amikor a szovjet csapatok október 8-án átvágták a Szolnok—Debrecen fő közlekedési útvonalat és átkeltek a Tiszán, a kormányzó már nem követte tovább korábbi, időt húzó taktikáját — abban reménykedve, hogy Náday missziója eredménnyel végződik —, hanem másnap táviratilag hozzájárult az előzetes fegyverszüneti egyezmény megkötéséhez és teljesítette Moszkva kívánságát: Nemes József őrnagyot útnak indította az addig elmulasztott írásos meghatalmazással.⁷⁶ A szovjet hadtörténészek hangsúlyozzák, hogy a debreceni csata és a 4. Ukrán Front kárpát-ungvári hadműveletei döntő hatást gyakoroltak a magyarországi politikai helyzet alakulására. Vitathatatlanul hozzájárultak a fegyverszünet aláírásához.⁷⁷

Ebben a súlyos katonapolitikai helyzetben már nem lehetett kitérni a fegyverszüneti egyezmény aláírása elől. A Moszkva—Budapest közti táviratváltásokból és a magyar bizottság taktikai manővereiből kiderül, hogy még mindig húzódoztak a fegyverszünet aláírásától. A memoár-irodalomból megtudhatjuk ennek okát: még ekkor is abban reménykedtek, hogy az angolszászok közvetlen részvételére kerülhet sor a tárgyalások befejező szakaszában.

Faragoék arra alapozták fenti reményeiket, hogy tudomást szerztek Churchill és Eden moszkvai jelenlétéről. Miután kiderült, hogy Churchill sem a Balkánon, sem Itáliában nem tud eredményes hadműveleteket folytatni a balkáni és a középkelet-európai pozíciók megszerzése érdekében, diplomáciai úton tett kísérletet a Szovjetunióval fennálló függő kérdések tisztázására. Személyes találkozást ajánlott fel Sztálinnak és október 9-én, Eden kíséretében Moszkvába érkezett. (Volt olyan situáció, amikor a Kremlben az egyik teremben a magyar bizottság tárgyalt, a szomszédos helyiségben meg Edennel folytattak eszmecserét.) Az angol—szovjet megbeszéléseken Sztálin elfogadta a következő angol javaslatokat: Romániában 90⁰/₀-os szovjet érdekeltség, míg Görögországban 90⁰/₀-os angol befolyás

jön létre, ami Jugoszláviát illeti, 50—50%-ban osztanak meg az ügyek intézését. Churchill emlékiratai szerint Sztálin a fenti javaslatokat tudomásul vette, „beleértve azt is, hogy Bulgáriában a döntéseket a Szovjetunió hozza, Magyarországon pedig a szovjet és angol álláspontok egyenlő arányban jönnek számításba.” (Kiemelés tőlem, V. K.) A tárgyalások eredményéről Roosevelt elnököt is informálták, aki nem emelt kifogást a megállapodás ellen.⁷⁸

A fentiekből kiderül, hogy megalapozatlannak kell tekintenünk Horthy állítását, amely szerint azért volt sürgős a szovjet félnek a magyar fegyverszüneti okmány aláírása, mert az amerikaiak tiltakoztak az ellen, hogy nélkülük folytassanak tárgyalásokat Magyarországgal.⁷⁹ Ugyancsak tévedésen alapul horthysta köröknek az a megállapítása, hogy a szovjet kormánynak nem volt felhatalmazása Anglia és az Egyesült Államok nevében is tárgyalni.⁸⁰ Még kevésbé lehet azt állítani, hogy Moszkva a magyar fegyverszünet kérdésében „kész helyzet elé akarta állítani a szövetségeseket” — mint ezt Hennyey írja.⁸¹ Ennek egyébként ellentmond Hennyeynek az a közlése is, hogy Molotov október 8-án fogadta a magyar bizottságot és kijelentette Faraghonak: az angol és amerikai szövetségesek nevében is tárgyal. Az már más kérdés, hogy Horthy azért ragaszkodott az „előzetes fegyverszüneti szerződés” formulához, mert abban reménykedett: a végleges fegyverszünet aláírásakor az angolszász hatalmak képviselőinek jelenlétében „a feltételek előnyösebbek lesznek”.⁸² Jellemző egyébként Horthy manővereire, hogy október 11-én nemcsak azért kérte a szovjet hadsereg további alföldi előnyomulásának a leállítását, mert néhány napos időre lett volna szüksége a katonai átállás végrehajtásához. A valódi célja kettős volt: időt akart nyerni az angolszász hatalmak bevonásával még mindig remélt tárgyalásokhoz és megoldást keresett a „Németország elleni hadüzenet elejtésére”.⁸³

Az előzetes fegyverszüneti egyezmény egyik sarkalatos és a memoár-irodalomban sokat vitatott pontja volt, hogy Magyarország szakítson meg minden kapcsolatot Németországgal és kezdje meg ellene az aktív hadműveleteket. Miután a szovjet főparancsnokság látta, hogy Horthyék nem hajtják végre az egyezményt, Antonov hadseregtábornok október 14-én 48 órás ultimátumban követelte a kormányzótól a vállalt kötelezettségek teljesítését. Hennyey írja idézett könyvében: „A kormányzóval együtt az volt a felfogásunk, hogy az orosz ultimátumot nem fogadjuk el.” Végül is Horthy nem utasította el az ultimátumot, ami október 16-án reggel járt volna le és ezért október 15-re előrehozta az eredetileg későbbre tervezett kiugrási kísérletet. (Hennyey szerint a Tiszától keletre elvesztett csata is erre készítette a kormányzót.)

Horthy október 15-én csupán Lakatossal, Hennyeyvel és Rakovszkyval közölte a szovjet ultimátum tényét — a koronatanácson nem tett róla említést — és minisztereivel együtt elhatározta, hogy nem támadják meg a németeket.^{84a}

A kormányzó „elvi” és „erkölcsi” kérdést csinált abból, hogy nem támadja meg a németeket. Teleki Géza mondta el Gosztonyinak, hogy szeptember 27-én este, amikor a Moszkvába induló küldöttség tagjai összegyűltek a kormányzónál, Horthy a lelkére kötötte Faraghonak: igyekezzék a „kiválásra” időt nyerni, hiszen a magyar hadsereg e célból történő átcsoportosítása még csak ezután kezdődik. A németek elleni harcot mindenképpen el akarta kerülni. A kormányzó előtt nem a román, hanem a finn fegyverszünet példája lebegett. Moszkva ott engedélyezte Ryti elnöknek, hogy a németek egy bizonyos idő alatt bántatlanul elhagyhassák az országot. „Ezt kell Sztálinnál magyar vonatkozásban kiharcolni” — mondta Faraghonak.^{84b} Aggteleky Béla altábornagy és Dálnoki Veress Lajos vezérezredes előtt is úgy nyilatkozott Horthy, hogy reméli: sikerül kijátszania az oroszoknak ezt a követelését.⁸⁵

Október 14-én — Vörös János későbbi, 1945. utáni sajtónyilatkozata szerint — Horthy ódzkodva a németekkel való szembe fordulástól, kijelentette Vörösnek: „Bizom abban, hogy ha a német követel felkérem, hogy a német csapatok hagyják el az állam területét, úgy Magyarországon is az lesz a helyzet, mint volt Finnországban, ahol a német csapatok nyomban elhagyták Finnország területét.” A vezérkar főnöke nem hitt ebben a sima megoldásban és joggal hívta fel Horthy figyelmét a két ország egymástól eltérő földrajzi és stratégiai helyzetére. A nyomaték kedvéért még hozzátette: „Hitler Adolf szeptember 12-én, amikor nála jártam, félreérthetetlenül tudomásomra hozta, hogy mint utolsó védőállást, a Börzsöny hegységet, Budapestet, a Velencei tó környékét, a Balatont és a kanizsai vonalat tartani akarja, és mindez nem egyéb, mint a bécsi hídfő, tehát egy pillanatig sem számíthatunk arra, hogy a németek Magyarországot békésen kiűritik...”⁸⁶

A kormányzó azonban következetesen ragaszkodott eredeti elképzeléséhez, és még október tizenötödikének drámai és kijózanító óráiban, fia elrablását követően, 13 órakor is azt kérdezte Rahn nagykövettől — naivitással vegyes korlátoltsággal — hogy „miként vonulhatnának ki a németek az oroszoktól zavartalanul az országból.”⁸⁷

Hennyey — aki könyvén kívül is sokat foglalkozott október 15. problematikájával — azt hiszi, hogy valami magas erkölcsi piedesztálra helyezi Horthyt, amikor ezt írja róla: „Lelkiismereti problémát jelentett a kormányzó számára a Németországgal fennálló szövetségi viszony felbontása. Sohasem állott szándékában, hogy katonai ak-

ciót indítson Németország ellen, ezt előttem több alkalommal is kijelentette.”⁸⁸ Az Adenauer kancellárhoz 1954. november 3-án intézett levelében — amit emlékirataiban nyilvánosságra hozott — egy évtized múltán is változatlanul úgy látja, hogy Magyarország szempontjából erkölcsi-politikai tekintetben egyaránt helyes lépésnek bizonyult elkerülni a német fegyveres erőkkel való összezapást.

Felelős és magas beosztású volt katonai vezetők részéről a nyugati emigrációban úgyszólván Aggteleky altábornagy az egyetlen, aki helytelenítette az „erkölcsi” aggályokat a fegyverszüneti szerződés ama pontjával kapcsolatban, hogy a magyar hadsereg, átállva a Vörös Hadsereg oldalára, megtámadni tartozik a német megszállókat. Helyesen állapítja meg Székely László tábornokhoz intézett levelében: „Először is, ha »fair«, vagy nem »fair« magatartásról egyáltalán beszélni lehet (amit én kétségbe vonok, sőt egyenesen tagadok), Németország a háború folyamán, de különösen amióta a hadiszerencse elfordult tőle, egyre számosabb, egyre súlyosabb, Magyarország legvitalisabb *létérdekeit* sértő »nem fair« cselekedetet követett el ellenünk.”⁸⁹ Aggteleky szerint szovjet követelés nélkül is feltétlenül meg kellett volna támadni a németeket.⁹⁰

1944 sorsdöntő októberében Horthy nem állt egyedül ismertett felfogásával. Mindkét hadserege, amellyel a katonai átállást, a német háborúból való kilépést biztosítani lehetett volna, olyan parancsnokokkal rendelkezett, akik vele együtt „ódkodtak” a németek megtámadásától. Veress Lajos nyíltan megírja egy Aggtelekyhez intézett levelében, hogy őket, hadseregparancsnokokat, csak az érdekelte: mi a teendő. Mivel a kormányzó a németek megtámadásától ódkodott, „ezért mi — Miklós és én — ettől eltekintettünk s csak kényszerű szükség esetén számoltunk azzal a lehetőséggel, hogy őket hátra támadjuk.”⁹¹ Ezért van igaza Aggtelekynek, amikor megcáfolja Miklós Bélának a felszabadulás után Debrecenben közzé tett eme nyilatkozatát: „Gondolkodás nélkül cselekedtem. Azonnal kiadtam a parancsot, hogy az arcvonalat fordítsák a németek ellen.”⁹² Mint ismeretes: ilyen parancs nem hagyta el az 1. hadsereg főhadiszállását!

Október 15. tragédiáját magyarázza, hogy Horthy, Lakatos és Hennyey közt fel sem merült a Vörös Hadsereghez történő átállás gondolata. Hennyey szerint „a háború befejezésére egyedül az a lehetőség állott nyitva, hogy »félreállunk«, s az ország jövőjét a sorsra bizzuk”.⁹³ Íme, ilyen felelős vezetői voltak Magyarországnak a háború sorsdöntő időszakában!

Az 1944. október közepére kialakult hadászati és hadműveleti helyzet alapján a fegyverszünet, illetve az átállás végrehajtására csak akkor kerülhetett volna sor, ha az 1. és 2. hadsereg az arc-

vonalon marad, beszünteti a harcot a szovjet hadsereg ellen, felveszi vele a kapcsolatot és együttesen támadja meg a németeket. A román példa bizonyítja, hogy a németek ezt képtelenek lettek volna megíúsítani. „A csapatok erkölcsi állapota bizonyítja a legjobban, hogy az átállás, a szembefordulás a németekkel nem a katonákon múlt — írja Ölvedi —, hanem Horthyn, kormányán és vezérkarán. Az arcvonalban lévő hadseregeket éppen a németekkel való szembefordulással lehetett volna a felbomlástól megmenteni.”⁹⁴ Horthy — jöllehet az október 11-én kötött fegyverszüneti szerződésben kötelezte magát a Wehrmacht megtámadására, ettől mindvégig húzódozott. Abban a tévhitben élt — írja Gosztonyi —, hogy „rábírhajta a németeket az ország önkéntes elhagyására. Ez végzetes tévedés volt, amely végső soron az egész »kiugrást« megíúsította”.⁹⁵ A szovjet elképzelés is az volt, hogy az 1. magyar hadsereg — és ha csak lehet a 2. is — szembefordul a németekkel. Ebben az esetben mód nyílt volna arra, hogy — bár Horthy elhurcolása miatt az ő személyes részvétele nélkül, de az ő nevében — legalább a fronton megvalósuljon az előzetes fegyverszüneti szerződés.⁹⁶

Magyarországnak a háborúból való kilépése és a németekkel történő szembefordulása szempontjából mindenképpen döntő jelentőségű a katonai erőviszonyok kérdése a fronton és a hátországban egyaránt. Még ennél is fontosabb tényező azonban a hivatása magaslatán álló, határozott, céltudatos, politikai-katonai vezetés, amely képes a megfelelő történelmi pillanatban egy meghatározott cél érdekében mozgásba hozni a katonai gépezetet. Ilyen esetben — az európai antifasiszta mozgalmak, nemzeti felkelések bizonyítják — a széles néptömegek aktív támogatásukról biztosítják a vezetést. Magyarországon — sajnos — a második világháború befejező szakaszában nem állott rendelkezésre a nemzet, az ország érdekeivel azonosuló vezetógarnitúra. Az 1. hadsereg vezérkari főnöke, Kéri Kálmán ezredes jellemezte egyszerűen találóan e sorok írójának a helyzetet: nagy idők — kis emberek. A Horthy-korszak uralkodó elitje valóban a törpe jelzöt érdemelte ki a történelemtől.

Rátérve ezek után a német—magyar katonai erőviszonyok vizsgálatára: kérdés, mit mondanak a rideg számadatok? Csima János adatai szerint⁹⁷ az 1944. évi szeptember 30-i létszámkimutatás alapján az arcvonalon működő három hadseregnél összesen 478 214 fő, a mozgósítás alatt lévő alakulatoknál 356 840 fő, a pót- és békealakulatoknál 239 697 fő állt fegyverben. A magyar királyi honvédség 1944. szeptember 30-án összesen 1 013 723 fő felett rendelkezett. Globálisan véve ez az egymillió főnyi haderő komoly feladatokra lett volna képes. A már fent említett, az ország életbevágó érdekeit szem

előtt tartó, céltudatos és a hivatása magaslatán álló vezető garnitúra híján azonban nem tudta teljesíteni történelmi feladatát.

A Budapest térségében állomásozó alakulatoknál a döntő különbség a német és a magyar egységek között, hogy míg a német hadvezetés a Panzerfaust-akció révén egész itteni, korszerűen felszerelt haderejét a várható puccs céljainak rendelte alá, addig a magyar vezérkar főnöksége ezt nemcsak tétlenül nézte, hanem — árulói révén — szolgálta is. Az egyik oldalon állt az áruló, németbarát, vagy éppen gyáva felső vezetés miatt a kiugrás szempontjából tétlenségre kárhoztatott magyar honvédség, a másik oldalon a korszerűbben felszerelt, harcedzett, SS-alakulatokkal és különleges egységekkel (Skorzeny-kommandó!) rendelkező náci haderő, élén Varsó hóhérával, Bach-Zelewski tábornokkal. Mindebből az következik, hogy a kiugrás sikere, vagy sikertelensége Budapesten nem a német és a magyar csapatok pusztá számarányán múlott. Gondoljunk pl. olyan lényeges momentumra, mint a határozott kezű és cselekvésre kész Bakay Szilárd altábornagy elrablása a budapesti helyőrség éléről, majd utódának, Aggteleky Béla altábornagynak a letartóztatása az áruló, Szálasit kiszolgáló Hindy Iván révén. De maga Vörös János, a honvédezerkar főnöke a döntő pillanatokban tanúsított kétkulacsos magatartásánál fogva potenciálisan szintén a náci-nyilas puccs kezére játszott.

Október 15. kimenetele szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vidéket sem, ahonnan a német parancsnokság könnyen és gyorsan felrendelhetette az erre a célra kijelölt erőit. Míg magyar részről — a politikailag megbízhatatlan Heszlényi hadseregparancsnok és a parancsot megtagadó Ibrányi altábornagy a példa — hasonló erősítésre nem lehetett számítani. Ezzel kapcsolatban jellemző, hogy október 9-én Vörös János kénytelen felkérni Friessner vezérezredest, a magyarországi német csapatok parancsnokát, hogy tegyen lépéseket feletteseinél a Dunántúlon állomásozó három SS-hadosztály frontra küldése érdekében, mert ezek az alakulatok „belpolitikai kérdésekkel” foglalkoznak, és nem a totális háború erőfeszítéseiben vesznek részt.⁹⁸

A szovjet hadtörténeti irodalom is súlyosnak itéli a budapesti helyzetet a kiugrásra számító német felkészülés miatt. Magyarország „árulásának” megakadályozására a német hadvezetés a sandomierzi hídfővel szemben levő arcvonalról Budapest körzetébe irányította a III. páncéloshadtest és a 23. páncélosadosztály törzsét. Szeptember 24-én Kolozsvár körzetéből Budapest alá dobta a 13. páncélosadosztály egységeit, valamint a 10. és a 20. páncélosadosztály törzsét. Ugyanakkor elhatározták, ha Magyarország kilép a háborúból, a „Dél” hadseregcsoportot — nem számítva a magyar egységekkel

való együttműködésre — először a Szeged—Debrecen, majd a Tisza vonalára vonják vissza.

A német páncéloshadosztályok Budapest körzetébe történt átcsoportosítása felháborodást váltott ki magyar körökben. Greiffenberg tábornok a német vezérkarnak küldött jelentésében nyíltan közölte néhány aggályát. A Guderiantól kapott válasz így hangzott: „A német szárazföldi csapatok vezérkari főnöke nem tűrheti, hogy míg a német csapatok harcolnak a fronton, hátukban árulást készítsenek elő. Már négyszer megértünk ilyet (Olaszország, Románia, Bulgária és Finnország kilépése a háborúból. Megj. tőlem: V. K.), ezért most megteszük a kellő intézkedéseket.”

Az intézkedések jellegéről világosan szól a „Dél” hadseregcsoport parancsnokának október 4-i parancsa: „A magyar kormány kijelentései ellenére, a magyarországi politikai helyzet olyan fordulatot vehet, amely hasonlóná válhat a romániai politikai helyzethez. A Magyarországon levő német egységeknek ébereknek kell lenniök, s mind a politikai, mind a katonai árulás első jelére gyorsan kell cselekedniök, s ha szükséges, erő alkalmazásával kell elhárítani a Magyarországon levő német csapatokat fenyegető veszélyt.”⁹⁹

A hitlerista vezetés már a Lakatos-kormány hivatalba lépése után megtette az előkészületeket a román kiugráshoz hasonló magyar lépés megakadályozására. Szeptember 26-án ennek jegyében került sor Budapesten arra a fontos értekezletre, amelyen jelen volt Veessenmayer, annak különmegbízottja: Kurt Haller, Rekowski konzul, Höttil, a német Biztonsági Szolgálat délkelet-európai osztályának vezetője és Winkelmann helyettese, valamint Szálasi és Kemény Gábor báró, későbbi nyilas külügyminiszter. Veessenmayer közölte a résztvevőkkel, hogy a német birodalmi kormány úgy döntött: „Magyarország részéről egyedül Szálasi Ferencet tekinti felelős tényezőnek minden vonatkozásban”, és a Führer kívánságára Szálasi Ferencet azonnal „fegyveres német védelem” alá helyezik.^{100a}

Német részről készen állottak az erő alkalmazására. A német vezérkar „Panzerfaust” vállalkozásnak nevezte azt a katonai tervet, amelynek segítségével 1944 őszén Horthy különbéke-kísérletét erőszakkal megakadályozta. Az akció részleteit tartalmazó dokumentumok a Bundeswehr freiburgi levéltárában lappangtak. Ott lelt rájuk a Svájcban élő magyar hadtörténész: Gosztonyi Péter és tette közzé azokat a Münchenben megjelenő Új Látóhatárban.^{100b}

A dokumentumok szerint a politikai szempontok egyeztetését Veessenmayer nagykövet végezte, az SS, a Sicherheitsdienst és a Gestapo tevékenységét Winkelmann SS-tábornok hangolta össze, a katonai kérdések megoldásán pedig von Greiffenberg gyalogsági tábornok dolgozott. Mindhárman más eszközöket alkalmaztak, Winkel-

mann pl. előbb egy ún. „megelőző” akciót kívánt végrehajtani, Horthyt és a Lakatos-kormányt karhatalmi úton eltávolítani, addig Veesenmayer a „kivárás” és az „enyhe megoldás” hívének vallotta magát.

A politikai, a biztonsági és a katonai szempontok összeegyeztetésére Guderian vezérezredes, a német szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke 1944. október 3-án Budapestre küldte helyettesét, Walther Wenck tábornokot. Kétnapos budapesti tartózkodása alatt (hivatalosan a balkáni német hadseregszert utánpótlásának megbeszélése végett jött) valójában kizárólag a „Parzenfaust” (páncélököl)-akció részleteinek a megtárgyalásával foglalkozott.

Az október 3—4-i budapesti tanácskozásokon a következő német személyek vettek részt: Wenck tábornok, Guderian vezérkari főnök helyettese, von Greiffenberg tábornok, teljhatalommal felruházott német katonai attasé, Kleemann tábornok, a páncélos csapatok parancsnoka, Winkelmann tábornok, a magyarországi SS rendőri erők parancsnoka és Skorzeny (alias dr. Wolff) Oberststurmbannführer, valamint természetesen Veesenmayer, Hitler magyarországi helytartója. A tárgyalások bizonyos szakaszába bevonták magyar részről az áruló Beregffy vezérezredest, a tartalék hadsereg parancsnokát, Nádas Lajos ezredest, a Honvéd Vezérkar hadműveleti osztályának vezetőjét (aki október 15-én hamis utasítást adott ki a harcoló csapatokhoz a proklamációval kapcsolatban), vitéz Porzezinszky ezredest, a Honvéd Hírközpont parancsnokát, Savoy ezredest (Kovarcz Emil), Szálasi helyettesét. Az október 15-i puccs — a Panzerfaust-akció — irányításával Hitler Bach-Zelewski tábornokot, a varsói felkelés vérbe fojtóját bízta meg, aki október 13. és 17. között Winkelmann helyettesítette Budapesten.

Minden kommentárnál többet mond a fenti névsor. A „Páncélököl” akció előkészítése és szervezése Hitlernek, Guderiannak és az egész náci vezérkarnak azt az elszántságát bizonyítja, hogy nem válogatva az eszközökben és módszerekben, kérelhetetlenül fellépnek Horthyék ellen, ha azok bármilyen kísérletet is tesznek a háborúból való kiugráásra. Mutatja ez az akció Magyarországnak, mint a Német Birodalom „Vorfeld”-jének elsőrendű stratégiai és gazdasági fontosságát, amelynek birtoklása a háború folytatásának egyik döntő előfeltétele Németország számára.

Ha a Panzerfaust-akció mindenre kiterjedő, részletes és alapos terveit, előkészületeit — és végrehajtását — ismerjük, még inkább száználmasnak és öreguras dilettantizmusnak tűnik Horthy és környezete „felkészülése” a kiugráásra. És amikor a budapesti titkos tanácskozásokról készült feljegyzésekben arról a javaslatról olvasunk, hogy le kell tartóztatni a kormányzó körüli klikket, s a kormányzót

„színvallásra bírni”, akkor mit szóljunk Horthy „erkölcsi” aggályairól, aki nem akarja „hátba támadni” a németeket, a rádióból jelenti be kiugrási szándékát, és „nyílt sisakkal” tárgyal Hitler megbízottaival annak módozatairól.

Mindebből a budapesti helyzetre vonatkozólag azt a következtetést vonhatjuk le, hogy főleg a sokoldalú német felkészülés, a vezérkari főnökség áruháza és a budapesti helyőrség „kikapcsolása”, valamint egyéb katonai-politikai okok miatt is a fővárosban elbukásra volt ítélve a kiugrás. A történelem azt is eldöntötte, hogy akik Horthynak azt tanácsolták: utazzék ki az 1. hadsereghez Husztra és a csapatok élén hajtsa végre az átállást, helyesen tették.¹⁰¹ Ez volt a legkevésbé kockázatos és leginkább sikerrel kecsegtető alternatíva.

*

Mi volt a helyzet az 1. magyar hadseregnél 1944. október 15-én. Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az események teljesen készületlenül és váratlanul érték a hadseregparancsnokságot, amely a még október 13-án elrendelt áttelepítés miatt október tizenötödike sorsdöntő óráiban teljesen megosztott állapotban volt. Miklós Béla vezérezredes, hadseregparancsnok, valamint a hadműveleti osztály vezetője már az új székhelyen, Beregszászon tartózkodott, míg Kéri Kálmán vezérkari főnök és a szűkebb törzs egy része még Huszton állomásozott. Csak a déli órákban érkezett meg Kéri Beregszászra, hogy a hadseregparancsnokság áttelphetését ellenőrizze és jelentést tegyen parancsnokánál. Ott hallgatták együtt döbrent meglepetéssel a rádióban elhangzó kormányzói proklamációt. Kéri ezt követően visszatért Husztra és várta a vezérkar főnökének hadműveleti parancsát, ehelyett azonban a VKF. 1. osztályától egy olyan távirat érkezett, amely a németekkel való teljes együttműködést rendelte el. Kéri nem értette a táviratot, mert az ellentmondott a Horthy-proklamáció szellemének. Felhívta a vezérkar főnökét, de Vörös Jánossal nem tudott beszélni, csak szárnysegédével, az áruházi Kapitány (Kratzner) Albin őrnaggyal, aki semmit nem közölt a történetekről. Végszükségben a kormányzóságot hívta fel, hogy a főhadsegéd helyettesétől és legbizalmasabb barátai egyikétől, Pogány ezredestől kapjon tájékoztatást. Ő átadta a kagylót Vattay főhadsegédnek. Végre Vattaytól megtudta, hogy a kormányzói szózat hiteles és érvényben van, a németekkel az érintkezést meg kell szakítani és az oroszokkal felvenni. A hadsereg hadműveleti feladatairól, magáról a fegyverszünetről azonban nem nyilatkozott és a további beszélgetést azzal hátrította el, hogy „nincs időm veled tovább beszélni, mert itt az események zajlanak”. — Kéri csak később tudta meg, hogy

Miklós Béla tőle függetlenül is kereste a kormányzóságot és beszélt Vattayval, aki valószínűleg csodálkozott a két híváson, nem tudva arról, hogy az egyik hívás Husztról jött, a másik Beregszászról. Amikor Kéri néhány óra múlva újból kereste a kormányzóságot, a budapesti hírközpont már nem kapcsolt. Látva a helyzetet, kiadta a szükséges intézkedéseket, hogy a német katonai alakulatok és egységek esetleges hadmozdulatait az 1. hadsereg körzetében akadályozzák meg. Miután egy német gépkocsioszlopra tüzet nyitottak és visszafordulásra készítették, október 15-én este Heinrici német vezérezredes, a felettes német hadseregcsoport vezérkari főnöke, felelőségre vonta és megfenyegette.

Éjfél előtt Miklós Béla váratlanul visszatért Husztra, amikor is Kéri jelentette neki szándékát, hogy a reggeli órákban felveszi az érintkezést a 4. Ukrán Fronttal, a szovjet csapatokkal való együttműködés érdekében. Miklós nem emelt kifogást a terv ellen. Hajnaltban Kérinek sikerült távbeszélőkapcsolatot teremtenie a vezérkar főnökével, akivel Miklós Béla tárgyalt. Ingerült hangon vonta kérdőre Vörös Jánost tétlensége miatt, mire a vezérkar főnöke arról tájékoztatta őt, hogy irodáját sem hagyhatja el, előszobájában is németek vannak, és végül közölte, hogy a hadseregnek a harcot a németek oldalán kell folytatnia. Ráadásul megérkezett Heinrici vezérezredes rádióparancsa, hogy Miklós és vezérkari főnöke a nap folyamán — 16-án — jelentkezzenek nála Szobráncon. Miklós Bélát a vezérkar főnökével folytatott ingerült hangú beszélgetés végleg kihozta a sodrából, és felháborodása nem ismert határt. Rövid idő múlva közölte Kérivel, hogy a 4. Ukrán Fronttal való érintkezés-felvételt a saját személyére nézve is szükségesnek tartja és kész az indulásra. Kéri javaslatára az éppen nála tartózkodó Vasváry vezérőrnagynak adta át Miklós ideiglenesen a hadseregparancsnokságot, akit feltétlenül kormányhű tábornoknak tartottak.

Ezek után Miklós Béla vezérezredes Kéri Kálmánnal, vezérkari főnökével, segédtitjével, valamint a szükséges legénységi állományúakkal együtt 16-án reggel 8 és 9 óra között két gépkocsival elhagyták a hadseregparancsnokságot, s még aznap délután elérték a 4. Ukrán Front egyik hadosztályparancsnokságát, ahonnan csak másnap vitték őket a frontparancsnokság székhelyére. Ott Petrov hadseregtábornok és Mehlisz vezérezredes fogadták őket.

Érthetetlen — írja Kéri Kálmán visszaemlékezésében —, hogy a moszkvai fegyverszüneti bizottság képviselőjének, Szentiványi Domokosnak a megérkezéséig (október 18.) a 4. Ukrán Front parancsnokságán Mehlisz vezérezredes miért nem közölte velük a fegyverszüneti feltételeket. „Ha már velünk október 16-án délután — megérkezésünkkor — ismertetik a fegyverszüneti feltételeket, valamelyi-

künk, vagy akár mindketten még az éjszaka folyamán visszatérve az 1. hadsereghez, még idejében intézkedhettünk volna.” — Kérinek igaza van: döntő momentum volt az időtényező. Ekkor még a hadsereg Miklós Béla parancsát követte, de már október 17-én Miklós elkésve adja ki parancsát a 4. Ukrán Front törzsszállásáról az ellenségeskedések megszüntetésére, az útvonalaknak a szovjet csapatok előtti megnyitására, és a németek elleni harc azonnali megindítására. Ekkor már László Dezső altábornagy az 1. hadsereg új parancsnoka. A késedelem és az a hiba, hogy Kérin kívül Miklós Béla is átment a szovjet hadsereg oldalára — ekkor végzetesnek bizonyult. Az 1. hadseregpre már csak a szétesés, demoralizálódás várhatott és nem a felszabadító harcokban való dicsőséges részvétel.

Vázlatosan a fentiekben foglalhatjuk össze Kéri Kálmán visszaemlékezését az 1. hadseregparancsnokságon történekről és az átállásról.¹⁰² A további események a szakirodalomból ismeretesek.¹⁰³

Visszatérve az 1. hadseregparancsnokság magatartására október 15-én és 16-án, a tények alapján megállapítható, hogy Miklós Bélát a tehetetlenségig sokkírozták az események. A meglepődésen és a felháborodáson kívül teljes tétlenség, passzivitás jellemezték magatartását. Ismerte az előzményeket (nem úgy mint Kéri), tájékoztatást kapott Horthytól és Vattaytól a folyamatban lévő fegyverszüneti tárgyalásokról, október 11-én megkapta Horthytól a rejtjeles távirat szövegét. Az átállásra vonatkozó hadparancsot Vattay távbeszélőn keresztül megerősítette — és mindennek ellenére sem cselekedett. Amikor pl. Berkó István alezredes a proklamáció elhangzása után hadtestparancsnoka, Hollósy-Kuthy altábornagy megbízásából a főhadiszálláson megkérdezte tőle, hogy mi a teendő, azt válaszolta, hogy ő is felsőbb intézkedést vár.¹⁰⁴ Október 15. kritikus óráiban sem a vezérkar főnökét, Kéri Kálmánt, sem a hadműveleti osztály vezetőjét, Székely László tábornokot nem tájékoztatja a kormányzói kihallgatáson kapott parancsról és a Vattayval folytatott telefonbeszélgetéséről. Kérinek az átállás után sem tett említést az eseményekről, holott a debreceni kormány megalakulásáig együtt dolgoztak.

Október 15-én és 16-án — helyette — valamennyi intézkedést Kéri Kálmán ezredes foganatosította, ő maga pedig — mint Aggteleky írja — megfutamodott a felelősség elől, ahelyett, hogy csak közegeit küldte volna át az átállás megtárgyalása végett. Átmenele a 4. Ukrán Front parancsnokságára október 15. budapesti kudarccal, Szálasi hatalomra jutásával, és részben azzal a félelemmel magyarázható, hogy őt a németek — Veress Lajoshoz hasonlóan — letartóztathatják.¹⁰⁵

A katonai helyzet nem indokolta Miklós Bélának ezt a pesszimizmusát és a felelősségvállalás elhárítását. Az 1. hadsereggel szemben felhasználható német erők — egy Rahón állomásozó zászlóaljtól eltekintve — a hadsereg körzetében nem voltak. Bal szárnyán Uzsoknál, jobb szárnyán Felsővizsó körzetében Wöhler tábornok 8. német hadserege súlyos harcokban állott.¹⁰⁶ Miklós Béla azonban a döntő órákban nem rendelkezett a szükséges erkölcsi bátorsággal, hogy merete volna vállalni a felelősséget és a kockázatot, hogy a hadserege élén végrehajtsa az átállást a szovjet csapatokhoz. Csak kompromisszumos megoldásra volt képes. Erre a történelmi feladatra — Horthy sok más vezetőjével együtt — ő sem bizonyult alkalmasnak. A tét pedig nem volt kisebb, mint megnyitni az utat Budapest felé, biztosítani a főváros gyors elfoglalását és a szovjet hadsereg oldalán részt venni Magyarország teljes felszabadításában.

Az ország megmentésében döntő részt vállaló győzelmes hadvezér szerepe helyett megelégedett azzal, hogy a 4. Ukrán Front parancsnokságán — számottevő eredmény nélkül — rölapokat és felhívásokat bocsásson ki volt hadserege katonái számára. Igaz, még így is ő lett a demokratikus Magyarország első miniszterelnöke...

A magyar katonai átállás problematikájával kapcsolatban végül még egy kérdést kell röviden érintenünk: mi volt az oka annak, hogy viszonylag csak csekély a száma azoknak a magyar katonának, akik átálltak a szovjet hadsereg oldalára. A történelmi irodalomban főleg Korom Mihály foglalkozik ezzel a kérdéssel.¹⁰⁷ Szovjet levéltári források és Gosztunyi adatai alapján megállapítja, hogy október 20-tól 30-ig kerekén 20 ezer magyar katona és tiszt ment át a 4. Ukrán Front alakulataihoz (közülük több, mint tízezren század-, vagy zászlóaljkötelékben, parancsnokaikkal együtt!). Űgy véli azonban: ez nem változtat azon a tényen, hogy „sem Miklós Béla és törzskara, sem pedig a szovjet szervek törekvései és segítése nem tudták sem az 1. magyar hadsereget, vagy legalábbis annak zömét, sem a 2. hadsereget átállítani. Az első napokban folytatott huzavona és felelősség nem vállalás miatt elszalasztott átállási alkalom elmúlt azzal, hogy Szálasiék leváltották a hadseregek és seregtestek parancsnokait és nyilas-németbarát tisztakat állítottak a helyükre. Ezzel tulajdonképpen annak a lehetősége is elveszett, hogy a fegyverszünet következményeként átállt magyar magasabb egységek, akár egész hadseregek képezhessék az új magyar szabadságharcos honvédség magvát.”¹⁰⁸

Vizsgálatai során Korom azt is felveti, hogy a magyar oldalon elkövetett hibákon kívül más okok nem játszottak-e közre a tömegesebb méretű átállás elmaradásához. Miklós Béla, Kéri Kálmán és más visszaemlékezők nyilatkozataira hivatkozva, arra a megállapí-

tásra jut, hogy „mind a 4., mind pedig a 2. Ukrán Front vezetésében érvényesült egy olyan törekvés is, hogy az önként átálló magyar csapatokat azonnal lefegyverezzék”. Holott a 20 ezer magyar katona jórésze azért határozta el magát az átállásra, mert abban reménykedtek, hogy szovjet oldalon magyar hadsereg alakul és részt vesz a németek elleni harcban, Magyarország felszabadításában. „Átállásuk után — mint Korom írja — azonnal lefegyverezték őket, és később sem sikerült fegyverrel harcolniok hazájuk felszabadításáért.”¹⁰⁹

Egy önálló magyar légió, vagy hadosztály felállításának a problematikája annál is inkább fontos kérdés, mert számos hasonló precedenssel találkozhatunk. Ismeretes, hogy a Szovjetunió területén alakult meg a lengyel, a csehszlovák demokratikus hadsereg, a román Tudor-Vladimirescu hadosztály. Az 5—6 napos késedelmességgel mégsem lehet megmagyarázni egy magyar antifasiszta haderő megszervezésének az elmaradását. Talán igazat kell adnunk Korom Mihálynak, amikor erre a kérdésre így próbál válaszolni: „Úgy tűnik, hogy egy ilyen magyar seregetestnek a lengyel, cseh és román hadosztályokhoz hasonló működtetése jelentőségét túl későn ismerte fel a szovjet vezetés is. Ezért az átálló magyar katonák — írja Korom — a hadifogságon túl biztosan másra nem számíthattak. A hadifogság pedig rossz ajánlólevélnek bizonyult.”¹¹⁰

*

Miután a kiugrás szempontjából szó esett a budapesti helyzetről és azokról a körülményekről, amelyek az 1. magyar hadsereg kebelében nem tették lehetővé az átállás végrehajtását, még két kérdést kell megvizsgáljunk. Mi történt valójában Budapesten október 15-én és az említetteken kívül kiket terhel felelősség a kiugrás sikertelenségéért.

A kormányzatnak a fegyverszüneti akció kezdetétől fogva az volt a törekvése, hogy az eseményeket a finn példa szerinti út irányába terelje. Horthyn kívül különösen Lakatos miniszterelnök volt erre hajlamos. Október 15-én a kormányzó és Lakatos — magyar szempontból — teljesen céltalan és szükségtelen tárgyalásokat folytattak Veessenmayerral és Hitler küldöttével, Rahnnal, mert még mindig hittek a finn megoldásban és húzódoztak attól, hogy vállalják a harcot a németek ellen. A kocka akkor — legalábbis úgy tűnt — el volt vetve és a kormányzó, amikor már ellene és a kormánya ellen a puccsot szervezték, sőt kirobbantották, még mindig alkudozott Hitler megbízottaival. Ez az alku — min ismeretes — elvezetett a fürdőszobában aláírt lemondó nyilatkozatig, a hatalom Szálasi kezébe történő „legális” átadásáig. Különösen gyászos és kiábrándító a

kép Horthyról azért is, mert nemcsak az ország érdekében, hanem „még önmaga védelmében sem tudott fegyvert fogni Hitler ellen”.¹¹¹

Megtörtént az a döbbenetes eset, hogy október 15-én délben a kiugrás szempontjából kulcsfontosságú személyiségek (pl. a hadseregparancsnokok) csak a rádióból értesülnek a proklamációról; közben a koronatanács ülésén még a két németbérenc miniszter: Reményi-Schneller és Jurcsek is egyetértenek Horthy fegyverszüneti szándékával; és végül a koronatanács szünetében Horthy — fia elrablása után — szóba áll Hitler küldöttével, Rahn nagykövettel, aki — Veesenmayerrel együtt — sikeresen leszereli a fiával szemben elkövetett galádságért felháborodott öregurat. Míg ezek az események követik egymást, sem Horthy, sem a kormánya nem sejtí még (hol volt a magyar elhárítás?), hogy a Panzerfaust-akció óráról órára tért nyer és a fővárosban —, amelyet mint tengerész nem kívánt elhagyni — valóban süllyed a „hajó” és a testőrségén kívül ott áll védtelenül a német erőszakkal szemben.

A kormányzó államférfiúi képességeiről soha senki felső fokokban nem nyilatkozott. Rendszerének olyan fémjelzője és egyben végig politikai bizalmasa, mint Bethlen István, egyenesen lenézte őt, s parvenűnek tartotta. Mégis: október 15-én azt kell megállapítanunk, hogy az agg ember — 76 éves volt ekkor — a maga módján, ha szerencsétlenül is, de következetesen küzd egy irreális koncepció megvalósításáért: a finn kiugráshoz hasonló út eléréseért. Közben legközvetlenebb munkatársai a maguk gyávaságának indítékából rászedik, megalázó kompromisszumokat készítenek elő a háta mögött, vagy megritkenve a kockázatvállalástól, passzivitásba zuhannak. Néhányan, akik hajlandók volnának a cselekvésre — mint Veress Lajos, vagy Aggteleky Béla — a kellő óvatosság elmulasztása miatt a németek csapdájába esnek. Egyetlen, mindenre kész, bátor férfiú áll mellette, hűséges „fegyverhordozója”, testőrparancsnoka: Lázár Károly.

Legközvetlenebb munkatársai október 15-nek döntő óráiban nem erősítik Horthyban az utolsó pillanatban vállalt elhatározását, hogy végre kenyértörésre viszi a dolgot a németekkel. Fel-fellobbanó harci szándékát a koronatanács szünetében a Veesenmayerrel és Rahnnal folytatott vitájában, és másnap hajnalban a Vár kapujában, amikor már-már elrendeli a fegyveres ellenállás parancsát a németek ellen, különböző fondorlatokkal leszerelik.

Történetírásunk eddig az október 15-i kiugrási kísérlet balsikeréért szinte kizárólag Horthyt okolta, holott a tények ismeretében a felelősségben osztoznak vele munkatársai is. Politikai téren első-sorban miniszterelnöke, Lakatos Géza, katonai vonatkozásban a ve-

zérkar főnöke, Vörös János. Ha 1944. október 15. problematikájával kapcsolatban felvetjük a történelem előtti felelősség kérdését, akkor főleg Lakatos Géza és Vörös János „dossziáját” kell megvizsgálnunk.

A Lakatos-dosszié:

Magyar származása, kormányzóhűsége és az a szempont vezette Horthyt, amikor Sztrójayt leváltva, kinevezte őt kormányelnöknek. hogy mint volt katonai attasénak, az átlag tábornokoknál nagyobb látóköre és diplomáciai érzéke van.

Nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Működéséről és képességeiről a kortársai is eléggé kedvezőtlenül nyilatkoztak. Az volt a véleményük róla, hogy „hajladozóan alkalmazkodó, nagy elhatározásokra képtelen ember, akiben hiányzik a kellő erély és keménység”.¹¹² Különösen Dálnoki Veress Lajos, a kormányzó „homo regius”-a vélekedett róla lesújtóan:

„Lakatos miniszterelnök parancsok végrehajtásához szokott ember volt. Sajnos a kormányzó nem parancsolt neki, hanem miniszterelnökét a megszokott alkotmányos formák között kezelte. Lakatos az alkotmányosnál is alkotmányosabb utat követte. A kritikus napokban túl gyengének bizonyult, tele volt közjogi és formai aggodalmakkal. Paragrafusokat lovagoló bürokratának mutatkozott, aki képtelen volt merész és kockázatos döntésekre, amit feladata megkövetelt. Nem támasztotta alá a kormányzó elhatározási készségét, s így mint miniszterelnök nem tudta valóra váltani a kormányzó akaratát. Határozatlanságának egyik oka volt az a reménye is, hogy a nyugati hatalmak az országot talán még az oroszok előtt elérik.”¹¹³

Az események és a tények a fenti találó jellemzést teljes mértékben igazolják. Aggteleky Béla — Lengyel Béla tábornokkal együtt — „Kurzschlusshandlungok” (rövidzárlatok) sorozatának nevezi egész miniszterelnöki működését, és utal azokra a szeptemberi—októberi vezető tanácskozásokra (szeptember 7-én, 8-án, 10-én, 11-én, október 10-én, 14-én és 15-én), amelyeken Lakatos nem támogatta Horthy fegyverszüneti szándékait, hanem tele volt aggályoskodással.¹¹⁴ Feljebb már részletesen taglaltuk gyáva, bürokratához hasonló magatartását.

„Hajladozóan alkalmazkodó” természetét árulja el — egyebek között — az a dokumentum, amely Greiffenberg tábornokkal, a Wehrmacht magyarországi parancsnokával 1944. szeptember 30-án folytatott megbeszélését tartalmazza. Kevesellte a tábornok előtt a beérkezett német katonai segítséget, szóvá tette a „pusztán politikai célokat szolgáló” német erők gyülekezését Magyarországon, de különösen

Budapest környékén, és panaszkodott az erőszakos hatalomátvételre készülő nyilas pártoknak nyújtott német támogatás miatt. Majd a németek bizalmáért esedezve, kijelentette: „életével kezeskedik, hogy a kormányban semmi sem történik a német legfőbb vezetés tudta és beleegyezése nélkül... Elérzékenyedett szavakkal kért bizalmat Magyarország és a maga számára. Egyedüli törekvése — hangoztatta — az ellenálló magyar erő fenntartása.”¹¹⁵

Ez a dokumentum Lakatos és a németek közti viszonyon kívül abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy a kormány szeptember végén tudott a nyilas puccs előkészületeiről, és mégsem tett ellene semmit.

Október 15-i magatartását is az a törekvés jellemzi, hogy az utolsó percig a németekkel való megegyezést óhajtja. Megtagadta a kormányzói szózat ellenjegyzését, törölte a proklamáció szövegéből a fegyverszünet megkötésének tényét. Ez utóbbiról a koronatanú Vattay a Múzeumnak készített visszaemlékezésében így ír: „A proklamációt Ambrózy készítette, nekem felolvasta. Határozottan úgy volt, hogy „fegyverszünetet kötöttem”. 1946/47-ben igazolásomnál dr. Hável Béla, az MTI volt vezérigazgatója úgy vallott, hogy a proklamációt olvasta és úgy volt benne, hogy fegyverszünetet kötöttem, de Hlatky államtitkár (aki beolvasta a szöveget, megj. tőlem: V. K.) a miniszterelnökséggel folytatott beszélgetés után ezt a részt kijavította és helyébe az írta, hogy „fegyverszünetet kértem”.¹¹⁶

Az október 15-i koronatanácson a kormányzó fegyverszüneti bejelentése után szót kért és kijelentette, hogy osztja ugyan a kormányzó felfogását, de a fegyverszünet gyakorlati megvalósítását két okból nem vállalja és ezért beadja lemondását. Az egyik ok a német követnek tett ama ígérete, hogy minden ilyen irányban tervezett lépéséről értesíteni fogja. A másik ok a Parlamenttel szemben vállalt kötelezettsége, hogy annak megkérdése nélkül fegyverszünetet nem kér.¹¹⁷

Alkotmányjogi aggályaival kapcsolatban Horthytól kap kioktatást, aki — hivatkozva a március 19. óta történt eseményekre — kijelenti neki, hogy a mai országgyűlés nem fejezi ki az ország közvéleményét. Lakatos számára a törvényhozásra való hivatkozás tulajdonképpen csak gyáva ürügy volt, hogy Horthyn kívül neki ne kelljen személy szerint felelősséget vállalni a fegyverszüneti tárgyalások megkötéséért.

Veesenmayer tanúvallomása a Szálasi-perben teljes összhangban áll Lakatosnak ezzel a magatartásával. A volt náci helytartó a saját október 15-i tevékenységéről elmondotta: „Egész igyekezetem a Lakatossal való megbeszélésre koncentráltam”.¹¹⁸

Lakatos ahelyett, hogy a kormányzó mellé állt volna és segítene volna neki az adott helyzetben szükséges intézkedések megtételében, *közvetíteni* kezdett el a kormányzó és a németek között. Október 15-én este kb. fél 7 órakor felkereste a német birodalom exponenseit, akikkel hosszú és izgatott hangú eszmecsere jött létre, amelynek az elején jelentették a német követnek, hogy a Várba vezető utakat aláaknázták. Erre Lakatos nyomban érintkezésbe lépett a főhadsegéddel, Vattayval, és utat nyitattott a felvezető utak aknamezőin. Rahn azért ragaszkodott a várbeli német követség számára biztosított „szabad közlekedéshez”, hogy onnan Szálasi Ferencet az éjszaka folyamán kicsempészhesse. Lakatos tehát ilyen módon is segítette a németeket — bár erről csak utólag szerzett tudomást — abban, hogy Szálasi és söpredékét hatalomra juttassák.¹¹⁹

Este 11 órakor Ambrózy, a kabinetiroda és Vattay, a katonai iroda főnöke megjelent a miniszterelnökségen, ahol Lakatos miniszterelnököt Rakovszky Iván, Hennyey Gusztáv, Csatay Lajos és Schell Péter báró miniszterekkel, valamint Fáy István miniszterelnökségi államtitkárral folytatott beszélgetés közben találta. Vattay bejelentette, hogy a kormányzó életét veszélyeztetettnek tartja. Személye és családja megmentésére az az egyetlen lehetőség, ha a német birodalom védelme alá helyezi magát. Lakatos azt felelte: ha Vattaynak ez a meggyőződése, akkor rá hárul az a kötelesség, hogy a kormányzónak megfelelő előterjesztést tegyen. Vattay erre szívesen vállalkozott, Ambrózyval együtt eltávozott és éjfél tájban egyedül tért vissza, ahol az említettek még együtt voltak. „Őfőméltósága a javasolt megoldáshoz hozzájárult és azt magáévá tette” — mondta Vattay.

A miniszterelnök — mivel semmi oka nem volt kételkednie a Vattay-közvetítette kormányzói válasz igazában —, magára vállalta a német követség értesítését. Veessenmayerék ezek után abban a hiszemben voltak, hogy Horthy teljesen felhagyott a politikai és katonai ellenállással. Lakatos ugyanebből a feltevésből kiindulva segített megszövegezni Veessenmayernek és Rajnissnak (!) a német nyelvű lemondó iratot.

A fentiekhez jegyzi meg Horthy az emlékirataiban: „Lakatos miniszterelnök tehát hamis feltevések alapján járt el, melyek Vattay valótlán előadásából következnek. Vajon mi indította Vattayt arra, hogy olyan értelmű „válaszomról” tegyen jelentést, amelyet én soha nem adtam, sőt amelyről kereken ellenkező volt az előtte félreérthetetlenül kifejezett határozott álláspontom? Egyedül abban találok eljárására magyarázatot, hogy őt, aki különösen hűséges emberem volt, erre a másként megfoghatatlan lépésre az a meggyőződése ragadta, hogy csakis ezzel mentheti meg az én és családom életét”.¹²⁰

A lemondási epizódból két tanulságot vonhatunk le: az események részleteit ismerve, a Lakatos-kormány tagjainak és — nem utolsósorban Vattaynak — az volt a fő törekvésük, hogy a kritikus helyzetből elsősorban a saját bőrüket mentseék, ezért vették rá Horthyt a teljes kapitulációra. Lakatosék — és Vattay — nem kívántak Horthyval együtt meghalni a magyar szabadságért. (Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Tost Gyula kormányzói szárnysegéd öngyilkossága a ritka kivételek közé tartozik.)

Folytatva a Horthy „végnapjairól” szóló krónika ismertetését, október 16-ra virradóra az ügyeletes testőrtiszt felhívta Vattayt és jelentette, hogy a németek támadnak, megindult a harc. Mivel a főhadsegéd úgy vélte, hogy Lakatos éjszakai tárgyalásai nem vezettek eredményre, elrendelte a testőrségnek, hogy jöjjenek a főbejárathoz, mert harcolni fognak. Lázár Károly szerint még 5 órakor a kormányzó kijelentette, hogy ellenáll, történjék bármi. A testőrök — az áruló Festetich gróf kivételével — mind egy szálig teljesítették a parancsot. A támadó SS alakulat hat főt veszített a hajnali ütközetben. De Horthy csúful magára hagyta az ő személyét — és egy kicsit a magyar becsületet is — védelmező testőreit. Ugyanis fél hatkor egy gépkocsin megjelent Lakatos Veeseimayerral — miután előzőleg kölcsönösen kiadták a katonáknak a „tűzet szüntess!” parancsot — és a kormányzót arra bírták, hogy beszállva a gépkocsiba, elmenjen velük a Hatvany-palotába, ami lényegében a háziőrizetet jelentette a számára. Ott Szálasi kétszer is hiába kérte tőle miniszterelnöki kinevezését, a kormányzó elutasította.

Amikor 16-án délután 4 órakor Horthy a Hatvany palotából — a legszükségesebb holmijainak az összecsomagolása végett — Feine követségi tanácsos kíséretében a várpalotába vissza ment, az SS-legények által megszállt lakosztálya a teljes kirablás képét mutatta. Csomagolás közben egyszer csak betoppant Lakatos miniszterelnök Veeseimayer társaságában és egy papírlapot nyújtott át Horthynak, amely német nyelven lemondó-nyilatkozatát és Szálasi miniszterelnöki kinevezését tartalmazta.

Átfutotta a papírlapot és megkérdezte Lakatostól: „Mit jelentsen? Írjam ezt alá?” Lakatos igenlően válaszolt, mire Horthy csodálkozva emlékeztette őt arra, hogy tanúja lehetett annak, amidőn Szálasi kérését kétszer is elutasította. Amikor azonban Lakatos célzást tett neki arra, hogy Miklós fia életéről van szó, s ezt Veeseimayer is megerősítette, úgy látta nincs más kiút. Odaszólt Veeseimayerhez: „Látom, hogy ön az államcsínyhez a törvényesség látszatát keresi. Adhatja-e becsületszavát, hogy fiam szabad lesz és hozzánk csatlakozhat, ha aláírom ezt a papírost?”

„Igenis Főméltóságod” — felelte Veesenmayer — a becsületszavamat adom rá.”

„Erre kijelentettem előtte, hogy én sem le nem mondok, sem Szálasit miniszterelnökké ki nem nevezem, és hogy aláírással csakis a fiam életét akarom megmenteni. Géppisztolyok fenyegetése közben kizsartolt aláírásnak nem lehet és nincs is alkotmányjogi érvénye.”

Mindéhez még Horthy hozzátette, hogy Veesenmayer és Rahn nagykövet nagyon boldogok voltak, hogy „békés úton” oldhatták meg feladatukat: Magyarországot megakadályozni a fegyverszünet végrehajtásában és kikényszeríteni a hadviselés továbbfolytatását.¹²¹

A történelmi vádak felsorolását még folytathatnánk, de talán ennyi bőven elég Lakatos Géza portréjához. Ezek után — úgy véljük — nem túlzás annak a megállapítása, hogy a Lakatos-kormány nem a német szövetségből és a háborúból való kilépés kabinetje, hanem a nyílt fasiszta uralomba tarkolló átmenet periódusát jelentette hazánkban.

*

A Vörös János dosszié:

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a Horthy-rendszerben a vezérkar főnöke rendkívül nagy hatáskörrel rendelkezett. A honvédelmi miniszternek a vezérkari főnök nem volt alárendelve. Csak a kormányzóhoz tartozott számadással. A Honvéd Vezérkar általában jelentős befolyást gyakorolt az állam életében, a kormány bel- és külpolitikájára. A hadsereg igazi gazdája és irányítója a vezérkar főnöke volt. A honvédelmi miniszter gyakorlatilag csak adminisztratív feladatokat látott el. A vezérkar — különösen 1938-tól, Werth Henrik óta — fokozottabban beavatkozott az ország politikájába, és nem egyszer áthúzta még a kormány elképzeléseit is. Teleki ezt 1940 őszén szóvá is tette egy Horthynak írt levelében.¹²² Ugyanakkor a vezérkar a német orientáció legfőbb szorgalmazója és sugalmazója volt. Ilyen összefüggésben kell megítélnünk Vörös János szerepét.

Már vezérkari törzstiszt korában kezdett barátkozni Szálasival. Ő is egyike volt azoknak a tiszteknek, akiket a kormányzó 1943 januárjában sommásan kihallgatásra rendelt és ünnepélyesen felszólított arra, hogy esküjükhöz híven tartsák távol magukat a politikától. A kormányzó ezért sohasem tüntette ki bizalmával, viszont náci szimpátiájának köszönhetően, hogy 1944. március 19. után Hitler ragaszkodott vezérkari főnöki kinevezéséhez. Veesenmayer azt jelentette Vörösről, hogy jól tud vele együttműködni, mert haj-

landó a németek minden kívánságát teljesíteni¹²³ Igyekezett is a német főparancsnokság bizalmát kiérdemelni. Amikor Horthy 1944 júliusában elhatározta, hogy meneszti a Sztójay-kormányt és katonai kabinettel váltja fel a németek feltétel nélküli kiszolgálóit, Vörössel is több ízben tárgyalt. A vezérkar főnöke azonban nem támogatta Horthyt a németekkel szembeni határozottabb, az ország érdekeit szolgáló politikai vezetés kialakításában. Horthy július 6-án és 17-én is felteszi neki a kérdést: „Mj lenne, ha az itt lévő németek ellen esetleg fegyveresen lépnénk fel?” Vörös — Csatay jelenlétében — azt válaszolja, hogy „egy ilyen összeütközés az ország végét jelentené...” Majd utal a bolsevista beözönlés veszélyeire és hozzáfűzi, hogy a nyugat számára is a legjobb szolgálatokat akkor teszi Magyarország, „ha vérrel is, de feltartóztatja a bolsevizmust”.¹²⁴

Még szeptember elején is követeli, hogy „szövetségi hűséggel” kell kitartani a németek oldalán. Az események hatására, a szovjet csapatoknak a Kárpátokon át történő megjelenése után már módosít álláspontján és szeptember 7-én egyetért a fegyverszünetkéréssel. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy Horthy őt is bevonja a fegyverszünet előkészítésébe, aminek érdekében viszont Vörös igen keveset tett. Ilyen mulasztása volt, hogy Csatay és Lakatos is többször kérték tőle a németbarát, náci szellemű tisztek leváltását, de mindhiába. Sőt: olyan tisztek kineveztetése is az ő lelkén szárad, mint Heszlényi, aki bár Vörösnek testi-lelki jóbarátja volt, a 3. hadsereg parancsnokaként október 15-én a nyilas puccshoz csatlakozott. Vagy Kozár Elemér ezredese, aki Dálnoki Veress Lajos vezérkari főnökeként elárulta őt és kiszolgáltatta parancsnokát a németeknek. Felelősség terheli őt azért is, hogy a vezérkari főnökségen csak úgy hemzsegték a náci szellemű tisztek. Közülük Vörös parancsőr-tisztje, Kapitány (Kratzner) Albin őrnagy szabotálta el a hadsereg magatartására vonatkozó titkos parancs továbbítását.¹²⁵

Szeptember végén — úgy látszik — végre felismeri a német taktikát, mert 27-i naplófeljegyzésében ezt olvashatjuk: „Nincs kizárva, hogy a német vezetésnek esze ágában sincs a magyar területet megvédeni, ellenben halogatásra akarja felhasználni, ezzel teljes felmorzsolódásnak teszi ki a magyar erőket a Kárpátok és a magyar határ mentén mindaddig, amíg saját országának védelmét a Duna, esetleg a Vértes, Balaton, sőt az osztrák határ mentén megszervezi.”¹²⁶

Tisztában van a súlyos katonapolitikai helyzettel, a németek alávaló magatartásával és mégsem vonja le a szükséges következtetéseket. Tesz ugyan néhány intézkedést — főleg október 12-én — Friessner és Guderian megkérdezése nélkül és ezek ugyan „sürgöny-párbajt” váltanak ki közte és az OKW között, de alapvetően nem változtatnak a helyzeten.¹²⁷

A kritikus órákban azonban megmutatkozott jellemgyengesége. Gyenge volt kockázatos feladatok vállalásához, sőt gyáván és két-színűen viselkedett. Aggteleky Béla és Tóth Sándor egymástól füg-getlenül szinte teljesen azonos módon jellemzik Vörös Jánost. Agg-teleky így ír róla: „Gyáva, meghunyászkodó, minden tettekre-készség, elszántság és felelősségvállalási képesség nélküli ember...”¹²⁸ Tóth Sándor így ítéli meg egyéniségét és szerepét: „Határozatlansága, két-színűsége és gyávasága a németek és nyilasok kezére játszott s nagy-ban megkönnyítette, hogy azok minden különösebb nehézség nélkül átvegyék a hatalmat.”¹²⁹

Az október 15-i koronatanácsból hivatalába visszatérve, a vezér-kari főnökség németbarát tisztjeinek gyűrűjében csak ezt dadogta: „Borzasztó, egész életemben németbarát voltam. A kormányzó nem tájékoztatott. Helytelenítem.”¹³⁰ Sorsán ez a hazug mentegetőzés sem segített, mert László Dezső altábornagy, a vezérkar főnökének helyettese, a Szálasi-puccs egyik katonai támasza, árulás vádjával le-tartóztatta. Az igazi árulást azonban csak ezután követte el. Alá-rendeltjei fenyegetésére — akikhez rövidesen Veesenmayer követ is csatlakozott — a kormányzó kiáltványát meghamisító hadparancsot adott ki, amely lényegében a harc folytatására szólította fel a hon-védséget. Jellemző volt a helyzetre és arra a pánikra, amely elfogta Horthy leghűségesebb híveit is, hogy Vörös János közölte parancs-tervezetét Vattayval, aki a kormányzó döntését nem kérte ki (!), hanem önkényesen hozzájárulását adta a végzetes következmények-kel járó hadparancshoz.¹³¹

Ez a parancs — amely a csapatokat az arcvonalban és hátország-ban is elérte — kezdete volt a már megkötött fegyverszünet érvény-telenítésének, megakadályozta a szovjet alakulatokkal a kapcsolat felvételét, és időt adott a németeknek ahhoz, hogy átjátszhassák a vezetést a nyilaskeresztesek, Szálasiék kezére. A honvédcsapatokat ez a parancs tétlenségre kárhoztatta, megakadályozta a fegyver-szünet végrehajtását, és hozzájárult ahhoz, hogy Horthyt és kormá-nyát megfoszthatták a hatalomtól.¹³²

Vörös János gyáva árulását tetézi, hogy e hazug hadparancs helyett — a kormányzó utasítására — egy olyan hadparancsot kellett volna kiadnia, amely konkrét utasításokat ad a honvédség alakula-tainak a fegyverszünet gyakorlati végrehajtására vonatkozólag.¹³³ Vörös azonban nemcsak elárulta kormányzóját, hanem férfiatlanul is viselkedett. Amikor a vezérkari főnökségen a nyilas László altábor-nagy letartóztatta, nyüszítve adta meg magát sorsának. Az esemé-nyek után pár nappal levelet írt Beregffy nyilas honvédelmi minisz-ternek. Panaszkodott, hogy üldözik, holott neki köszönhető, hogy az októberi átállás a hadseregben olyan simán végbement. Winckel-

mann SS tábornok engedélyével szabadon bocsátották. A németek értékelték szolgálatait... Karrierizmusa azonban nem ismert hátrált. Átmenetele a szovjet csapatokhoz és demokratikus karrierjeéről tanúskodik.

*

Tanulmányunkban több-kevesebb szó esett az október 15-i sikertelen „kiugrási” kísérlet okairól. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a legmagasabb politikai és katonai vezetésben Budapesten észlelt hibák, valamint kint a fronton az egyes hadseregeknél tapasztalt mulasztások egy töről fakadtak: az ellenforradalmi Horthy-rendszer elitjének negyedszázados szovjet- és kommunistaellenes beidegződéséből, amely az utolsó pillanatig hamis illúziókat táplált bennük az angolszász hatalmak közép-európai befolyását illetően. E törpe garnitúra korlátoltsága és alkalmatlansága arra, hogy osztályérdekein felülemelkedve, képes legyen megmenteni az országot s a nemzetet 1944 szennyétől és pusztulásától, okozta október tizenötödike tragédiáját: a kiugrási kísérlet sikertelenségét.

JEGYZETEK:

1. Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők. Bp. 1947., 263. old.
2. 1944. október 15. problematikájáról nem kívánunk historiográfiai felsorolást adni, csupán a legfontosabb munkákat említjük meg: *Rózsnyói Ágnes*, A Szálasi-puccs. Bp. 1962., — *Ólvedi Ignác*, A budai vár és a debreceni csata. Horthyék katasztrófapolitikája 1944 őszén. Bp. 1970., — *Hennyey Gusztáv*, Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére. Köln, 1965., — *Karsai Elek*, A budai Vártól a Gyepüig. Bp. 1965., 504—559. old., — *Tóth Sándor*, A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965., — *Dálnoki—Veress Lajos*, Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt. München, 1973. 3. k. Folyóiratcikkek közül a legközvetlenebbül az alábbiak foglalkoznak a témával: — *Gosztonyi Péter*, A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Új Látóhatár, 1969. 5. sz., — *Gosztonyi Péter*, Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről. Új Látóhatár, 1970. 11. sz., — *Kovács Imre*, Kiugrási kísérletek a második világháborúban. Új Látóhatár, 1963. 2—3. sz., — *Ólvedi Ignác*, Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. Századok, 1969. 1. sz., — *Tóth Sándor*, A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről, Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 3. sz., — *Korom Mihály*, Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944 október második felében és novemberben. Hadtörténelmi Közlemények 1974. 2. sz. Végül a teljesség kedvéért hivatkozunk Ólvedi Ignác fenti művének historiográfiai összeállítására.
3. Lakatos Géza 1960-ban írt visszaemlékezésében vall arról, hogy milyen nehézségeket okozott az addig megszálló funkciót ellátó csapatok frontba dobása.

4. Aggteleky Béla levele Lengyel Bélához: 1971. jún. 19. Aggteleky Béla dokumentumgyűjteménye (a továbbiakban: A. dok.) C/15.
5. Aggteleky Béla levele Lengyel Bélának: 1971. május 31. A. dok. C/13.
6. *Ölvedi Ignác*, Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. (1944. aug. 29—szept. 8.) Századok, 1969. 1. sz. 34. old.
7. Ugyanott, 35. old.
8. *Ölvedi Ignác*, A honvéd vezérkar 1944. szeptember 4-i memorandumának vitájához. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. 683. old.
9. *Tóth Sándor*, A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 3. sz., 403. old.
10. *Macartney, C. A.*, October Fifteenth a History of modern Hungary. 1929—1945. Part II. Edinburgh, 1956., 320. old.
11. *Ránki György*, A második világháború története. Bp. 1973., 449. old.
12. *M. V. Zaharov*, A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában. 1944—1945. B. 1973., 123—125. old.
13. *Hans Friessner*, Verratene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. Hamburg, 1959., 107. old.
14. *Hennyey Gusztáv*, Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére. Köln, 1965., 12. old.
15. Országos Levéltár: Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. aug. 25.
16. Lengyel Béla levele Aggteleky Bélához: 1971. dec. 8. A. dok. D/16.
17. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968., 885—886. old.
18. *Mario D. Fenyő*, Hitler, Horthy, and Hungary. London, 1972. 210. old.
19. Lakatos Géza visszaemlékezése 1960-ban. Magyar Nemzeti Múzeum. Újkori dokumentumgyűjtemény.
20. *Gosztonyi Péter*, Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről. Új Látóhatár. 1970. 11. sz. Lakatos Géza kihallgatási jegyzőkönyve 1944. okt. 28-án Tihanyban Szálasi politikai rendőrsége előtt.
21. Ugyanott.
22. *Hennyey Gusztáv* levele Aggteleky Bélához: 1967. szept. 20. A. dok. V/1.
23. *Dálnoki Veress Lajos*, Lehetőségek és mulasztások 1944-ben. Miért nem sikerült a „kiugrás”? Új Látóhatár, 1970., 2. sz.
24. *Rozsnyói Ágnes*, A Szálasi-puccs. Bp., 1962., 16. old.
25. Ugyanott, 17. old.
26. *Hennyey Gusztáv*, Magyar erőfeszítések... id. m. és Guderian: Erinnerungen ein Soldaten. Heidelberg, 1950., 334—335. old.
27. *Ölvedi Ignác*, A budai vár... id. m. 49. old.
28. *Ölvedi Ignác*, Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. Századok, id. m. 39. old. Ölvedi a német forrásokra hivatkozva jut erre a megállapításra s ezzel ellentmond Tóth Sándornak, valamint másoknak, akik félmillióra becsülik az akkor Magyarországon tartózkodó német csapatok számát. Lásd: Századok, 1967. évf. 3—4. sz. 624—626. old.
29. *Ölvedi*, Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. Id. m. 38. old.
30. *Ölvedi*, A budai vár és a debreceni csata. Id. m. 65. old.
31. *Tóth Sándor*, A horthysta klikk 1944. okt. 15-i kiugrási kísérletéről. Id. m. 407. old.
32. *Ölvedi*, A honvéd vezérkar 1944. szeptember 4-i memorandumának vitájához. Id. m. 680—697. old.
33. *Közli Nagybaczoni Nagy Vilmos*, Végzetes esztendő. Id. m. 205—211. old.

34. Das private Kriegstagebuch des Chefs des ungarischen Generalstabes vom Jahre 1944. Wehr-Wissenschaftliche Rundschau, 1970. évf. 11—12. sz. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gosztonyi Péter.
35. Az 1944. szeptember 7—11-i tanácskozásokra összefoglalóan lásd: *Juhász Gyula*, „Magyarország külpolitikája 1919—1945.” c. művét. Bp., 1968., 329—333. old.
36. *Gosztonyi Péter*, Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről. Id. m.
37. Hennyey Gusztáv levele Aggteleky Bélához: 1971. aug. 10. A. dok. C/32.
38. Országos Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyv: 1944. szept. 8.
39. Lengyel Béla levele Aggteleky Bélához: 1971. aug. 18. A. dok. D/2.
40. A Szálasi-per. Szerk. Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre. Bp. 1946., 130. old.
41. Vörös János 1944. szept. 11-i naplójegyzete. Wehr-Wissenschaftliche Rundschau. id. m. 721—722. old.
42. Ugyanott, 722—723. old.
43. *Zaharov*, A 2. és a 3. Ukrán Front... Id. m. 191—192. old.
44. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Wehrmachtführungsstab. 837.3800. Idézi *Hennyey Gusztáv*, Magyar erőfeszítések... Id. m. 21—22. old.
45. *Horthy Miklós*, Emlékirataim, Id. m. 268. old.
46. Bakách-Besseney berni missziójára lásd *Csima János*, A horthysta diplomácia előzetes fegyverszüneti tárgyalásai Bernben 1944 augusztusának végén és szeptember havában. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. és *Hennyey Gusztáv*, Magyar erőfeszítések... Id. m. 22—24. old.
47. Vörös János 1944. szept. 8-i naplójegyzete. Wehr-Wissenschaftliche Rundschau. id. m. 720. old.
48. Aggteleky Béla levele Hennyey Gusztávhoz: 1967. nov. 26. A. dok. C/28.
49. *Ólvedi*, A budai vár és a debreceni csata. Id. m. 34. old. Ugyanezt a katonapolitikai elvet vallotta Csatay honvédelmi miniszter is, amint erre Kéri Kálmán és Kádár Gyula visszaemlékeznek: Kéri visszaemlékezései a szerző számára 1972 júniusában és Kádár kézírata a Nemzeti Múzeum újkori dokumentumgyűjteményében, 557. old. — Bonczos Miklós belügyminiszter is azzal áltatta magát és miniszter-társait, amikor szept. 8-án az ország helyzetéről, valamint a háborúból való kiugrásról beszélt, hogy az angolszászok érdeke, ha Magyarország védekezik a Duna völgyében az oroszokkal szemben: OL. Minisztertanácsi jkv. 1944. szept. 8.
50. *Csima János* id. m. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. 734. old. és *Ólvedi*: A budai vár és a debreceni csata. Id. m. 79—80. old.
51. *Tóth Sándor*, A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. Id. m. 408—409. old.
52. *Ránki* id. m. 426. old. és *F. M. Wilson*, Eight Years Overseas. 1939—1946. London, 1950., 216. old.
53. *Ch. Wilmot*, The Struggle for Europe. New York — London, 1952., 450. old.
54. Ugyanott, 452. old.
55. *Ránki* id. m. 427. old. és *M. W. Clark*, Calculated Risk, London, 1951., 348. old.
- 56 a. *Ránki*. id. m. 479—480. old.

- 56/b. Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel, 1941—1945. II. k. Bp. 1958., 177. old.
57. W. I. Churchill, *The Second World War*. London, 1954., 131. old. Idézi Ölvédi: A budai vár és a debreceni csata, Id. m. 81. old.
58. Churchill, *The Second World War*. Id. m. 133—134. és 137. old.
59. Sz. M. Styemenko, Ahol a győzelmet kovácsolták, Bp. 1969., 6. old.
60. Habsburg Ottó közvetítő szerepéről és Roosevelttel amerikai elnökkel, valamint Churchill brit miniszterelnökkel folytatott megbeszéléseiről lásd Csonka Emil, Habsburg Ottó. Egy különös sors története, München, 1972., 316—389. old.
Csonka szerint Ottó már magával hozta az Eckhardttal közösen megfogalmazott táviratot Quebecbe. Eckhardt viszont két táviratról tud: az egyik az Ottóval közös fogalmazványuk, a másik, amit Ottó közvetlenül Horthyhoz intézett.
61. *Foreign Relations*, 1944. Vol. IV., 367—368. old.
62. Cserben hagyta-e Horthyt a honvédség? Bécsi Magyar Híradó, 1974. ápr. 1. Aggteleky Béla altábornagy, a budapesti helyőrség volt parancsnoka közel két évtizede foglalkozik Svájcban az 1944. október 15-i problematika dokumentumainak gyűjtésével és elemzésével. Mint a Bécsi Magyar Híradónak adott fenti nyilatkozatában elmondta: „Mióta 1956-ban Genfben letelepedtem, megkezdtem a forrásmunkák, a dokumentációs anyag gyűjtését...”
63. John A. Lukacs: *The Great Powers and Eastern Europe*. New York, 1953., 623. old.
64. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers 1944*. Vol. III. Washington, 1965., 740 00119, E. W./9—2144. sz. távirat, 889. old. Az Egyesült Államok nagykövete a Szovjetunióban (Harriman) az Egyesült Államok külügyminiszterének. Moszkva, 1944. szept. 21.
65. Kéri Kálmán szíves közlése.
66. *Foreign Relations of the United States*. Id. m. 740 00119, E. W./9—2444. sz. távirat, 889—890. old. Az Egyesült Államok külügyminisztere a Szovjetunióban állomásozó nagykövetének (Harriman), Washington, 1944. szept. 24.
67. Harold Macmillan, brit miniszterrezidens a szövetségesek földközi-tengeri főparancsnokságán.
- 68/a. *Foreign Relations of the United States*. Id. m. 740 00119 EAC/9—2544. sz. távirat, 890—892. old. Az Egyesült Államok nagykövete (Winant) az Egyesült Királyságban a külügyminiszternek, London, 1944. szept. 25.
- 68/b. Ugyanott, 740.00119 EAC/9—2544. sz. távirat, 893—894. old. Az Egyesült Államok külügyminisztere az Egyesült Királyságban állomásozó nagykövetének (Winant).
69. Ugyanott, 740.00111: E. W./10—644. sz. távirat. Alexander C. Kirk politikai tanácsadó a Szövetséges Haderők Főhadiszállásán a külügyminiszternek, Caserta, 1944. okt. 6. 895. old.
70. Gosztonyi Péter: A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Új Látóhatár, 1969. 5. sz.
71. Ugyanott és Faust Imre visszaemlékezése. Párttörténeti Intézet. Bizalmas letét.
72. A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Délamerikai Magyarság, 1954. okt. 23. és 30. sz. — Gosztonyi Péter: A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Új Látóhatár, 1969. 5. sz. — Borbándi Gyula: A zólyomi tárgyalások. Új Látóhatár, 1970. 2. sz. —

- Paál Jób—Radó Antal*: A debreceni feltámadás, Debrecen, 1947., 29—32. old. Faragho Gábor nyilatkozata.
73. *Teleki Géza*: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. Hírünk a világban. Washington, 1955., 1—10. sz. — *Gosztonyi Péter*: A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Id. m. — *Gosztonyi Péter*: A Moszkvai Magyar Bizottság történetéből. Új Látóhatár, 1971. 5. sz. — *Korom Mihály*: Magyar átállási lehetőségek... Id. m.
74. Aggteleky Béla levele Hennyey Gusztávhoz: 1967. nov. 26. A. dok. C/28.
75. Lengyel Béla véleménye Székely László vezérőrnagyhoz intézett 1970. ápr. 25-i Aggteleky-féle levelmemorandumról: 1971. okt. 31. A. dok. D/13.
76. *Teleki Géza*: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. Hírünk a világban. Id. m.
77. *Zaharov*: A 2. és a 3. Ukrán Front... Id. m. 210. old.
78. *Ránki*: A második világháború története. Id. m. 480—481. old.
79. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Id. m. 271. old.
80. Aggteleky Béla írja Veress Lajoshoz intézett levelében: 1965. szept. 11. A. dok. III/1.
81. *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések... Id. m. 28. old.
82. Hennyey Gusztáv levele Aggteleky Bélához: 1967. szept. 20. A. dok. V/1.
83. *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések... Id. m. 28. old.
- 84/a. Hennyey Gusztáv levele Aggteleky Bélához: 1971. aug. 10. A. dok. C/32.
- 84/b. *Gosztonyi Péter*: A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Id. m.
85. *Gosztonyi Péter*: Horthy és a hadsereg 44. október 15-én. Magyar Híradó, 1969. nov. 1.
86. *Paál Jób—Radó Antal*: Debreceni feltámadás. Id. m. 44—45. old.
87. Lengyel Béla levele Aggteleky Bélához: 1971. szept. 18. A. dok. D/6.
88. *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések... Id. m. 18. old.
89. Aggteleky Béla levele Székely Lászlóhoz: 1965. dec. 6. A. dok. III/3.
90. Aggteleky Béla levele Lengyel Bélához: 1971. nov. 30. A. dok. D/8.
91. Veress Lajos levele Aggteleky Bélához: 1965. szept. 5. A. dok. V/3.
92. Miklós Béla nyilatkozata: Debreceni feltámadás. Id. m. 38. old.
93. Aggteleky Béla levele Hennyey Gusztávhoz: 1971. aug. 4. Hivatkozás Hennyeynek 1968 elején írt levelére. A. dok. C/29.
94. *Ölvedei*: A budai vár és a debreceni csata. Id. m. 157. és 179. old.
95. *Gosztonyi Péter*: A magyar—szovjet fegyverszüneti tárgyalások. Id. m.
96. *Korom Mihály*: Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944. október második felében és novemberben. Hadtörténelmi Közlemények, 1974. 2. sz., 239. old.
97. *Csima János*: Magyarország katonai részvétele a második világháborúban. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 3. sz., 665. old.
98. Das private Kriegstagebuch... Id. m. 730. old.
99. *M. V. Zaharov*: A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei... Id. m. 189. old.
- 100/a. OL. Bm. Szálasi-napló. Közli: *Teleki Éva*: Nyilas uralom Magyarországon, 1944. október 16. (1945. április 4.) Bp. 1974. 16—17. old.
- 100/b. *Gosztonyi Péter*: Német katonai okmányok 1944. október 15. előtörténetéhez. Új Látóhatár, 1969. 6. sz. és Otto Winckelmann tanúvallomása: Szálasi-per. Id. m. 162. old.

101. A vezérkar főnöke, Vörös János is azok közé tartozott, akik felhívták a kormányzó figyelmét arra, hogy jobb lenne kimenni Husztra, a hadsereg körébe. Horthy hangoztatta, hogy mint tengerésztiszt nem hagyhatja el a sülyedő hajót, Vörös hiába fejtette ki neki, hogy a front is a hajóhoz tartozik.
102. Kéri Kálmán visszaemlékezése 1944. október 15-tel kapcsolatban az 1. magyar hadseregnél történetekre: 1974. augusztus. Kézirat.
103. *Korom Mihály*: Magyar átállási lehetőségek... I. m. — *Ólvedi Ignác*: A budai vár és a debreceni csata... Id. m. — *Tóth Sándor*: Az 1. hadsereg magatartása október 15—16-án. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 3. sz. — *Gosztonyi Péter*: A 2. hegyi dandár átállási terve, Új Látóhatár, 1969. 1. sz. — *Sz. Styemenko*: Európa szívében. Fáklya, VII. évf. 10. sz. mell.
104. Berkó István szóbeli közlése Kéri Kálmánnak: 1974. június.
105. Aggteleky Béla levele Székely Lászlóhoz: 1965. dec. 6. A. dok. III/3.
106. Kéri Kálmán szóbeli közlése 1972. június 14-én és Aggteleky Béla levele Hennyeyhez: 1967. nov. 14. A. dok. V/3.
107. *Korom Mihály*: Magyar átállási lehetőségek és tervek... Id. m. A magyar katonák átállásáról egyébként lásd Gazi József: Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. Hadtörténelmi Közlemények, 1967. 1. sz. Hans Friessner is megírja, hogy október végére az arcvonalon alkalmazott 22 magyar hadosztályból és 5 dandárból mindössze 5 hadosztály és 2 dandár maradt. Verratene Schlachten. Hamburg, 1956., 147. l.
108. *Korom M.*, Id. m. 254—255. l.
109. *Korom M.*, Id. m. 236. old.
110. Ugyanott, 245—246. old.
111. *Ólvedi*: A királyi vár és a debreceni csata. Id. m. 180—181. old.
112. Kádár Gyula visszaemlékezései, Kézirat 558. old. Magyar Nemzeti Múzeum újkori dokumentumgyűjtemény.
113. *Dálnoki Veress Lajos*: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt. Id. m. 3. k. 109. old. és „Miért nem sikerült a »kiugrás«?” Lehetőségek és mulasztások 1944-ben, Új Látóhatár, 1970. 2. sz.
114. Lengyel Béla levele Aggteleky Bélához: 1971. aug. 18. és Aggteleky válasza: 1971. aug. 31. A. dok. D/1. és D/3.
115. Hadtörténeti Intézet Filmtára 1258. sz. tekercs KTB H. Gr. Süd. 6755. sz. irat. Greiffenberg 1099/44. G. Kodos távirata 09. 30-án. Idézi *Ólvedi*: A budai vár és a debreceni csata c. művében, 93. old.
116. Vattay Antal visszaemlékezése. Bp. 1966. Magyar Nemzeti Múzeum újkori dokumentumgyűjteménye, 29. old.
117. *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések. Id. m. 32. old.
118. Lakatos Géza és Edmund Veessenmayer tanúvallomása a Szálasi-perben. A Szálasi-per, Id. m. 140—143. és 153—161. old., valamint Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről. Új Látóhatár, 1970. 11. sz.
119. *Gosztonyi Péter*: Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről. Id. m.
120. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Id. m. 275—277. old.
121. Ugyanott, 279—280. old., és Bangha Ernő v. testőrőrnagy: A volt M. Kir. Testőrség a német megszállás időszakában. Visszaemlékezés: OSzK. kéziratár.

122. Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1965., 238—247. old. Idézi *Ölvedi Ignác*: A honvéd vezérkar 1944. szept. 4-i memorandumának vitájához c. cikkében, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965. 4. sz. 682. old.
123. *Dálnoki Veress Lajos*: Magyarország honvédelme... Id. m. 3. k. 137—138. old.
124. Das private Kriegstagebuch... Id. m. 706. old.
125. *Ölvedi*: Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. Századok. Id. m. 44—45. old., és: A honvéd vezérkar 1944. szept. 4-i memorandumának vitájához, *Hadtörténelmi Közlemények*, Id. m. 680. old.
126. Das private Kriegstagebuch... Id. m. 728. old.
127. *Ölvedi*: A budai vár és a debreceni csata. Id. m. 149—156. old.
128. Aggteleky Béla levele Veress Lajosnak: 1966. ápr. 12. A. dok. III/4.
129. *Tóth Sándor*: A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965. 3. sz. 414—415. old.
130. Kádár Gyula ezredes szóbeli közlése.
131. Aggteleky Béla Székely Lászlónak írt levélfogalmazványa: 1965. nov. 25. A. dok. III/2.
132. *Dálnoki Veress Lajos Vörös János* hadparancsáról: Magyarország honvédelme... Id. m. 130—131. old., és *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések Id. m. 35—36. old.
133. *Hennyey Gusztáv* levele Gosztonyi Péterhez 1970 márciusában. Das private Kriegstagebuch... Id. m. 731. old.

Der misslungene „Absprungsversuch“ am 15. Oktober 1944.

Die in- und ausländische Geschichtsschreibung, wie auch die Memoirenliteratur beschäftigten sich sehr viel mit den Ursachen des erfolglosen Absprungsversuches am 15. Oktober 1944. Doch kam der Verfasser drei Jahrzehnte nach den tragischen Ereignissen darauf, dass viele wichtige Einzelheiten des Problems auch heute noch ungeklärt seien. Darum hält er auch heute noch die Fragestellung für wichtig: Warum gelang es Ungarn nicht, aus dem Krieg auszutreten.

In der Einführung erörtert er die Bedeutung und die Folgen der Kriegsoperationen bei Jassy—Kisinow im August 1944 für Ungarn. Er kommt auch auf die kritischen Tage und Wochen nach dem rumänischen Absprung am 23. August zu sprechen, die sich für die Ausführung eines dem rumänischen ähnlichen ungarischen Schrittes als geeignet hätten erweisen können. Der Reichsverweser Horthy und vorzüglich seine Mitarbeiter, der Generaloberst Géza Lakatos — Ministerpräsident nach dem gegangenen Sztójay —, der Generaloberst János Vörös — Honvedgeneralstabchef — nützten diese Möglichkeit nicht aus. Infolge ihrer Vierteljahrhundert langen antikommunistisch-antisowjetischen Innervation wählten sie anstatt des Übertrittes den weiteren Kampf an der Seite der deutschen Faschisten. Sie erkannten aber nicht, dass Ungarn für das hitleristische Deutschland nur als „Vorfeld“, Operationsraum galt, dessen Verteidigung um jeden Preis nicht im Interesse der nazistischen Wehrmacht stand.

Der Aufsatz geht ferner auf die internationalen Beziehungen der Frage ein, so auch auf die Roosevelt- und Churchill-Pläne und ihre Äusserungen über Mitteleuropa und Ungarn. Er beweist mit vielen Dokumenten, dass sich Horthy und sein Kreis bis zum letzten Augenblick in der Illusion wiegten, dass Ungarn — mindestens zum Teil — von angelsächsischen Truppen besetzt werde. Im Anschluss daran wird die diplomatische Mission von Generaloberst István Náday dargelegt, den Horthy am 22. September 1944 zum Oberkommando der Alliierten nach Caserta am Mittelmeer entsandte. Nach der Analyse der Ursachen der erfolglosen Mission werden die Vorereignisse der Reise des von Faraghó geführten, am 28. September nach Moskau entsandten Waffenstillstandsausschusses, — sowie die — taktischen Manöver des sich vor der Vollführung des Abkommens drückenden Horthy erörtert. Sodann werden im Aufsatz die wegen der Verschlechterung der Frontlage zu einem zeitmässigen Problem gewordenen deutschen und ungarischen Vorkehrungen bekanntgege-

ben. In scharfem Tone schildert der Verfasser den Unterschied zwischen der hohen Organisiertheit der nazistischen „Panzerfaust“-Aktion und dem von Horthy in dilettantischer Weise vorbereiteten Absprungsversuch. Im Anschluss daran fällt die Haltung der ersten ungarischen Armee ins Gewicht, die eine wichtige Rolle im Übertritt am 15. Oktober 1944 hätte spielen können. Der Aufsatz wird mit der ausführlichen Darlegung von Horthys Versöhnertum und der feigen, kriecherischen Haltung des Ministerpräsidenten Lakatos und des Generalstabschefs János Vörös vor den Deutschen geschlossen.

F. Gát Eszter:

A tengeri trombita

1

Ez az érdekes név egy ugyancsak érdekes hangszert takar. Közel kétméteres, fából készült, lényege a szögletes hangtest egy hosszú nyakkal. Húrját vonó segítségével szólaltatták meg.

E hangszertípusból Magyarországon csak egyetlen példány található. A kitűnő állapotban levő 18. századi hangszert a Magyar Nemzeti Múzeum zenei gyűjteményében őrzik.

Fenyőfából készült rezonánslap és hét, felfelé keskenyedő jávorfa lemez alkotja a hangszertestet, amely egy hosszú nyakban folytatódik, és az ún. kulcsszekrényben végződik. Ebben egy csavaros szerkezet segítségével rögzítették és hangolták a hangszer egyetlen húrját.

Különös az a mód is, ahogy a hangszeren játszottak, hiszen a kulcsszekrényhez közelebb eső részen húzták a vonót és ez alatt érintették a hangokat. A húr megérintése az ún. természetes felhangok megszólaltatását tette lehetővé. Ez a fúvósokra jellemző hangsor, valamint a jellegzetesen recsegő hang, ha „tengeri” mivoltát nem is, de a trombita elnevezést feltétlenül magyarázza.

De mitől lehet egy vonós hangszernek recsegő hangja? Ez ellentmondásnak tűnik. A hangszer titka az ún. lábban rejlik, ebben az asszimmetrikusan faragott kis fadarabban, amelyet a formaazonosság miatt cipőnek is neveznek. Ez csak egy ponton támaszkodik a rezonátortetőre. Ha a húrt vonóval rezgésbe hozzuk, a „cipő” orra hozzáverődik, majd eltávolodik a tetőtől. A folyamatos zörgés adja végül a fémfúvós hangszerekre jellemző hangszínt.

A tengeri trombita zenei szerepéről elég keveset tudunk, bár képi ábrázolásai már a középkor végétől kezdve fennmaradtak. Ennek a korszaknak a hangszereinél egyáltalán nem ritka a recsegés. Példa rá a görbekürt, a regál, de a hárfa is, melybe faszegeket vertek, hogy a húrok hozzájuk csapódva az akkor oly kedvelt hangszínt adják.

A tengeri trombita a későbbiekben már mint trombitahelyettesítő hangszer ismeretes és minden jel szerint ezért maradhatott fenn egyes kolostorokban egészen a múlt század közepéig. Lényeges változást e hosszú idő alatt csak megnövekedett méretei jelentettek.

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a hangszer közel hat évszázadon át töretlenül a zenei élet egyik fontos szereplője lett volna. A hangszer ősenek a monochordot tekintjük, amely egy fizikai mérőeszköz volt a hangmagasságok szabályainak megállapításához. Ennek a párhuzamnak szép példája Mersenne, *Harmonicorum libri Paris, 1636*¹ című könyvének egyik rajza, ahol a tengeri trombita húrján jelölve vannak a felező, negyedelő stb. pontok, holott a játék szempontjából e jelölések egy részének nincs jelentősége.

A középkori típus kb. egy méter hosszúságú, háromszögletű testtel, amelyen nem különül el a nyak és a korpusz. Általában egy húrja van, de ha kéthúros, a rövidebb húr alaphangja egy kvinttel magasabb a másik húrénál. Így lehetővé válik a diatonikus skála lejátszása is.

Írásos emlék a hangszer játékmódjáról nem maradt fenn, de a korabeli képi ábrázolásokból egyértelműen kitűnik, hogy a hangszer kulcsszekrényét a mellnek támasztva, a bal kéz tartotta a hangszert. Ugyancsak a bal kéz ujjaival érintették meg a hangokat és a jobb kéz kezelte a vonót. Így a hangszer meredeken felfelé állt.

A tengeri trombita a 17. században éledt újjá, de már két méter körüli nagyságban. Ekkor a játékmódja csak annyiban változott, hogy szélesedő végét — szükségszerűen — a földre támasztották. 1619-ben Praetorius *Syntagma Musicum c.*² hangszerekről szóló könyvében egy külön fejezetet szán ennek a hangszernek. Georg Kinsky³ közül 1674-ből egy koncerttudósítást, ahol négy ilyen hangszer is szerepelt „a rare concert of four trumpets marine, never heard of before in England”.

A 18. században a francia királyi udvar zenei életének egyik szereplője. 1782-ben Samuel Petri⁴ (Leipzig), *Anleitung zur praktischen Musik c.* művében kifejezetten trombitahelyettesítő hangszerként említi: „Trompette Marine... welche die Töne der Trompette nachahmt und jetzt nur noch in Jungfernlöstern gebraucht wird, wo man keine Trompeterinnen hat.”

Meg kell említenünk, hogy a hangszer hangjában mindig is találtak valami komikusot. Érdekességképpen Praetorius könyvét idézzük: „Ich habe... über dieses Instruments Invention lachen müssen.” Molière Úrhatnám polgárjában is nevetség tárgya a tengeri trombita.

Pontos adataink nincsenek rá, de elképzelhető, hogy a népi hangszerként ismeretes gardon, a Trumscheit leszármazottja lenne. Bár a

gardon ritmushangszer, hangolt húrjai vannak, és egyik hangeffektusa — az olyan erősen megpendített húr, hogy az hozzá csapódjék a fogólaphoz — hasonlít a tengeri trombitáéhoz. (19—21. kép).

A hangszer nevének eredetéről több feltételezés ismeretes. A „tengeri trombita” a Tromba Marina lefordított alakja. Egyes feltételezések szerint ezt a hangszert a tengerpartokon veszély jelzésére használták. Másra utal két darab 1722-ből származó metszet⁵ (Bonanni, Gabinetto Armonico), amely egy óriási szótölcsért ábrázol, kétségtelenül hasonló tartásban, mint ahogy azt a hangszernél ismerjük. A másik egy tengeri trombita ábrázolása. Mindkettő azonos néven: Tromba Marina-nak szerepel.

A hangszer egyéb elnevezése: Trumscheit (dob- vagy trombitahasáb), Nonnengeige (apácahegedű), a hangszer alkatával vagy törnetével könnyen magyarázható.

JEGYZETEK:

1. *Marin Mersenne*: Harmonicorum libri. Paris, 1636. 36. old.
2. *Michael Praetorius*: Sytagma Musicum. Wolfenbüttel, 1619. II. kötet. XXXIV. fejezet.
3. Musikhistorisches Museum von Wilhelm Heyer in Cöln. Katalog von Georg Kinsky. Cöln, 1912. II. kötet, 316. old.
4. *Joh. Samuel Petri*: Anleitung zur Praktischen Musik, Leipzig 2. kiadás. 1782. 378. old.
5. *F. Bonanni*: Gabinetto armonico, Roma, 1722. LXII. és XXXVI. metszet.

Die Trompete Marine

In den ungarischen Musikinstrumentensammlungen ist nur ein Trumscheit erhalten geblieben; ein etwa 2 meter langes Streichinstrument, dessen Ton dem der Trompete ähnelt.

Die ältesten erhalten gebliebenen Instrumente stammen aus dem 15. Jahrhundert.

Samuel Petri berichtet in seiner Arbeit: „Trompete Marine... welche die Töne der Trompete nachahmt und jetzt nur noch in Jungfernkloöstern gebraucht wird, wo man keine Trompeterinnen hat.“ (Anleitung zur praktischen Musik. Leipzig, 1782.)

Tamás István:

A Magyar Nemzeti Múzeum 1973—74. évi munkájáról

A Magyar Nemzeti Múzeum 1973-ban és 1974-ben a következő — egymáshoz kapcsolódó — feladatok megoldását vette tervbe:

- a) a tudományos munka fokozottabb beleillesztése az országos szintű kutatómunkába, a szakfelügyeleti munka fejlesztése, majd a középtávú tudományos terv előbbieken alapuló felülvizsgálata és szükség szerinti módosítása;
- b) a múzeológiai szakági munka felülvizsgálata és fegyelmezettebbé tétele;
- c) a közművelődési munka jelentős fejlesztése.

A tudományos munka fokozottabb beillesztése az országos szintű kutatásokba és a szakfelügyeleti munka fejlesztése előfeltétele volt a középfokú tudományos terv sikeres felülvizsgálatának. Ez viszont több okból is szükséges volt. Először is — mint minden tervnél — menet közben derült ki, hol volt túlzott, feszített. Másodsor nem minden feladathoz sikerült biztosítani az anyagi kereteket (pl. katalógusok). Végül személyi változások miatt (nyugdíjazás, más intézményhez történt áthelyezés) egyes feladatok megoldása lehetetlenné vált. A módosítások elvégzése után a tudományos munka kiegyensúlyozottabb lett. A több tényezőtől kialakult koncentrátság segítette a legfontosabb témák kutatását és lezárását.

A múzeológiai szakági munka felülvizsgálatát a gyarapodó műtárgyállomány indokolta. Elsősorban a nyilvántartás naprakész állapotba hozását kellett meggyorsítani, de egyes — nagyszámú tárgyat tartalmazó — gyűjteménycsoportok leltározásához is most kezdünk hozzá.

A közművelődési munka fejlesztésének igénye évek óta fokozódó erővel lép fel. A legutóbbi időben jelentős ösztönzést adtak e munkának a vonatkozó párt- és kormányhatározatok.

I.

A beszámolási időszak első évében 25 munkatársunk 52 helyen 655 napot töltött ásatással, előkészítéssel vagy anyaggyűjtéssel, míg 1974-ben a megfelelő számok 29, 48, illetve 779. A számok már önmagukban is jelentős fejlődést mutatnak.

Az ásatások közül ki kell emelni:

- Szalacska, kora vaskori halomsírok,
- Ságvár, római tábor,
- Kölked-Feketekapu, népvándorlás kori telep,
- Szabolcs-Kisfalud, Visegrád, ispánsági és megyeközpont kutatása,
- Doboz, Lászlófalva, Sarvaly, Árpád-kori és középkori falu feltárása.

Fejlődött a publikációs tevékenység. 1973-ban 35 munkatársunktól 103, 1974-ben 40-től 87 tanulmány jelent meg. Ez azt mutatja, hogy miközben 1974-ben a közölt tanulmányok száma némileg csökkent, az előző évinél több munkatársunk publikált. Az első jelenséget nem tartjuk hibának. A közölt tanulmányok egy része nagyobb lélegzetű mű és sok hasonló van előkészületben. Öröndetes viszont, hogy lényegesen emelkedett a publikáló munkatársak száma.

A publikációk megoszlása:

— kutatási kor szerint:*

	1973.	1974.		1973.	1974.
vegyes					
(több kort átfogó)	4	1	magyar őstörténet	9	3
őskor	20	14	honfoglalás kora	3	2
római kor	21	17	középkor	30	23
népvándorlás. kor	6	7	újkor	10	20

— tudományág szerint:

	1973.	1974.		1973.	1974.
régészet					
honfogl. előtti	36	35	történelem	15	18
honfoglalás utáni	20	9	művészettört.	32	25

* A korábbi években tudománytörténet megjelöléssel megadott adatokat az újkori történetnél, a történeti zoológiát, ill. történeti antropológiát (ez intézményünkénél új tudományág) az őskornál közöljük.

Sárospataki filiálénk 1 kutatója 1973-ban 2 cikket, 1974-ben 2 kutatója 3 néprajzi tárgyú cikket publikált.

A magyar nép múltjának feltárásában oly fontos kora Árpád-kori témák kutatása kielégítően halad, azonban igen vontatott a feldolgozás üteme. Ezen belül is nagy kára történettudományunk fejlődésének, hogy alig tudunk előrejutni a középkori corpusok összeállításában. A sokféle feladat vállalása között ez melléktémává válik. Bizonyos idegenkedés is észlelhető a kollektív munkától, holott a feldolgozás csak így lehetséges.

A megjelent publikációk közül ki kell emelni:

Korek József: A Tisza II. vízlépcső régészeti munkái 1964—1972. között.

Ecsedy István: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez.

Kovács Tibor: Representations of weapons on Bronze Age Pottery.

Fülep Ferenc: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae.

Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im. 9. Jahrhundert.

Fodor István: Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása. Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből.

Szakály Ferenc: Honvédelem és parasztság. (A parasztság és a török-, ill. a Habsburg-ellenes mozgalmak a XVI—XVII. századi Magyarországon.)

H. Kolba Judit—T. Németh Annamária: Ötvösművek.

Ugyancsak a beszámolási időszakban látott napvilágot két nyugállományú tudományos főmunkatársunk egy-egy kötete:

Mozsolics Amália: Bronze und Goldfunde des Karpathenbeckens.

Török Gyula: IX. századi temető Sopronkőhidán.

Kiadványsorozataink közül megjelent a *Folia Archaeologica* XXIV. és XXV. kötete, a *Régészeti Füzetek* I. ser. 25. és 26. kötete, a *Régészeti Füzetek* II. ser. 15. és 16. kötete, valamint a *Folia Historica* 1. és 2. kötete.

Sajnálatos azonban, hogy két kész kézirat elhelyezésére anyagi eszközök hiányában még nem került sor. (V. Ember Mária: Magyar viselet a XVII—XVIII. században és Temesváry Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum pisztolykatalógusa.) Hasonló okból szünetel egy sor további katalógus elkészítése.

Hasznosnak tartjuk a különböző bibliográfiák folyamatos elkészülését, mint a tudományos munka jó segítőjét. Az intézményünk alapításának 1977-ben sorra kerülő 175. évfordulójára folyik egy rep-

reprezentatív album anyagának összeállítása. A kézirat már együtt van, s megjelenése a Corvina Könyvkiadónál biztosítottnak látszik.

Javult gyűjteménygyarapítási politikánk. Miközben intézményünk-nél továbbra is a régi erővel folyik a hagyományos korokkal való foglalkozás, évről évre intenzívebben gyűjtjük az új és legújabb kor anyagát. E munka során az Újkori Osztályon őrzött gyűjtemények fejlődése mellett egyre teljesebbé válik az Éremtár újkori gyűjteménye. A Történelmi Képcsarnokban megkezdtük a kortársakat ábrázoló portrégyűjtemény létrehozása feltételeinek kialakítását. Ennek lendületesebb fejlesztéséhez most keressük az új módszereket. Adattárunk máris olyan múzeumtörténeti gyűjteménnyel rendelkezik, amely bizonyos kiegészítés és megfelelő feldolgozás után a felszabadulás utáni hazai muzeológiai kutatás kitűnő forrása lesz.

1974-re terveztük újkori és legújabb kori gyűjteményeink fejlődésének megvizsgálását. Ezt az eredetileg elképzelt módon (az új szerzemények teljes megszemlélése) idő hiányában nem tudtuk megvalósítani. Lényeges mutatója azonban újkori gyarapítási politikánknak Magyarország a századfordulón c. időszaki kiállításunk. Ez lehetővé teszi annak megvizsgálását, hogy milyen irányban kell tovább fejleszteni gyűjteményeinket.

Több éves előkészület után éppen a beszámolási időszak utolsó hónapjában sikerült egyesbe hoznunk fényképgyűjteményünk sorát. Ennek a — mintegy 5000 negatívból és 500 pozitív másolatból álló — rendezetlen gyűjteménynek a kezelését egy bölcsészkarri továbbképzési ösztöndíjas vette át. Ezzel megteremtődtek a rendezés és fejlesztés személyi feltételei.

Az 1973—74-ben bekerült tárgyak közül az alábbiakat kell kiemelni:

1. Kora vaskori festett urnák, a szalacscai halomsírból.
2. A késő bronzkorból (i. e. 13. század) származó, 77 cm hosszú, különlegesen gazdag díszítésű szűrőkard.
3. Mars hadisten kis bronz szobrocskája.
4. Ókeresztény patena Kismáxfáról, egyedülálló példány.
5. 450 grammos, 16—17. századi aranytál a Duna medréből.
6. 17. századi erdélyi stílusú aranyozott ezüst 7 talpas pohár.
7. 1685-ben készült, színes zománcdíszítéssel ékesített arany díszkanál.
8. 17. századi besztercebányai készítésű fedeles kupa.
9. Teleki Sámuel pecsénymói.
10. 4 miniatúra a Teleki-hagyatékából.
11. Barabás Miklós 10 rajza 48-as tábornokokról.
12. Babaház az 1905 körüli évekből.

13. Három darab Gorjunov-géppuska.
14. Orosz platina 6 rubeles, 1829-ből.
15. A Magyar Szent Korona Rend II. osztályú keresztje.
16. David Richter: Női portré.
17. Aristide Oeconomio: Bornemissza János és felesége olajfestmény-párja.
18. Ferenczy Ferenc 1930-ból származó divatrajzgyűjteménye.

Gyűjteményeink 1973—74-ben 25 078 egyedi tárggyal gyarapodtak (ebből 1899 belső átcsoportosítás útján), és 7150-nel nőtt a csak becslés útján számba vehető tárgyak száma. Ily módon a Magyar Nemzeti Múzeumban 800 979 egyedileg, és 18 500 csak becslés útján számba vehető tárgy van. Ugyanez a két adat Visegrádon 53 419 és 84 000, Sárospatakon pedig 17 654 és 2 208. A Visegrádon kialakult rossz arány az ottani restaurálási körülmények évekig tartó nehézségei miatt, illetve abból a felfogásból alakult ki, hogy a teljes feltárás befejezéséig minden anyagot meg kell őrizni. Az új restaurátorműhely munkájának 1974-ben történt megindulása óta a becslés útján meghatározott számú tárgyak mennyisége 20⁰/₀-kal csökkent.

Őt — tudományos ranggal rendelkező — munkatársunk dolgozik doktori, ill. kandidátusi disszertációjának sajtó alá rendezésén. A beszámolási időben egy munkatársunk (Tardy Lajos), a történettudományok doktora, kettő (Korek József, Soproni Sándor) a történettudományok (régészet) kandidátusa lett. Heten bölcsészdoktori szigorlatot tettek. Ugyancsak heten dolgoznak kandidátusi disszertációjukon, öten pedig bölcsészdoktori szigorlati dolgozatukon. Ezek a számok elmaradnak az előző évek mögött. Figyelembe kell azonban venni, hogy sok munkatársunknál a legutóbbi két évben értek be a tudományos eredmények, s a következő évben újabb gyors előrelépés várható. Jelenleg 2 munkatársunk a tudományok doktora, 9 kandidátusi, 24 pedig bölcsészdoktori címmel rendelkezik.

Hasonló a helyzet a nyelvtanfolyamok és nyelvvizsgák területén. Ez évben mindössze egy munkatársunk fejezte be az 1973 őszi elkezdtet nyelvtanfolyamot és tett nyelvvizsgát. Ez részben abból fakadt, hogy az idén nem indult munkatársaink érdeklődésével találkozó nyelvtanfolyam, de abból is, hogy fiatalabb munkatársaink többsége részt vett már ilyeneken, s az újabban hozzánk kerülteket csak 1—2 évi várakozás után kívánjuk tanfolyamra küldeni.

A beszámolási időszak alatt nyugdíjba ment Méri István tudományos főmunkatársunk, a hazai középkori régészet kiváló művelője és V. Ember Mária tudományos főmunkatárs. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetéhez távozott Bökönyi Sándor tudományos főmunkatárs, Zenetudományi Intézetéhez Gábry György muzeológus, az ELTE Régészeti Tanszékére tanársegédnek Tóth Endre

muzeológus. Más múzeumhoz került Dienes Istvánné népművelő-muzeológus, az OSZK Térképtárának vezetője lett Patay Pálné grafikus-muzeológus. További 18 munkatársunk ugyancsak más munkahelyre vagy nyugdíjba ment. Az év során elhunyt Magyar Ferenc, vértesszöllősi bemutatóhelyünk gondnoka. Ugyanezen idő alatt vizsztatért intézményünkhöz Dienes István tudományos főmunkatárs, Régészeti osztályunk munkatársa lett Cserményi Vajk segédmuzeológus, Újkori osztályunké H. Haider Edit muzeológus, Beke Pál csoportvezető és Hajós Vera előadó munkába állásával kialakult a Közművelődési csoport. A személyi változásokat felhasználtuk a munkatársi gárda fiatalítására is. Munkatársainknak kb. egyharmada 30 éven aluli.

Az ország valamennyi múzeumát érintő régészeti szakfelügyelet ez évben intenzívebbé vált. Sok energiát emésztett fel a tudományos tervek korrigálása. A történész-muzeológusi szakfelügyeleti munka még küzd bizonyos kezdeti nehézségekkel. Meg kell jegyezni, hogy a régészeti szakfelügyeletet és továbbképzést a Nemzeti Múzeum egymaga végzi, míg a történetit a Munkásmozgalmi Múzeum és az MNM közösen. A két múzeum között minden szempontból kifogástalan az együttműködés. Lezajlottak a továbbképzési foglalkozások is. A régész muzeológusok a terepmunkák dokumentációját és az ásatási munka módszertanát, a történészek a dualizmus kori magyar társadalom néhány kérdését, egyes szakmúzeumok metodikáját és a múzeumi terület feladatait vitatták meg.

Hosszú évek munkája nyomán — az Éremtár kivételével — ez évben befejeződött a gyűjteményeink 1968. évi gyarapodásáig bezárólag történt teljes és tételes ellenőrzés, az ún. revízió és szuperrevízió. Hasonló jellegű, de mindössze 10 év gyarapodását magában foglaló feladatot legközelebb 1978-ban kell megoldanunk.

A leltározási fegyelem kielégítő. Munkatársaink a gyarapodás folyamatos leltározása mellett vettek néhány vidéki múzeum ez irányú munkájában is. A beszámolási időben intézményünknel leltározásra került 38 414 tárgy, 274 egység ásatási dokumentáció, 911 könyv és 1262 folyóirat. E számok folyamatos és megfeszített munkát takarnak. Több műtárgy került leltárba, mint az évi gyarapodás. Mégis további erőfeszítésekre van szükség, hogy a 21 000 leltározatlan tárgy leltárba vétele megtörténjék, a csak becslés útján meghatározható számú éremleteken kívül. E mennyiségből 15 000 darab az Éremtár feladata lesz, ahol is az ún. Niklovits-gyűjtemény rendbetételét jelenti e munka, 5700 pedig a Képcsarnoké, ott pedig a fotógyűjtemény megalapozását.

A beszámolási időszak alatt tovább folyt a leirókartonok készítése és a meglevők ellátása fotóval. A munka a nagy mennyiség

miatt még éveket fog igénybe venni. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ezt a munkát meg kell gyorsítani és néhány elvi vonatkozását (pl. milyen mutatókra van szükség, milyen mértékben korszerűsíthető a kartonozás) végig kell gondolnunk.

A restaurálási munka a tovább állandósuló és képzettségben fejlődő munkatársakkal rendszerben folyt. Restaurátoraink ellátták az intézmény ez irányú feladatait. Házon kívülre csak néhány bútort és a sorra kerülő festményeket adtuk. Előbbit a szűk bútorrestaurálási kapacitás, az utóbbiakat festményrestaurátor hiányában. A két év folyamán restaurálásra kerül 1669, konzerválásra, tisztításra 13 982 tárgy. F fiatal restaurátoraink főiskolai szintű továbbképzése a szűk létszámkeret miatt nehezen valósul meg. A restaurált tárgyak minősége mellett azonban az is bizonyítja a magas színvonalat, hogy a vidéki múzeumok szívesen küldik hozzánk restaurátorainkat szakmai továbbképzésre. Érdekes és korszerű kísérlet kezdődött a Mechanikai Laboratórium ipari röntgengép részlegével a még le nem tisztított leletek röntgensugárral való lefényképezésére.

Fejlődött az intézmény gazdasági munkája is. 1974. év őszén működésbe lépett az új olajtüzelésű kazánsor. Melegszoigáztatása jó, de üzemeltetése — eddigi tapasztalataink szerint — drágább lesz, mint a széntüzelésűé volt. Az év folyamán elkészült a Díszterem termoventillátoros légfűtése, az új elektromos transzformátorház és a kapcsolóterem. Nagy nehézségek árán és valószínűleg csak ideiglenes jelleggel, rendbehozták a felvonót. Kitararítottuk az egész pincét, néhány helyiséget pedig — igaz, igen kezdetleges eszközökkel — berendeztünk raktárnak. Felülvizsgáltuk és rendbehoztuk a tűzvédelmi berendezéseket. Dolgozóink részvételével megrendeztük az esedékes polgári védelmi tanfolyamot. Teljes rekonstrukcióra került a Múzeumkert, Sajnálatos módon ez évben nem sikerült folytatni az irodahelyiségek és raktárak igen időszerű felújítását. Kivétel ez alól a textilgyűjtemény és a fegyvertár. Mindkét helyre jelentős mennyiségű szekrénysor készült.

III.

Jelentős fejlődés történt népszerűsítési munkánkban. A közművelődési munkára vonatkozó párt- és állami határozatokból fakadó feladatokat végiggondolva, létrehoztuk a Közművelődési Csoportot. Ide kapcsoltuk kiállítási részlegünket és a kiállításvezetőket is. Ily módon a csoport most már hét tagot számlál és képes arra, hogy az előtte álló nagy feladatoknak megfeleljen. E szervezeti lépés már rövid idő alatt is jó eredményeket hozott. Lépésről lépésre kulturál-

tabbá válik a látogatóknak nyújtott szolgáltatás. Szaporodnak az eligazító és hirdetőtáblák, feliratok.

Szervezettebbé vált a magyar nyelvű vezetés és megkezdődött a rendszeres idegen nyelvű vezetés (egyelőre orosz, német, angol és olasz nyelven). Megerősödött a TIT-tel való kapcsolat. Ez az előadásos népművelés és a múzeumi tárgyak ismertetésének nagy távlatú összekapcsolását ígéri. Nagy mértékben előrehaladtak a tárgyalások a Fővárosi Tanáccsal az iskolai csoportok látogatásának rendszeresítése tétéle terén. Közművelődési munkánk sikeres fejezete volt a Játék a múzeumban címmel rendezett vetélkedő. Ennek során intézményünk munkatársainak nagy részét sikerült bekapcsolni az előkészületek és a lebonyolítás munkáiba. Mintegy kétezer fiatal vett részt a felkészülésben, magán a vetélkedőn közel 550. Észrevehetően megnőtt a látogatók száma a versengés idején. A Rádió és a Televízió — amely a második fordulót, ill. a döntőt közvetítette — sikeresnek találta az akciót, és további együttműködésre serkent bennünket. Felhasználva a vetélkedő jó tapasztalataiból és fogyatékoságaiból eredő következtetéseket úgy véljük, hogy sikerülni fog közművelődési munkánkat magasabb szintre emelni.

A beszámolási időszakban gazdag kiállítási programot bonyolítottunk le. 1973-ban legjelentősebb időszaki kiállításunk a régészeti állandó kiállítás átépítés miatt bezárt területén az első három teremben rendezett Emlékkiállítás 1848—1973 volt. (22—23. kép.) Saját anyagunkat az NDK-ból és Csehszlovákiából — viszonyossági alapon — kölcsön kapott tárgyakkal egészítettük ki. Ezek és metszetnagyítások elhelyezésével sikerült megmutatnunk, hogy 1848 valóban Európa tavasza volt. A kiállítás sikerét mutatja, hogy nyitva tartása alatt — március 14. és augusztus 5. között — 67 151 látogató tekintette meg. Ezt követően rendeztük a Budapest és az éremművészet c. kiállításunkat, amely ugyancsak találkozott a látogatóközönség érdeklődésével. 1974-ben három kiállításunk volt a díszteremben. Elsőként a Műszaki Múzeum által a tavaszi hónapokban rendezett Az ember és műszerei c. kiállítást fogadtuk a közönség élénk érdeklődése mellett. Ősszel rendezték a Fekete-tenger északi partvidékének ősi kultúrája c. szovjet kiállítást. (24. kép.) A leningrádi Ermitázs és a moszkvai Puskin Múzeum gyűjteményeiből összeválogatott anyag nagy sikert aratott. A szakmai közvélemény és a látogató közönség elismerő érdeklődésével találkozott a Magyarország a századfordulón című, november végén megnyílt kiállításunk is. (25. kép.) E kiállítás egyébként intézményünk jelentős és sikeresnek bizonyult kísérlete volt. Önálló rendezéssel ez alkalommal első ízben léptük túl az 1849-es időhatárt. A dualista Magyarország történetének komplex ábrázolásával nemcsak a látogató kö-

zönség azóta bebizonyosodott igényét elégitettük ki, hanem bőséges tapasztalatokat szereztünk arra az időre, amikor e korszakot majd állandó kiállításunkon mutathatjuk be.

A Kandallóteremben A hónap kiállítása címen kamarakiállítás-sorozatot rendezünk most már második éve. E sorozatot saját brigádunk építi, amely fokozatosan megszerezte a szükséges minimális tapasztalatokat. E kiállításokkal az a célunk, hogy látogatóinknak rendszeresen friss élményt nyújtsunk. A kamarakiállítások rendezését 1973 utolsó negyedében időlegesen felfüggesztettük, mivel az Országos Széchényi Könyvtár által rendezett 500 éves a magyar könyvnyomtatás c. kiállítás a Díszterem mellett a Kandallótermet is igénybe vette.

A sorozat kiállításai:

1973-ban

- III. Béla és felesége arcstrukciója, — február—március,
- István király pénzverése, — április,
- Dízsmagyar ékszerek, — június,
- Hans Mautner brassói ötvös, — július—augusztus,
- Eszköztörténeti kiállítás, — szeptember—október (26. kép),
- Bronzkori művészet, — november—december.

1974-ben

- A regölyi reneszánsz kincslelet, — február,
- Remekké vált műtárgyak, a restaurálás műhelytitkai, — március—április,
- Óra-kiállítás, — május,
- Hann Sebestyén ötvösremekai, — június,
- Legszebb római kisbronzok Pannóniából, — július—augusztus,
- Óskori fegyverek, — szeptember,
- A magyar karikatúra 200 éve, — október—november.

A több éves Történeti Zenés Esték és a Józsefvárosi Művelődési Házzal közösen rendezett vasárnap délelőtti hangversenyek önmagukban is említésre méltó kulturális rendezvények, de hozzájárulnak a múzeumi látogatottság emelkedéséhez is.

Nagy munka vár intézményünkre az új régészeti állandó kiállítás létrehozásával kapcsolatban. Az év végéig elkészült az építési munka. Két teremben galéria épült és kialakítottak egy kincstárt is. Ezáltal bővült a kiállítási terület és mód nyílik a legszebb aranytárgyak viszonylag nagy mennyiségű, biztonságos bemutatására. Kialakult a forgatókönyv vázlata is. A kiállítás a történelmi materializmus elveinek megfelelően és a konkrét kutatások legújabb eredményeinek felhasználásával fogja a látogatók elé tárni a hazánk területén a honfoglalás előtt élt népek történetét.

Sokoldalú volt munkatársaink házon kívüli kiállítási tevékenysége is. Számos vidéki múzeumnak adtak segítséget, illetve rendeztek önálló kiállítást.

Legfontosabb munkáik:

- A quedlinburgi követjárás évfordulója — Esztergom
- Széchenyi Emlékmúzeum — Nagycenk
- Liszt Ferenc emlékszoba — Szekszárd
- Pengetős hangszerek — Esztergom
- Budapest Zenei Élete 1873—1973. (Budapesti Művészeti Hetek) — Iparművészeti Múzeum
- Ókeresztény sírkápolna — Pécs
- Zemplén régészeti leletei — Sárospatak
- Újkőkori és rézkori művészet — Nyíregyháza
- Az aggteleki barlang régészeti leletei — Aggtelek
- Régészeti ásatások Tiszafüreden — Tiszafüred
- Magyar viseletábrázolások — Szekszárd

Munkatársaink több magyar vonatkozású külföldi kiállítással foglalkoztak. Petronellben a Rómaiak a Dunánál, Münchenben, Hamburgban és Linzben a Történelem előtti idelművészet című kiállítást állították fel. Felújításra került a sumeni Kossuth Emlékmúzeum és megkezdődtek az előkészületek az ugyanott levő A szocialista Magyarország c. kiállítás felújítására. Folynak az előkészületek a rodostói Rákóczi Múzeum felújítására is.

Honfoglaló magyarok és Az 1848—49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc címmel két vándorkiállítás forgatókönyve készült el intézményünknel a KMI által történő kivitelezésre. Érdekes kísérletünk a balotaszállási külterületi iskola patronálása. Ez a típusú munka a jövőben más hasonló területekre is kiterjeszhető lesz.

Sajnálatos módon a Petőfi Irodalmi Múzeum épületfelújítási munkálatai miatt átmenetileg le kellett bontanunk a Károlyi Emlékszobákat. E kiállításunkat kevés látogató kereste fel, de mégis egy színfoltja volt a hazai történeti muzeológiának.

Közművelődési munkánk legnagyobb problémája, hogy az írásos ismeretterjesztő anyag választéka és mennyisége évről évre csökken. Történelmi kiállításunknak hosszabb ideje nincs angol nyelvű vezetője, kifogyóban van a német nyelvű, sőt elfogyott a magyar nyelvű is. A kiadványok csökkenése nemcsak a népszerűsítésnek, de a tudományos publikáló és ismeretterjesztő tevékenységnek is egyre súlyosabb akadálya.

Látogatóink színvonalas kiszolgálása érdekében a nehézségek ellenére a korábbi kiadványokon és nyomtatványokon túl új leprellót,

Kossuth- és Petőfi-képes levelezőlapot, két utcai plakátot készítettünk. Éremkiállításunkhoz katalógus kiadására is sor került, sajnos elég késedelmesen, s ezért gyenge hatásfokkal. A hónap kiállítás sorozat minden megnyitójához nagyobb mennyiségű szórólapot készítettünk. Nagy segítséget jelent munkánkhoz a televízió, a rádió és a sajtó azzal, hogy kiállításainkról hosszabb-rövidebb tudósítást közöl. A régészeti filmsorozaton belül elkészült a népvándorlás koráról 3 db 20 perces egyetemi oktatófilm és 1 db 20 perces népszerűsítő film a nagyközönség számára.

A közművelődési munka megjavítása érdekében tett erőfeszítések meghozták gyümölcseit. Kiállításainkat 1973-ban kereken 157 000 látogató kereste fel, annyi mint az 1972. évben. 1974-ben azonban a látogatók száma közel 233 000-re emelkedett. Ez csaknem másfélszerese az előző évnek és az utóbbi 20 év legjobb eredménye. Különösen kedvezőek a vasárnapi látogatási adatok. 52 vasárnap (ez az összes nyitva tartási nap 17⁰/₀-a) 78 114 látogatónk volt (az összes látogató 33,5⁰/₀-a).

IV.

Tovább fejlődtek nemzetközi kapcsolataink és újak is jöttek létre. 1973 júniusában 23 külföldi résztvevővel Budapesten tartotta ülését az ICOM Régészeti és Történeti Múzeumok Nemzetközi Bizottsága. Napirendjén a helyszínen megőrzött régészeti emlékek megtartásának, konzerválásának és bemutatásának kérdése szerepelt. Az érdekes és magas színvonalú vitát budapesti és vidéki helyszíni látogatások egészítették ki. Ugyancsak Budapesten ülésezett 1973 októberében 39 külföldi résztvevővel az ICOM Kulturális és Nevelésügyi Nemzetközi Bizottsága. A múzeumok szerepe az ifjúság nevelésében című témát tárgyalták meg. A beszámolókat és a vitát ez alkalommal is kiegészítették látogatásokkal.

1973. október 25—27-e között került sor a Magyar Tudományos Akadémia és intézményünk közös rendezésében a Mesterségek kialakulása és fejlődése Európában az V—XIV. századig c. nemzetközi régészeti konferenciára. Ezzel kapcsolatban 37 külföldi résztvevővel itt ülésezett a Nemzetközi Régészeti Unió (UISPP) keretén belül működő, a városok eredetét kutató bizottság. Intézményünk az ülésszak sikeréhez egy Eszköztörténeti kiállítás rendezésével is hozzájárult.

Tudományos kutatóink részt vesznek a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság, az 1975-ben Magyarországon megrendezésre kerülő Finnugor Kongresszust előkészítő bizottság, a Nemzetközi Kerámia

Szervezet (RCRF) és az UISPP munkájában. 1974-ben jelentősen megnőtt a felelősségünk az ICOM munkájában, mivel Fülep Ferenc főigazgatót az átszervezett Végrehajtó Tanács tagjává is megválasztották.

1973-ban 27 munkatársunk 42 utazás során 14 országban 418 napot töltött. Az utazások közül 11 kiállítás ügyében, 33 pedig tanulmányút formájában történt. 1974-ben egy munkatársunk háromhónapos, egy kéthónapos tanulmányúton járt Olaszországban, ketten pedig Franciaországban, ill. a Szovjetunióban voltak egy-egy hónapig. Ezenkívül 20 munkatársunk 5 szocialista, ill. 8 kapitalista országban töltött 231 napot.

Munkatársaink a nemzetközi tudományos kutatásokba is bekapcsolódtak a Tabula Imperii Romani nemzetközi római kori régészeti munkában és a jugoszláviai ásatások antropológiai anyagának feldolgozásában való részvétellel.

Intézményünket a két év folyamán 308 külföldi kutató kereste fel. Visszaesett a Régészeti osztály látogatóinak száma. Ez kétségekívül összefügg a régészeti kiállítás — fentebb ismertetett okból történt és mintegy 2 évig tartó — bezárásával. A gyűjteményeken és kiállításokon kívül élénken érdeklődtek restaurálási tevékenységünk iránt.

Az ICOM rendezvényén járt Budapesten V. Verzbickij, a moszkvai Történeti Múzeum igazgatója. Itt-tartózkodását arra is felhasználta, hogy múzeumunkkal a már meglévő közvetlen kapcsolatokat írásban is rögzítse. Ezek keretében volt vendégünk N. Nazarov, a moszkvai testvérmúzeum igazgatóhelyettese, ill. utazott Moszkvába Korek József főigazgató-helyettes, és Berta István muzeológus, valamint Beke Pál csoportvezető. Az Újkori osztály vendége volt K. Gernhardt, a lipcsei Hangszer Múzeum főrestaurátora, aki restaurált egy 18. századi zenélőszekrénykét és magas színvonalú előadást tartott magyar szakembereknek az orgonarestaurálásról. Megélénkült a kapcsolat a novisadi Vajdasági Múzeummal, a belgrádi Nemzeti Múzeummal és a sarajevói Területi Múzeummal is.

Jelentős helyet foglal el nemzetközi kapcsolataink sorában a Központi Régészeti Könyvtár nemzetközi könyvcseré-forgalma. Ez kb. 450 külföldi intézményre terjed ki, 40⁰/₀-ban szocialista, 60⁰/₀-ban kapitalista országokból. A csere könyvtárunk állománygyarapításának rendkívül fontos forrása.

Végezetül szót kell ejteni arról, hogy intézményünk rendszeresen megküldi külföldi testvérintézményeinknek a Nemzeti Múzeum kiadványait. Levelező kapcsolatot tartunk a világ legkülönbözőbb intézményeivel, kielégítjük a külföldről fotó, műtárgymásolat stb. küldésére vonatkozó, nagy számban érkező igényeket.

V.

Intézményünk a fiókmúzeumok (Visegrád, Sárospatak) teljes irányítását átvette. A már korábban kialakult jó személyi kapcsolatok következtében ez minden zökkenő nélkül történt.

A visegrádi *Mátyás Király Múzeum* munkája az 1973-ban kidolgozott direktívák irányában alakult. Némileg előbbre jutott az új múzeumépület beruházási kérdése. A restaurátorműhely ideiglenes, de megnyugtató elhelyezést kapott. Folyik a várispánsági központok kutatása, de továbbra is akadozik a királyi központ feltérési munkája. Az ásatásból bekerülő tárgyak száma egyenletesen alakul. Meg kell említeni a Folyamszabályozó és Kavicskotró Vállalattal szocialista szerződésen alapuló kapcsolatot, ami a szocialista együttműködés kiemelkedő eseménye volt a Régészeti emlékek a magyar vizek mélyéről c. kiállítás, amely — mint neve is mutatja — a kotrás során előkerült tárgyakat mutatta be. A megnyitót egybekapcsolták a vállalat szocialista brigádjának kitüntetésével és megjutalmazásával. Ez újabb emelője lesz a vizeinkben rejlő — kotrás során előkerülő — műtárgyak múzeumba kerülésének.

A Mátyás Király Múzeum látogatottsága 1973-ban 203 410, 1974-ben pedig 259 333 fő volt.

A múzeum kiállításai

a) Állandó kiállítások:

- Királyi palota rommező
- Anjou-ház
- Mátyás király kőfaragóműhelye

b) Időszaki kiállítások:

- Vigh Tamás szobrászművész
- Római kerámia Magyarországon
- Műemlékvédelem Magyarországon 1872—1972
- Dörre Tivadar festőművész emlékkiállítása.

A sárospataki *Rákóczi Múzeum* tervezett helyreállítási munkái kivitelezői kapacitás hiányában csak részben valósulhattak meg. A tudományos tevékenység a személyi adottságok miatt kissé eltoltott a néprajz irányába. A múzeum jellegéből fakadóan — anélkül, hogy e tevékenységet visszafejlesztenénk — fokozni kell a régészeti és történeti feldolgozást.

Terv szerint folyik a leltározási munka. A korábbi elmaradások nagy részét felszámolták. Jelentős előrehaladás történt a régészeti anyag kartonozásában is.

Jól alakul a szervezett, ötletes és sokoldalú kiállítási és előadói tevékenység. Mindkettő találkozik a közönség érdeklődésével. A látogatók száma 1973-ban 203 410, 1974-ben pedig 179 423 fő. A csökkenés csak látszólagos, valójában arról van szó, hogy megszüntették a korábbi gyakorlatot, amikor bizonyos kiállításokon újból számolták a látogatókat.

A múzeum kiállításai:

a) Állandó kiállítások:

- Lakótorony
- A Rákóczi-család története
- A Rákóczi-szabadságharc
- Sárospataki Galéria kortárs művészeti kiállítás
- A hegyaljai szőlőművelés és borászat története.

b) Időszaki kiállítások:

- Urbán György festőművész
- Zempléni üveghuták
- A sárospataki vár helyreállítása
- Történelmi hangszerek.

A monoki Kossuth Múzeumnak 1973-ban 7766, 1974-ben 8148 fő, *a vértesszöllősi őskori bemutatóhelynek* 1973-ban 19 196, 1974-ben pedig 17 157 főnyi látogatója volt.

VI.

Jó a kapcsolat az intézmény vezetősége, ill. a pártszervezet és a Szakszervezeti Bizottság között. E társadalmi szervezetek képviselői részt vesznek a vezető testületek munkájában és így döntéseiben.

Mindkét évben megrendeztük szokásos évi munkaértekezletünket. Nagyobb rendszerességgel tartjuk az osztályvezetői értekezleteket. Ezekben általában részt vesznek fiókmúzeumaink vezetői is. A demokratikus és nyugodt vezetési stílus fejlesztése érdekében azonban ezen a téren tovább kívánjuk növelni a szervezettséget.

1974 májusában megrendeztük a munkahelyi ifjúsági tanácskozást. Ennek során megválasztottuk a szakági ifjúsági parlamentbe küldötteinket, s megfelelő határozatokat hoztunk az ifjúsági törvény végrehajtására.

A munkahelyi viták gyakorlatát továbbra is folytatuk. Meg kell azonban mondani, hogy a korábbi fellendülést most jelentős csökkenés követte.

A Magyar Nemzeti Múzeum munkájának elismerését mutatja, hogy a beszámolási idő alatt Korek József főigazgató-helyettes a Munka Érdemrend arany fokozata, Tardy Lajos, a Régészeti Könyvtár vezetője és V. Ember Mária tudományos főmunkatárs pedig ezüst fokozata kitüntetést kapta. Fülep Ferenc főigazgató és L. Kovrig Ilona osztályvezető, Móra Ferenc-díjban részesült. Ugyancsak Fülep Ferenc főigazgató a magas szakmai értékű Rómer Flóris-emlékérem, valamint a Janus Pannonius-emlékérem tulajdonosává vált, V. Ember Mária pedig nívódíjat kapott. Bánkuti Imre, Bíró Tiborné, Fodor István és Janó Ákos a Szocialista kultúráért, Bálint János, Tóásó Ödönné Kiváló dolgozó, Angyal János, Szabó László és Szűts Jenőné pedig miniszteri dicséret kitüntetésben részesült. Az építésügy Kiváló dolgozója címet kapta S. Nagy Emese. Hazánk felszabadulásának évfordulóján mindkét évben kiosztottuk a sorra kerülteknek a törzsgárdajelvényt, és — élve a lehetőséggel — az arra érdemeseknek jutalmat adtunk.

VII.

Munkatársaink derekasan kiveszik a részüket a szakmájukkal kapcsolatos társadalmi munkából is. Egyre szervezettebbé válik az egyes szaktudományokkal foglalkozó szervezetekkel és intézményekkel való együttműködés. Ennek legkifejlettebb formája a különböző akadémiai bizottságokban való részvétel, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium közös szervében, az Ásatási Bizottságban vitt szerep. Ezen túlmenően fentebb szó volt már a nemzetközi szervezetekben való aktív és — hazai szempontból — gyakran meghatározó részvételről. Hasonló a helyzet számos belföldi szervezetben is. Munkatársaink vezető tisztségviselői a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak, a Magyar Éremtani Társulatnak, részt vesznek a Magyar Történelmi Társulat, a TIT vezető szerveinek munkájában. Tevékenységük azonban nemcsak ebben jut kifejezésre, hanem még inkább a szervezetek munkájában, életében való aktív részvételben, előadások tartásában, szakmai vitákon való felszólalásokban.

Természetesen munkánkat tovább kell javítanunk. Mégis talán szerenytelenység nélkül mondhatjuk, hogy a beszámolási időszakban nem keveset valósítottunk meg tervbe vett célkitűzéseinkből.

Tätigkeitsbericht des Ungarischen Nationalmuseums über die Jahre 1973—74

Das Nationalmuseum hatte den auf die Berichtszeit bezüglichen Arbeitsplan aufgrund der Fernplanung den Erfordernissen der Ausstellungstätigkeit, der wissenschaftlichen Arbeit und der Fachaufsicht entsprechend angefertigt.

Im Laufe des Jahres entwickelte sich die Aufschliessungs-, die Sammel- und Konservationsarbeit. Die Anzahl der im Gelände verbrachten Tage wuchs, ebenso jene der Publikationen. Einige von diesen besitzen einen ausgesprochen hervorragenden wissenschaftlichen Wert. Ein sich verstärkender Zug der wissenschaftlichen Forschungsarbeit ist, dass diese sich immer mehr auf die Neu- und Neueste Zeit erstreckt.

Fortschritte erzielte unser Institut in seiner inneren Organisations- und Kaderarbeit, sowie in der Festigung der Museumsordnung. Dazu gehört auch die Einfügung der Visegráder und Sárospataker Filialmuseen in die Wirtschaftsordnung unseres Institutes.

Erwähnenswert ist unsere Ausstellungstätigkeit. Unsere beiden volkstümlichsten Veranstaltungen waren die Gedenkausstellung 1848—1973 und die „Ungarn zur Zeit der Jahrhundertwende“ betitelte. Erfolgreich ist unsere Ausstellungsreihe „Die Ausstellung des Monats“. Im Interesse der Erhöhung der Besucherzahl entwickeln wir die kulturelle Betreuung unserer Gäste weiterhin.

Zwei bewegte Jahre schlossen wir in Bezug auf internationale Verbindungen. Es wurde ein zwar nicht grosses, aber wichtiges Ausstellungsprogramm im Ausland abgewickelt. Mehrere internationale Beratungen fanden in Budapest statt, darunter zwei in der Organisation des ICOM. Wir haben lebhafte Verbindungen mit einigen ausländischen Museen.

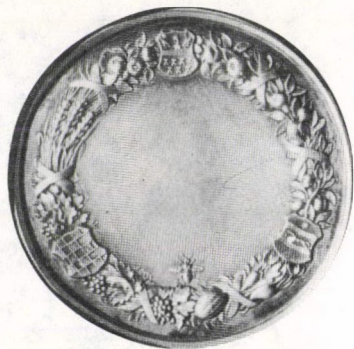
Die Tätigkeit unserer Filialmuseen zeigt zum Mutterinstitut gleichlaufende Tendenzen.

1. A Magyar Gazdasági Egyesület „gyümölcsstenyésztési” érme (előlap és hátlap).

2. Boehm vázlata.

3. A Magyar Iparegyesület 1843-as kiállításának díjérme (előlap és hátlap).

4. A Magyar Gazdasági Egyesület „állattenyésztési” érme (előlap és hátlap).

5. A soproni gazdasági kiállítás érme (előlap és hátlap).

6. Barabás Miklós: Tompa Mihály. Kőrajz, 1847.

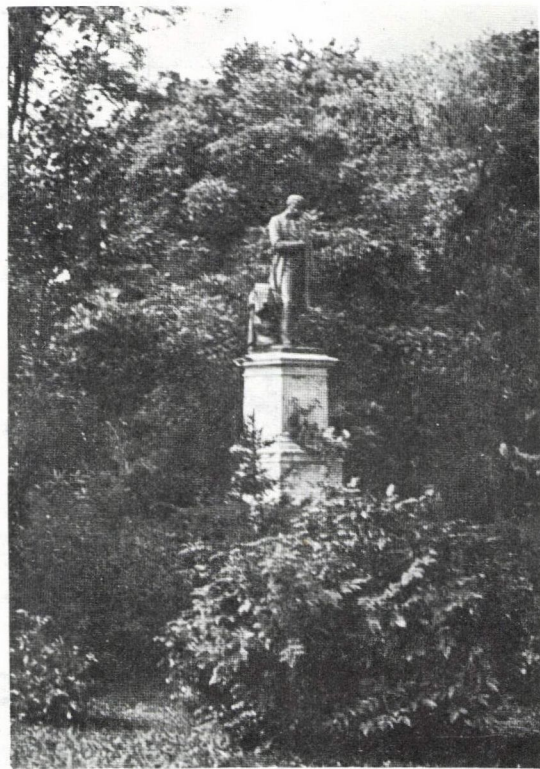
7. Barabás Miklós: Tompa Mihály. Kőrajz,
1855.

8. Haske Ferenc: Tompa Mihály. Kőrajz, 1868.

9. Rohn és Grund: Tompa Mihály. Kőrajz,
1868.

10. Holló Barnabás: Tompa Mihály szobra.
1902.

NEUMAN LÁSZLÓ ÉS TÁRSA

MENYASSZONYI KELENGYE ÁRUHÁZA BUDAPEST, IV., KÁLVIN-TÉR 2. SZÁM.

Neuman László és Társa Budapest, Kálvin-tér 2. szám) fehérmű- és menyasszonyi kelengye áruháza a Divat Szalon ezen és legközelebbi számaiban rövid kivonatban közli azon menyasszonyi kelengyék költségvetéseit, a melyeket a cég igen cselzerű és helyes összeállításban **feltűnően jutányosan** készít és állandóan raktáron tart. — Nagyobb összegű költségvetésekkel, valamint az itt leírt költségvetések részletesebb bemutatásával szívesen áll a cég az úrhölgyek rendelkezésére.

Helyben, menyasszonyi kelengye rendelés alkalmával a mintákat a cég az érdeklődők lakásán is bemutatja. *Vidékre a cég szívesen küldi fehérmű kezelőjét, a ki szakszerű utbaigazítás mellett a teljes gyűjteményt az illető lakhelyén bemutatja.*

Költségvetés 800 koronás menyasszonyi kelengyéről.

24 drb nappali ing 6 » hálóing 12 » hálóöntös 18 » női nadrág 3 » alsószőknya 31 » zsebkendő 10 pár harisnya 6 drb écsapórná 12 » nagy párná 6 » paplanlepedő	12 drb alsólepedő 4 » nagy párnatok 2 » écsapórnatok 2 » levarrott raktár-paplan tetszés szerinti szímben 4 » 6 személyes damaszt ábrázó 1 » 9 » » » » » » 1 » 12 » » » » » » 36 » asztalkendő 2 » 6 szam. színes kávésharozz 12 » csomogekendő	1 drb 8 szam. teás ábrázó 6 » csomogekendő 24 » törülköző 24 » törülköző 3 » kötély 4 » cselédpárna 2 » dunyhahuzat 1 » dunyhatalpok 2 » párnatalpok 4 » cselédalsólepedő
--	--	--

1400 koronás menyasszonyi kelengye költségvetése.

25 drb nappali ing részben tiszta vászon, részben batistanyagból 9 drb hálóing, valamennyi svájci himnusz- és ajóur-diszítéssel 15 drb hálóöntös, valamennyi svájci himnusz-diszítéssel, igen csinos különféle kivitelben 3 drb fésülködő-képesy igen csinos kivitelben 21 drb női nadrág különféle csinos kivitelben, svájci himnusz-diszítéssel 7 drb alsószőknya, sifon v. batistanyagból, svájci himnusz-diszítéssel 2 drb Barchet alsószőknya 1 drb Clath alsószőknya	36 drb törülköző különféle előrendű minőségben 42 drb törülköző 4 » háztartási kötély 37 » különféle zsebkendő tiszta vászon és batistanyagból 25 pár harisnya fekete, vagy divatos szímben 7 teljes ágylészet, előrendű tiszta vászon anyagból, részben elegy-diszites, részben kőmunkahimnussal 18 drb alsólepedő megbíszható tiszta vászon anyagból, egy szelben 6 drb párnatalpok 2 » levarrott paplan előrendű cachemir anyagból	1 drb színes paplan tetszés szerinti szímben 6 drb ábrázó, 6 személyes 1 » ábrázó, 9 személyes 1 » ábrázó, 12 személyes 36 drb színes megfellek asztalkendő 2 » kávékeszlet, 6 személyes 1 » kávékeszlet, 12 személyes. Cséled fehérmű: 4 drb párná 2 » dunyhahuzat 3 » tollak 4 » alsólepedő 6 » törülköző.
---	---	--

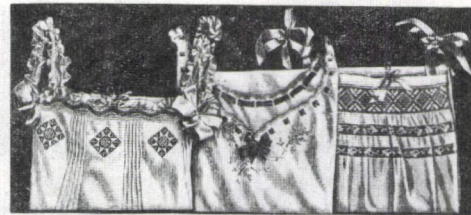
2200 koronás menyasszonyi kelengye költségvetése.

36 drb nappali ing, rumburgi, vagy irlandi tiszta vászonból, kézi himnusz- és verticópké diszítéssel 12 d b hálóing, sifon és batistásifon anyagból, különféle díszes kivitelben 18 drb hálóöntös, sifon, batistásifon francia batistés és piquet velez anyagokból, különféle díszes kivitelben 3 drb fésülködő képesy díszes kivitelben 24 drb nadrág, sifon, francia batistés és piquet barchet anyagból, különféle díszes farokban készíte 8 drb fehér alsószőknya, sifon, francia batistanyagból, részben svájci himnusz, részben valencié csipke-diszítéssel 1 drb fekete clath vagy lüster alsószőknya 1 drb tafeta anyagból készült fekete vagy színes alsószőknya 6 drb fűzvédő, díszes kivitelben	42 drb zsebkendő, vászon és batistés valamennyi ajóur- és kézi himnusz-diszítéssel 31 pár fekete vagy színes harisnya 10 drb ágylészet, tiszta vászonból, részben egyszerű háztartási, részben pedig kézzel himnusz diszítéssel, valamennyi ízlés- előrendű kivitelben 24 drb alsólepedő tiszta vászonból 2 » levarrott paplan, előrendű cachemir anyagból, teizes szerinti szímben 1 drb színes duchesse paplan, tetszés szerinti szímben 2 drb ládnyha, tiszta gyapjú cachemir anyagból, színnel és hajtallal 1 drb duchesse ládnyha, színnel és hajtallal 6 drb párnatalpok 2 drb ládnyha tollak 2 drb ékező készlet 6 személyre 6 drb ékező készlet	1 drb ékező készlet 9 személyre 1 drb ékező készlet 12 személyre 1 drb fehér combinált ajóur készlet kávézó és ékező asztalkendőké, 6 és 12 személynek megfelelően 2 drb 6 személyes kávékeszlet ajóur szegélytel 1 drb 12 személyes kávékeszlet ajóur szegélytel 48 drb törülköző damaszt és bolyhos fruttir minőségben 6 drb különféle háztartási kötély 72 drb különféle törülköző 12 drb kanyir- és padlóruha 1 drb vasalóruha 4 drb cseléd párnahuzat 2 drb cseléd dunyhahuzat 1 drb dunyhá tollak 2 drb párná tollak 1 drb cseléd paplan 6 drb cseléd alsólepedő Összesen 516 darab.
--	--	--

Diszítési forma, az anyagok minőségei a bemutatott minta darabok után szabadon választhatók. — Ezen kelengyék állandóan raktáron lévén, bármikor 8 nap alatt betűzve szállíthatók. — Vidékre vászonmű, sifon, asztalmű, zsebkendő stb. czikkek végből vágott mintái szíves készséggel küldetnek.

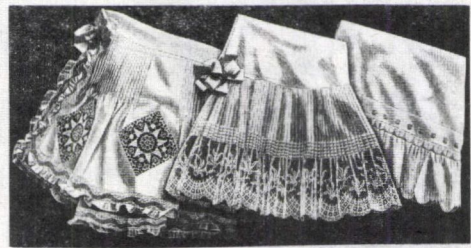
14. Magyar Bazar, 1884. 141. old. Divatos fehérnemű.

15. Divatsalon, 1908-1909. 3. szám, 22. old.

15. Divatsalon, 1908-1909. 3. szám, 22. old.

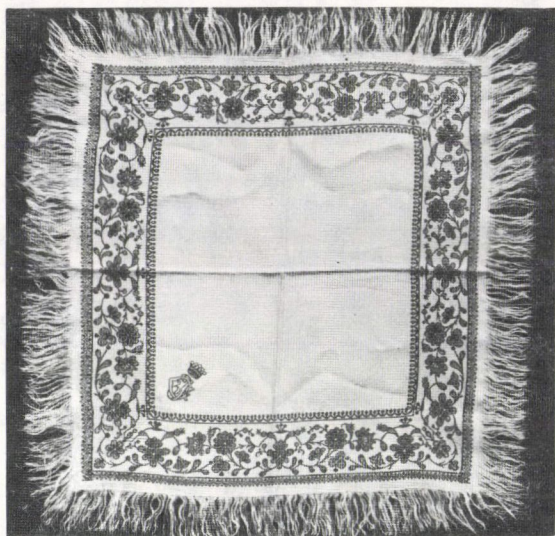

15. Divatsalon, 1908-1909. 3. szám, 22. old.

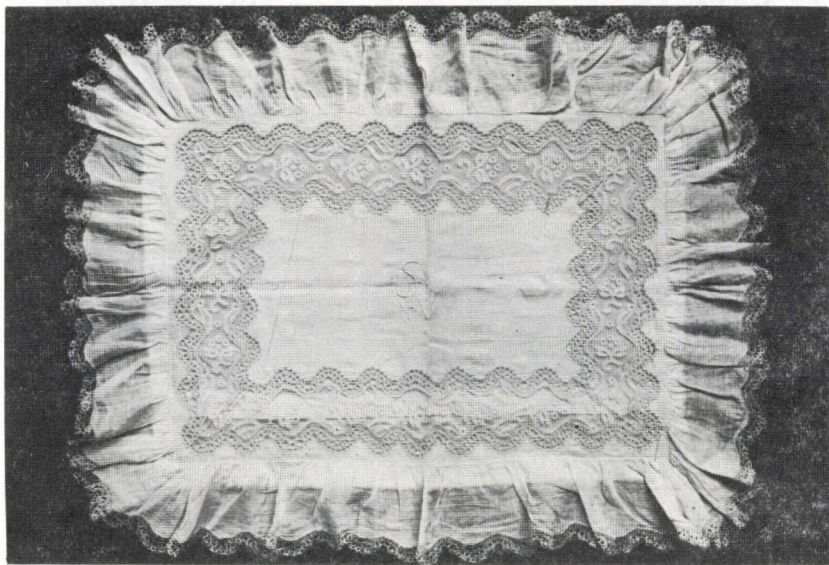
15. Divatsalon, 1908-1909. 3. szám, 22. old.

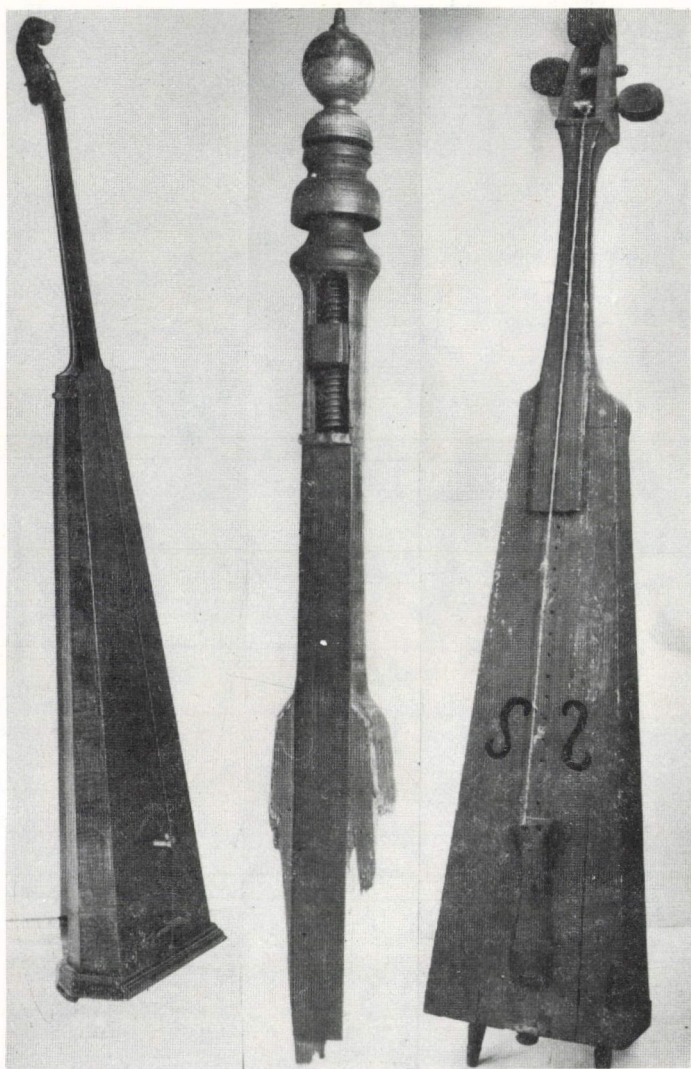
16. Hálókabát Sümeghy Ilona Jármly Vincéné kelengyéből. T. 1963.83.

17. Szepességi damaszt asztalterítő-készlet szalvétája. T. 1969.44.10.

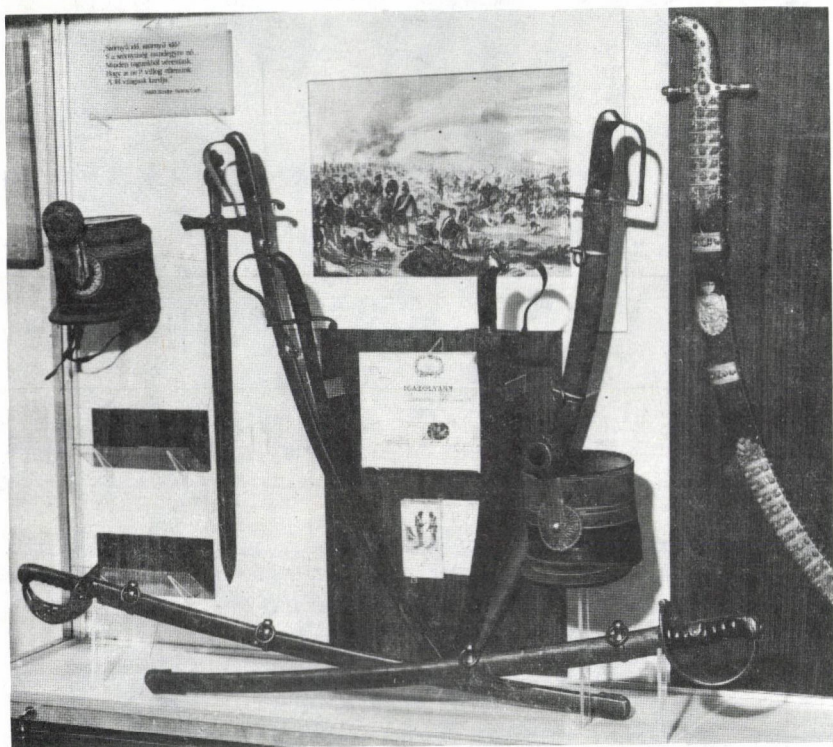
18. Rojkó Sidónia kelengyéből kispárna. MNM T. 1970.6.3.

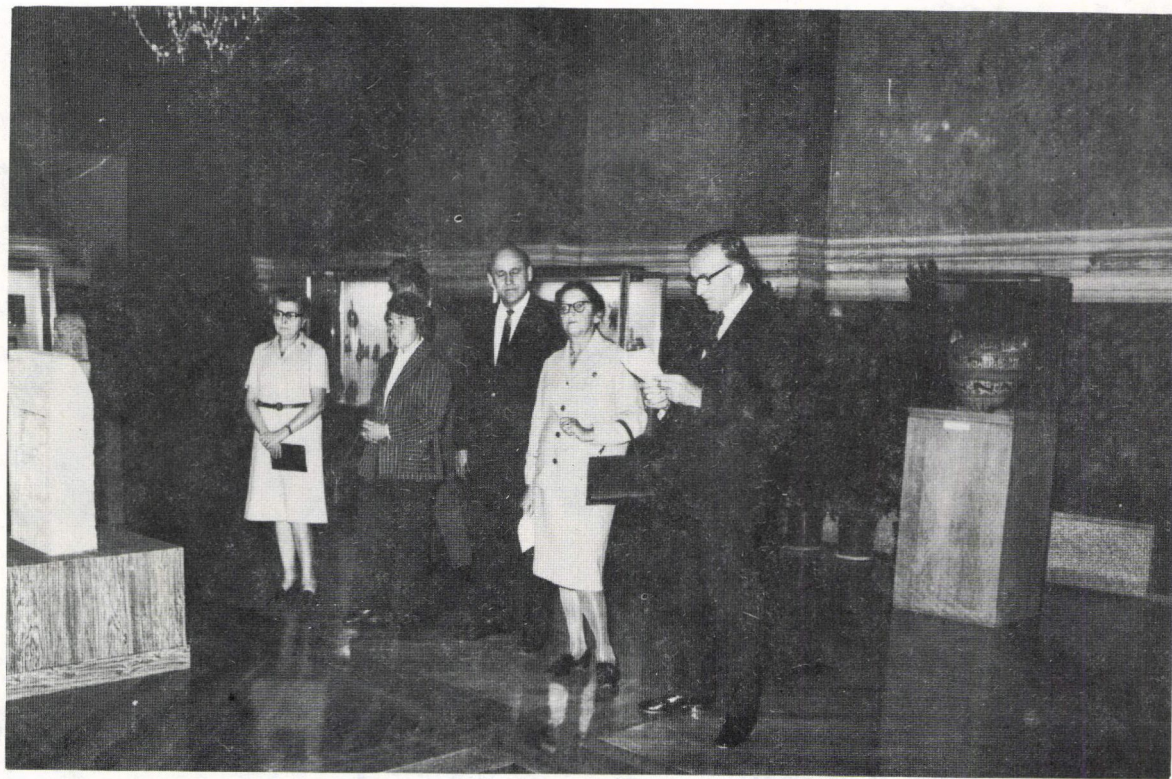
19. Tengeri trombita a Magyar Nemzeti Múzeum hangszergyűjteményéből. 18. sz.
20. Tengeri trombita töredéke a Magyar Nemzeti Múzeum hangszergyűjteményéből. Vsz. 16. sz.
21. Népi változat. Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye.

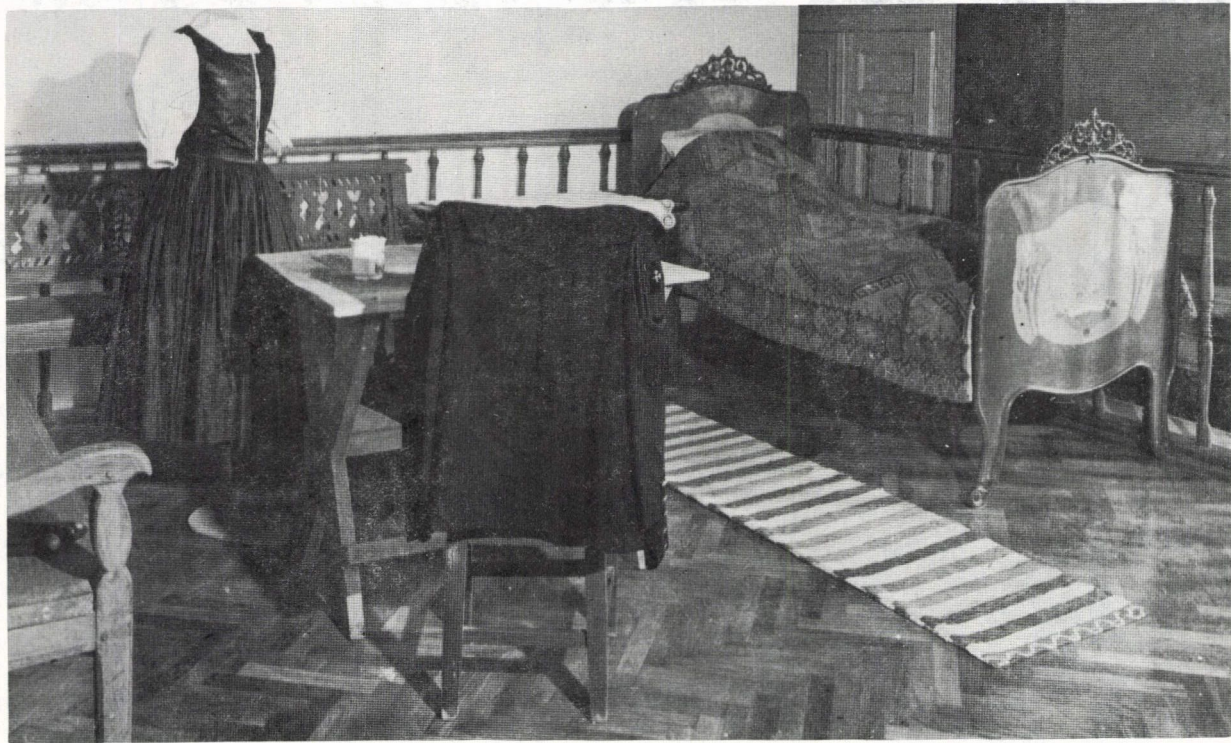
22. Az Emlékiállítás 1848–1973. c. kiállítás egyik részlete.

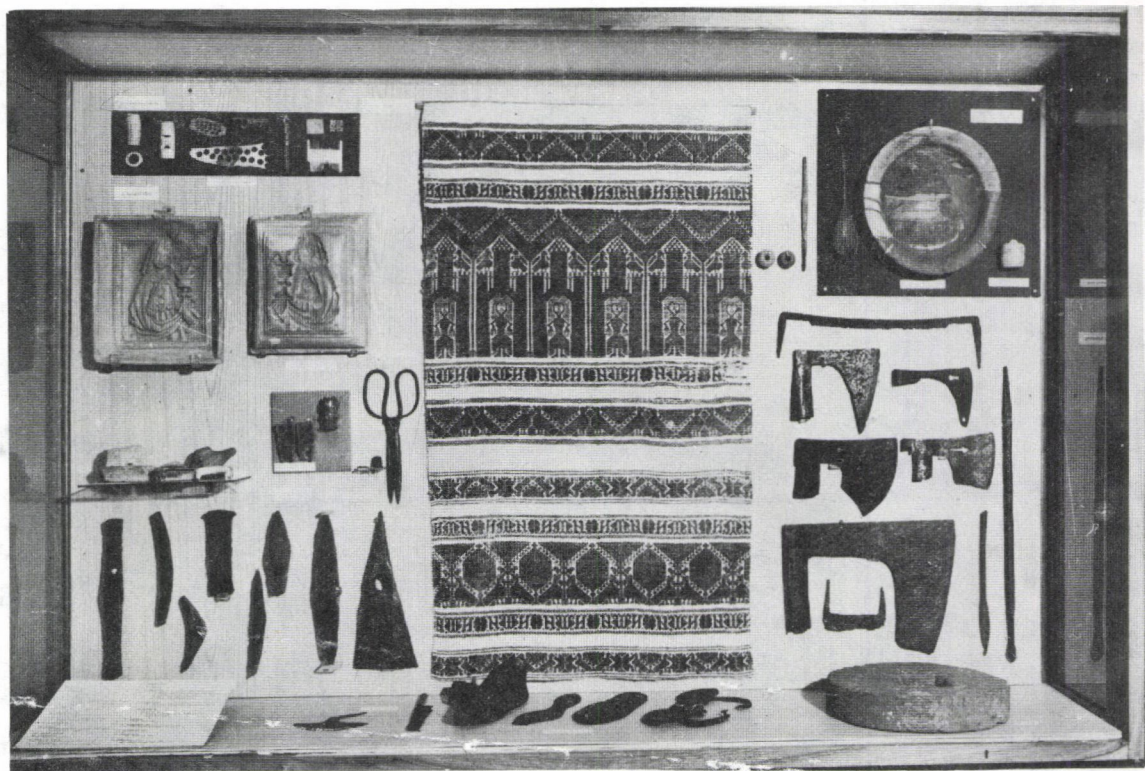
23. Az Emlékkiállítás 1848–1973. c. kiállítás egyik fegyvervitrinje.

24. Fülep Ferenc főigazgató megnyitja a Fekete-tenger északi partvidékének kultúrája c. kiállítást.

25. Bányászszoza. Részlet a Magyarország a századfordulón c. kiállításból.

26. Részlet az Eszköztörténeti kiállításból.

